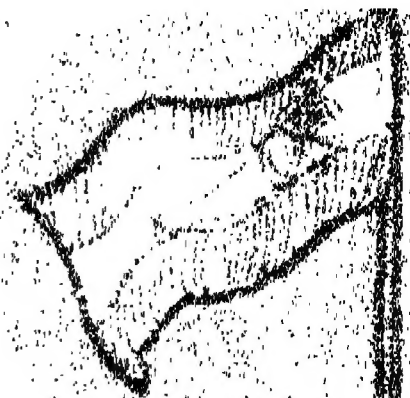

20211110

第
24

41211

1111

गुजरात विधानसभा

गुजरात विधानसभा

सदस्य

22045

पञ्चनाम

56444

सदस्य

2-3

બાળકોના ચારિત્ર અને સંસ્કાર પોષક

‘બાલજગત’

[બાળકોનું સચિત્ર સાસિક]

—તંત્રીઓ—

સોમાભાઈ ભાવસાર

દિનેશ ઠાકોર

- દરેક માસની પહેલી તારીખે આપ આપના બાળકોના હાથમાં મૂકી શકશો.
- આ માસિકમાં વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, દુયકાઓ, ગીતો સુંદર ચિત્રો વગેરે બાળ સામગ્રી આવે છે.
- મોટેરાં અને બાળકો એને પ્રેમથી વાંચે છે.

આપના બાલકના હાથમાં ‘બાલ જગત’ મૂકો અને શુદ્ધ, સુંદર અને બાલમાનસને અનુકૂળ સરળ વાંચન આપો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૩. બહારદેશ રૂ. ૩.૫૦ પરદેશમાં રૂ. ૪.૦૦

ગૃ હ લ ક્ષમી ગ્રં થ મા બા

: લખો :

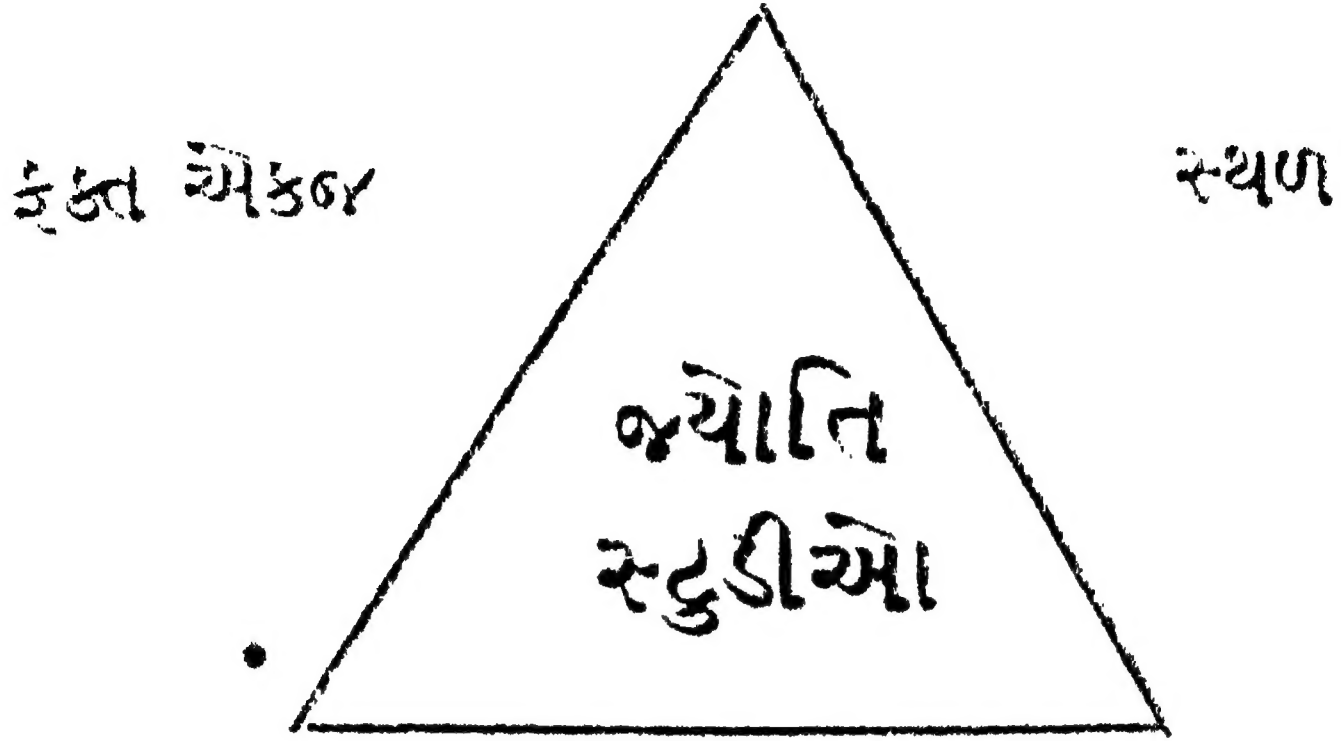
- જ ગુજરાતમાં બહોળો ફેલાયો પામેલી આ ગ્રંથમાળા ની હજારો પ્રતો ખર્ચે ગઈ છે.
- જ જેણે નૂતન યુગના યુવક યુવતીઓમાં નવચેતન પ્રકટાવ્યું છે.
- જ જેણે સંયમ અને શ્રેષ્ઠ માનવતાની બિંચ ભૂમિકાનું દર્શન કરાવ્યું છે.
- જ પાંચ જ વર્ષમાં જેણે આગુધાર્યો વિકાસ સાધ્યો છે.
- જ ૧૨૦૦ ઉપરાંત પાનાનું સુરચિતે જાળવી શિષ્ટ અને સંસ્કારી વાંચન આપે છે.
- જ નિયમિતતા એનો મુદ્દલેખ છે.
- જ વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ. ૪૭ બરમા રૂ. ૫૭ પરદેશ રૂ. ૬૭ પાકા પૂહાનો રૂ. ૭૭ વધુ.
- જ આટલા નજીક લવાજમે જ ઘેર બેઠાં ૪ થી પાંચ પુસ્તકો પહોંચાડે છે.

જી

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ૨૪૫૬ : ભદ્ર : અમદાવાદ.

તમારા સ્નેહી ઓના સંભારણા અર્થે
તમારી સુંદર પ્રતિભા ક્યાં પડાવશે ?

વહવાણુ કેમ્પ : [ક્રિયાવાહ]

—અમારે ત્યાં—

☒ દરેક સાર્વજનિક એનલાઈનમેન્ટ જેવા કે—
બ્લોક એન્ડ બ્લાઈટ, વોટર કંતર, પેરટલ, ક્રિએન
અને ઓફિસ પેર્મન્ટીંગ વ્યાખ્યાની ભાવે કરી આપ-
વામાં આવે છે.

ગ્રાહકોને સંપૂર્ણ સંતોષ આપવો એ અમારો મુદ્દા લેખ છે.

આપ એક જ વખત ટ્રાયલ લઈ જાત્રી કરો.

તા. ૬. બહાર ગામના ઓર્ડર ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

કલ્યાણને માર્ગે

—: પ્રયોજક :—

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ
બી. એ. એલ. એલ. બી.

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર
૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ.

—: પ્રકાશક :—

પુરુષોત્તમ પૂ. પારેખ
નટવરલાલ લ. વોરા

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, ૨૪૫૬, ભદ્ર : અમદાવાદ

[સર્વ હક્ક પ્રયોજકને સ્વાધીન]

પ્રથમ પ્રકાશન

૨૫૦૦ મુદ્રા

૨૨૦૫૬

મુદ્રા : ગોપાલસિંહ-૨૪૫૬

—: કિંમત :—

કાચું પૂઠું રૂ. ૧—૮—૦

પાકું પૂઠું રૂ. ૧—૧૨—૦

—: મુદ્રક :—

મહિલાલ ઇગ્નલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીનાંટા :: અમદાવાદ

ગૃહલક્ષ્મી ગ્રંથમાળાના પાંચમા વર્ષના બીજા પુસ્તક તરીકે શ્રી. રમણીકલાલ દલાલ દ્વારા રૂપિય 'કલ્યાણને માર્ગે' પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'કલ્યાણને માર્ગે' એ એક સળંગ નવલકથા છે. એમાં રાષ્ટ્રીયતાના મનોમંથન અને ઊર્મિ ભરી વેદનાઓ આલેખાયેલી છે. વાચક ભાઈ બહેન એવા પ્રસંગો જ્યાં અને જ્યારે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે 'પોતાની રાષ્ટ્ર તરફની દ્રષ્ટિ શું છે?' એ સમજશે તો આ પ્રકાશન સફળ થયેલું ગણીશું.

વિ. સેવકા

પુરુષોત્તમ પારેખ
નરવરલાલ વોરા
—: સંચાલકો :-

ગુજરાત ગિરામાં આ પુસ્તક રજૂ કરવાની પ્રેરણા કરવાનો યશ ભાઈ નેમીકુમાર શેઠને ફાળે જાય છે. ઈસવી સન ૧૯૩૦ ની 'દાંડી કૂચ'નો ગાળો એની ભૂમિકા છે. ગુજરાતનાં જીવતાં જગતાં ગામેને કદપનાનો ઓપ આપી તે સમયનો આગ્રેહજ ને સર્વાંગી ચિતાર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ જીવન જીવનાર આ પ્રકાશનને કેવી રીતે વધાવશે એ તો હું કહી શકતો નથી પરંતુ પ્રયત્ન પૂરતી જે સફળતા મળશે તો લીધેલો પરિશ્રમ સાર્થક લેખાશે જ.

હિંદવાસીઓ માટે આજે પણ એવી જ અણીની પણ આવી ઊભી છે. એ પણ પણ નવવિચારકોને વિચાર કરવા આથી ટાંકટ વસ્તુ મળશે તોય એટલી સેવાની કૃતકૃત્યતા મનાશે.

'દાંડી કૂચ સંવત્સરી' } રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ
૧૯૪૦

स्वातंत्र्य संग्रामना
अनाभी सैनिकने

અનુક્રમણિકા :-

પ્રકરણ	વિગત	પૃષ્ઠ
૧	પદ્મપાંખડી પરનાં ઝાકળ બિંદુઓ ...	૩
૨	આંકલાવનું પીકું ...	૧૭
૩	ફર્ટી કલાસનો મુસાફર...	૪૨
૪	ગુજરાત મેદાન...	૫૫
૫	અખળા ? ...	૬૦
૬	કરણ ...	૭૪
૭	ગતિ ને વિનોદ...	૮૨
૮	અકસ્માત ...	૧૦૩
૯	ધાંધલ ...	૧૧૧
૧૦	લૂંટ ...	૧૧૯
૧૧	અરુણોદય ...	૧૩૨
૧૨	કડાણા બંદર ...	૧૪૫
૧૩	વચન ને કર્મ ...	૧૬૫
૧૪	દીમચું ...	૧૮૩
૧૫	અણીની પળ ...	૨૦૭

કલ્યાણને માર્ગે

[નવલકથા]

પદ્મપાંદડી પરનાં ઝાકળખિંદુઓ

૧

સુખરમતી પર એક સુંદર પૂલ છે. નદીનો પટ પહોળો છે પરંતુ ચોમાસા સિવાય તે કદી ચારે કાંઠે વહેતી નથી. સમુદ્રની ભરતીને આટલે સુધી આવવાનો અવકાશ નથી છતાં જ્યારે પણ પાણીનો જથ્થો વધે છે ત્યારે પૂલ ઉપરથી ચમકતાં જલતરંગો નિહાળતાં આનંદ આવે છે. કમાનખંધી પૂલની વચ્ચે ઊભા રહેતાં કે બાજુની પગથીના કઠેરાને અવલંબતાં અજ્ઞ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નજરે ચઢે છે : જીવનનાં કાંઈ સુરમ્ય સંસ્મરણોનો ત્યાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

પૂલની સામી બાજુએ બંગલાઓની હારમાળા છે. નાનકડાં ઉપવનોની હરિયાળી લીલોતરી રસિક નયનને શાંતિ અર્પે છે. બન્ને બાજુના વાતાવરણમાં જ કાંઈ અકલ્પ્ય ફેરફાર પડી જાય છે. શહેરની ધમાલ છોડી કાંઈ શાંતિભર્યા નંદનવનમાં વિહરતા હોષ્ટએ એવો ભાસ થાય છે.

એક બાજુએ નગરશેઠનો વિશાળ બંગલો છે. કુશળ

કલાકારના હાથે સજ્જયલો પ્રકૃષ્ઠ બગીચો અજબ સૌન્દર્ય ધરાવે છે. મનુષ્ય ને કુદરતે સહકાર સાધી એ સ્થાનને મનોરમ બનાવવા અથાગ પ્રયત્ન આદરેલો છે. નાનકડું બાલક માતાને પોકારી રહ્યું હોય તેમ સરિતાતરંગોનો મધુર નિનાદ હૈયામાં ઉદ્ધાસ પ્રેરે છે. એની પછીતે આવેલા સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી સ્વાતંત્ર્ય સંદેશના દેશભરમાં પડાઈ પડે છે.

ગરમ પ્રદેશમાં વિહરતાં બાલપંખીઓનું ગુંજન ત્યાં અખંડ ગુંજી રહે છે. ગ્રીષ્મની કાઠી સુંદર સંધ્યાએ એ સરિતાજલ થંભાવી નાકાવિહારની યોજના કરવામાં આવે તો દિવસભરની મજૂરીનો થાક ને વિવશતા એસરી જતાં વાર ન લાગે. બાકી બીજે બને છે તેમ એ સહેલગાહનો ધ્વજનો વિદેશીઓને જ અપાય તો ગુલામીનો ડંખ વધારે સાહ્યા વિના પણ ન રહે.

અમદાવાદના નગરશેઠનો એ બંગલો સંધ્યાનાં રવિકિરણોની જ્યોતિએ ભભૂકી રહ્યો હતો : જાણે વનદેવીશી કાઠી કુમળી કન્યકા સંધ્યાના આનંદવિહારે નીકળી.

બંગલાના આંગણમાં રાજેશ્વરી અસ્વસ્થ દિલે આંટા મારી રહી હતી. આખા મહાલયનો આત્મા જાણે એના નયન સૌન્દર્યમાં નીતરી રહ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીની એ શિષ્યા : આજ પહેલી જ વાર સત્યાગ્રહ આશ્રમના દર્શનાર્થે આવી હતી.

દૂર દૂર અદૃશ્ય થતા રાજમાર્ગ પર નજર નાખતી રાજેશ્વરી અધીરી બની હતી. બંગલો મુખ્ય રસ્તાથી જરા અંદરની બાજુએ હતો. એટલે માત્ર ધીમે અણસારો જ કાતે પડતો હતો. થોડે થોડે અંતરે એ ઝીણા ગણગણાટ ભેદી મોટરનાં હોર્ન સંભળાતાં ને રાજેશ્વરીના અંગેઅંગમાં કાઠી વિચિત્ર ઝણઝણાટી પસાર થતી. બંગલાની અગાશી પરથી સાબરમતીનો

પૂલ ને ચોમેરનું દશ્ય મનોરંજક લાગતું હતું.

ચોરપગલે જેમ ખિલાડી દૂધની પ્યાલી નજીક જાય : જેમ કરોળિયો શિકાર પર તરાપ મારે તેમ પ્રવાહને અડીને આવતી પગથી દ્વારા રણજીત દોડતો આવ્યો ને દાદર ચઢી પાછળથી રાજેશ્વરીના રેશમ જેવા મુંવાળા રકંધ પર ધીમેથી હાથ મૂક્યો. એ તો નમતા પ્લોરના નિર્સર્ગદર્શનમાં લીન બની હતી : કંપનાના કાઠ મધુર શમણે આલ્લાદી રહી હતી. અણુધાર્યા સ્પર્શે ને સહજ ચમકી : બીજું કાઠ તો ભયથી ચીસ જ પાડી ઉઠત.

“ ધડકતા લેવાને, રણજીત ! આવી ટપલીઓ શાંત પાડી શકે કદી ? પણ તું તો એવો ને એવો જ રહ્યો. ઉદ્ધાપાતના આ વર્ષે તારું એક રૂંવાડું પણ ફરક્યું નથી.” હેત ને રોષ મિશ્રિત સ્વરે રાજેશ્વરીએ તેને સહજ ડપકાર્યો.

“ રાજી ! હું તો એક ગમ્મત કરવા ધારતો હતો.”

“ કદાચ તમારા શિરસ્તેદાર કંઈયોજના ઘડી રહ્યા હશે.”

“ રાજી ! રાજી ! આમ વર્ષના વિરહ પછી એ આવી અતડી જ રહેવાની ? મજાકની મીઠાશ માણતાં પ્રીતના કુણા ભાવ ઉવેખવાના હોય ! આપણે છૂટાં પડ્યાં ત્યારનાં તારાં અંતિમ વચનો એટલી વારમાં ભૂલી ગઈ ? આખું ય વર્ષ એથી હું ઉદ્ધાસ અનુભવી રહ્યો છું. સરકારી જગતની કઠોરતામાં મારી કુમાશ હું નિભાવી શક્યો છું.”

“ એટલી વારમાં થાકી ગયા ! ! ! પાંચસો રૂપિયા પગાર. ભપંકા ને સત્તા. લંડનની દરેક સભામાં આંકડાશાસ્ત્રીની ચોકસાઈથી તમે ભાષણો મારતા હતા તે ભૂલી ગયા ? એક હિંદીની સરેરાશ આવક રોજનો એક આનો છે તે વિસરી ગયા ?”

“ અત્યારે તો હું એથી યે વધારે જાણું છું. તે દિવસે તો હું આંકડા વાંચી વાતો કરતો : હવે હું જીવનના અનુભવથી કહી શકું તેમ છું. આપણી સામાન્ય જનતા ગરીબમાં ગરીબ છે : જગતમાં એમના જેવી અજ્ઞાનદશા કાંઈ જ ભોગવતું નથી. પરંતુ એમનો ઈલાજ એમના જ હાથમાં છે. સરકાર એમાં કાંઈ જ કરી શકે તેમ નથી. ”

“ એક જ વરસમાં સરકારી માયાખળ કેવી વ્યાપી ગઈ છે ! ”

“ ઓ રાજી ! ગરીબોની દુર્દશા કરતાં હું તો સુંદર વાતો છેડવા અહીં આવ્યો છું. ”

“ એથી વધુ સુંદર કાંઈ છે ખરું ? ”

“ હા. રાજી ! ”

એના મુખ પર ખંજન પડ્યાં. સ્નેહના વિચાર કરતાં રોષની ભભકે એનું મુખમંડલ રાતું ખન્યું.

“ ગમે તેમ, રાજી ! મહિનાના બે હજાર મળે તોય તારા વિહોણા જીવનનું મને શું મૂલ્ય ? હવે તારે નિર્ણય કરી નાંખવો જ જોઈએ. દેશના ભલા માટે ચોકસફડમાં રહ્યાં રહ્યાં ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી જે પ્રશ્નોએ આપણા મગજને ચગડોળે ચઢાવ્યું તેનું યે વ્યવહારમાં પડખે રહી આપણે નિરાકરણ કરવું જોઈએ. કામ કરવાની જ જરૂર છે. વાર્તાલાપ, યોજના ને ડહાપણના શબ્દોની હવે જરૂર નથી. કાર્ય કરવા દેશ આપણને પડકાર દઈ રહ્યો છે. જીવનના પાયા સમાં ગામડાંઓથી તાત્કાલિક શરૂઆત કરવાની અગત્ય છે. ”

“ ખરી વાત છે પણ મારું દષ્ટિબિંદુ જરાક ભિન્ન છે. સરકાર પક્ષથી અલગ રહેવામાં જ આપણું શ્રેય છે કારણ કે

સરકારનું કર્તવ્ય હવે તો દેશભક્તોને જોલભેગા કરવામાં સમાપ્ત થાય છે.”

“ સરકારી સહાયથી કાંઈ પણ સચોટ કાર્ય કરી શકાવાનું નથી. માત્ર ઉપલક વાતો કરીએ ને ભાષણો દ્વારા થૂંક ઉરાડીએ એટલું જ. મેં અધું જ જોઈ લીધું છે. એક વાર હું પણ તારી પેઠે જ વાતો કરતો હતો. પણ એ વાત અશક્ય છે એની મને ખાત્રી થઈ છે. યુગાંતરજૂના પણ હસતા ખડકો સામે જેમ સિંધુતરંગો અથડાઈ ને પાછા પડે છે તેમ ખાનગી પ્રયત્નો મિથ્યા જ જવાના છે. છતાં ય આપણે ગમે તે નિર્ણય પર આવીએ તે પહેલાં લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ ને જ આપણે સાથે વિચાર કરવાની જરૂર છે. ”

રાજેશ્વરીએ જોરથી પોતાનો હોઠ કરડ્યો. એથી એના સૌન્દર્યમાં કાંઈ એર વધારો થયો.

“ રાજી ! તારે અત્યારે જ નિર્ણય કરી નાંખવો જોઈ એ. તારા જેવું ગુણગંભીર જીવન એકલું સંકર કરવા નથી જ સરખન્યું. સર્વ સગવડ ભરી નૌકા બંદરમાં નકામી પડી રહે તે શા કામનું ? કલ્પનાનાં રત્નો ન સાંપડે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ વલખાં મારવાં એને પાલવે પણ ખરાં ? ”

“ રત્નો ન સાંપડે તો કાલસા ઉપાડે, એમ ને ? ”
રાજેશ્વરીએ નિશાન તાક્યું.

એ તીર આખાદ હતું : રણજીતના શ્યામવણાં મુખમંડળનો ગર્ભિત ઉપહાસ પણ હતો પરંતુ રણજીત આવી વાતો વિનોદમાં જ હસી કાઢતો. ઉપમાઓ તો એના પણ વચને વચને વરસતી : જાણે ગિરિકંદરામાંથી ધસતા જલધોધના શિલાખંડો. એને એ મીઠી નિર્ભર્ત્સના માનતો.

“ હા. હા. સમગ્ર જગતને ગરમી ને પ્રકાશની ખોટ ન પડે તે માટે. ” તેણે પણ બંધબેસતો ઉત્તર દેવા પ્રયત્ન કર્યો.

રણજીતનું જ્ઞાન અગાધ હતું. ગરીબ અનાથ બાલક તરીકે ઉછરી આઈ. સી. એસ. ની માનભરી પદવી મેળવવા તે ભાગ્યશાળી થયો એ કાંઈ એાધું ન કહેવાય. પચીસ વર્ષની કાચી વયે તો એ સુરતનો આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર નીભાયો હતો.

એમરનું આહલાદક સૌન્દર્ય નીરૂપતો રણજીત ઘડીક થંભ્યો.

“ આ આંગણું કમભાગી જણાય છે. ઈંગ્લેંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં આપણામાં સાચા સ્નેહની જે જ્યોત પ્રગટી તેને એ પોષે એમ જણાતું નથી. જો. જો. રાજી! સામેનું વટવૃક્ષ પણ વાટ જોઈ રહ્યું છે : પવનના સપાટે નમતી ડાળીઓથી એ તારાં ચરણો ચૂમી લેવા અધીરું બન્યું છે. ચાલ, એની નીલવર્ણી છાંયડી આપણને આમંત્રી રહી છે. આનંદની ક્ષણે ક્ષણે ઝડપી લઈ વર્ષ દિવસના વિરહને વિસારે પાડીએ. ”

૨

“ રણજીત ! આપણે ઑકસફર્ડમાં હતાં ત્યારે જે જીવન કલ્પતાં હતાં તેના કરતાં આપણું જીવન વધારે ગંભીર છે, હોં ! દેશના પડકારે મારી તો સ્નેહ સંપત્તિ ને તરંગી જીવનની તમામ વાસના એસરી ગઈ છે. ”

ચમકેલા સર્પની પેડે રણજીત સહજ પાછો હકચો. એના સ્વરની વિચિત્ર સહુદયતા ને એનાં નયનની સુરખી ભરી સ્વદેશસેવાની જ્યોતિથી તે વિસ્મિત થયો. દરરોજ સંખ્યાબંધ દેશભક્તોને જેલભેગા કરનાર સુરતનો આ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર એક જ વયને ને એક જ નજરે આખા વર્ષનો ઇતિહાસ

વાંચતાં શીખી ગયો.

રાજેશ્વરીએ મસ્તક સહજ લંબાવ્યું. “આખું જગત એક ભટ્ટી સમાન છે. અત્યારે તમારી નજરે એ નહિ પડતું હોય. આપણે પુરાણી વસ્તુ માત્રનો વિનાશ કરીએ છીએ ને આશા રાખીએ છીએ કે જીવનની વસમી વાટે આપણને કાંઈક નવીન સર્જાવવાનો તક મળે. ઑકસફર્ડમાં તો આપણી નજર પાઠ્યપુસ્તકો ને રમત ગમતમાં ફરી રહી હતી. એ દૃષ્ટિ આવું કશું કળી શકતી નહિ. આ પાંચ જ મિનિટના સમાગમમાં મને પરખાય છે કે તારી નોકરીએ તને બગાડી મૂક્યો છે. જગતના જીવતા મહાપુરુષની ગૌરવવંતી આગેવાની નીચે આપણું નજર સામે નવું દિંદ સરખાઈ રહ્યું છે એ અણીની પણ ટેબલ પર બેસી હિંદીએ મજૂરી કરતી એ પાપ છે. આપણા હસ્તે સમયનો નિર્રર્થક વ્યય શી રીતે થઈ શકે ? ”

“ઓ રાજી ! મેં તને તાર મૂંઝી અહીં બોલાવી. સરકારી મંડળોમાં ઘૂમી હું મારા દેશ માટે કેટલી સખત લડત ચલાવી રહ્યો છું તેનો કાંઈક તને ખ્યાલ આપવાની મારી ઈચ્છા હતી. પડખે રહીને લડત ચલાવતી એ પણ એક રીત છે. ખીખાં દેખીતી દેશભક્તિનાં કાર્યો માટે પણ હું તૈયાર જ હતો પરંતુ પ્રભુએ મારે માટે કાંઈ જુદો જ ઘાટ ઘડ્યો જણાય છે. ધીરજ ને દેશભક્તિ હંમેશાં વસી હોય તો સ્થાનાંતરથી તે કદી ચે વણસી જવાની નથી. શરીરના વર્ણુની પેઠે એ પણ જન્મનો જ વારસો છે. રોગરગમાં તે પરિભ્રમણ કરે છે. સિવિલિયન તરીકેના મારા એક વર્ષના જીવનની ખાનગી વાતો હું તને કહીશ. સુરતમાં લડત પૂરે બેસમાં ચાલે છે એ તારી ધ્યાન બહાર નથી અમારા ઉપરી અધિકારીઓ બિચારા માને છે કે

આ મહાન પ્રગ્નદિય ત્રજવળ થોડાક લાડીમારથી ને કાઈ કાઈ
ગોળીમારથી દમાઈ જશે. મારા ખાતાના પ્રધાનને મેં કાગળો
પર કાગળો લખી સત્ય વસ્તુસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. દરેક
વખતે હું તો મારો રીતે જ કામ લેતો. એક મોટી આડખીલી
પોલીસખાતાનો હતી. એ લોકો અમારા હુકમો પાળતા જ
નહિ. આજ સવારે જ મારા ઉપરી સાથે મારે વાત થઈ હતી.
વાતાવરણ હવે સુધરતું જણાય છે. થોડાક સમયમાં જ હૃદયપલટો
થવાનો છે : રાજનીતિ પણ પલટાશે. પરંતુ મારા એ
દેશભક્તિના ખ્યાલોને લીધે મારી ખેડે બદલી કરવામાં આવી
છે. મારો એટલો દાંડ થયો પણ મને તેની પરવા નથી. રાજી !
આ પણ દેશભક્તિનું કાર્ય નથી ? ”

જાણે મહત્વના વિચારમાં ડૂબી ગઈ હોય તેમ રાજેશ્વરી
ધડીભર શાંત રહી.

“ મેં મારું કર્તવ્ય એટલી સરસ રીતે ને સ્વતંત્રતાથી
બજાવ્યું કે મને બદલીનો હુકમ મળ્યો : ખેડા અત્યારે સુરતના
પ્રમાણમાં શાંત છે. હજી નોકરીએ ચઢવાની એકાદ અઠવાડિયાની
વાર છે. તેથી જ મેં તને તાર ક્યો હતો. આ પળે તારી
હાજરી જ મારું અનેરું સાંત્વન છે. માટે હવે તારો છેલ્લો
નિર્ણય કરી નાંખ. તું આમ સવાલ જવાબ કરીશ એની મને
ખાતરી જ હતી. મુંબાઈની હિલચાલમાં તું વેગથી ઝંપલાવી
ચૂકી છે તેની મને ખબર હતી. હિંદી સરકારે પણ તારું નામ
નોંધપોથીમાં ટપકાવ્યું છે તે હું જાણું છું. અમારા પ્રાંતનું
વાતાવરણ તું ગરમ ન કરે તે માટે તારી હિલચાલ પર દેખરેખ
રાખવાના સરકારી તારો પણ છૂટી ગયા છે. ”

“ હા. રણજીત ! તારા પ્રણયપાશો જ હું અહીં થંભી ગઈ

છું. તારી સાથે કે તારી વિરુદ્ધ મળું અહીં જ કાર્ય કરવાનો મેં નિર્ધાર કર્યો છે. તું કહે છે તેથી પણ વાત વધારે વઢેલી છે. તારી દલીલો માત્ર ચાંલાક વક્તાની ભૂલભૂલામણી છે. સાચા દેશભક્ત કર્તાવ્ય તો અત્યારે સરકાર પક્ષની બહાર જ નિર્માયતું છે. પચાસેક વર્ષ પહેલાં સરકાર મારફતે કાંઈક કાર્ય થઈ શક્યું હોત. ત્યારે કાઈને એ સૂઝતું નહિ. હવે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ માટે પણ એ વસ્તુ અશક્ય બની ગઈ છે. સમાજ વ્યવસ્થા ક્રાંતિ માટે પોઠારી રહી છે. જગતની કાઈ પણ શક્તિ હવે એને રોકી શકનાર નથી. ”

રાજેશ્વરીએ જુસ્સામાં જ પોતાના હાથ હલાવ્યા. વટપક્ષના ઊંચા ડાળે બેસી સ્નેહામૃત ઝીલતી બે ચકલીઓ ભયની મારી ઊડી ગઈ.

“ હવે કેન્દ્ર બદલાયું છે. હવે આપણે બહારથી જ કામ કરવાની જરૂર છે. માટે મારી પડખે રહેવા ઈચ્છા હોય: સાચી લડતમાં જ ઝંપલાવવા ઈચ્છા હોય તો તારા પાંચસો રૂપિયાને લાત માર ને હું તારી જ છું. રણજીત ! ”

“ આ ત્રણ મહિનામાં મુંબઈએ જરૂર થોડાંક વીરત્વભર્યાં કાર્યો કર્યાં છે. ” ઊંડો શ્વાસ લઈ રાજેશ્વરીએ આગળ ચલાવ્યું. “ પરંતુ એ તો પંચાંટી નાટકના પહેલા અંકનો હજી પહેલો જ પ્રવેશ છે. ત્રણસો માઈલની મુસાફરી કરી હું અમદાવાદ સ્નેહસાગરમાં સ્નાન કરવા નથી આવી: લગ્નગ્રંથીએ જોડાઈ મિલનની મોજ માણવા નથી આવી પરંતુ તને એથી વધુ વિશાળ સ્નેહપાશમાં બાંધી લેવા: જન્મભૂમિનું ઋણ ફેડવા તારો હૃદયપલટો કરવા આવી છું. તું મને મેળવીશ ને દેશનો એક આઈ. સી. એસ. અમલદાર બોલેશ થશે. નોકરી છોડી

મહાસભામાં દાખલ થઈ જા. જનતાને માટે જીવનનું હીર નીચોવ. એમનાં ફિક્કાં વદન પરથી ટપકતાં વિષાદનાં અદસ્ય આંસુઓ તેં નિરખ્યાં છે કદી ! જેલને વધાવી લે. લાઠીમાર ઝીલી તારા દેશના ઝંડાને અણુધારી ઊંચાઈએ ફરકાવ. પછી આ ક્ષણભંગુર દેહ તારો જ હશે તે આપણાં સંતાનો સ્વતંત્ર દેશની જ્વલંત જ્યોતિમાં વિહરશે. ”

રણજીતની અદ્ભુતશક્તિ ગજબ હતી. સૌંદર્યસરિતામાં ઊંચે ને ઊંચે ચઢતો પ્રખતત્વનો જુવાળ તે સ્પષ્ટ પારખી શક્યો. રાજી તો એ ઝંઝાવાતમાં નાચતી પદ્મપાંદડી સમોવડી ભાસી.

“ રાજી ! તું કેણુ ? કરોડાધિપતિની એકની એક દીકરી ! કુલીન કુટુંબની કામણુગારી કીકી ! તારા આત્મા પર આ અંધશ્રદ્ધાનું મોજું ક્યાંથી ફરી વળ્યું ? પોતાની જ બળતી ધગશ, સ્વાશ્રય ને મનુષ્ય પ્રયત્ન સિવાય ગમે તેટલાં આંસુ હિંદના ગરીબોને સ્વચ્છ શ્રીમંત ને સુખી બનાવી શકવાનાં નથી. એમની માત્ર દયા ખાધે શું વળશે ? મહિષીનાં માન મૂકાવે એવું તારું સૌંદર્ય ને રાજસી દષ્ટિ રાજમહાલયો માટે છેઃ નહિ કે જેલજીવન માટે. આ દેશના દેશભક્ત માટે કેટકેટલી યાતના ને કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ ઊભી છે તેનો અમલદાર તરીકે મને ખરાખર ખ્યાલ છે. બ્રિટિશ સિંહની કેશવાળી કાપવા જવું એ કાંઈ બાલકના ખેલ નથી. ”

મહાપરાણે ગૂંથેલી ઊપમાઓના તાપથી સ્વસ્થ થવા રણજીતે ઘડીક શ્વાસ ખાધો.

“ વળી રાજી ! તું ને ખંધા જ મહાસભાવાદીઓ માને છે તેમ તમે કલ્પમના એક જ ગોદાથી એક જ દિવસમાં આખા રાષ્ટ્રને પલટાવી શકવાના નથી. તારી અત્યારની મનોદશામાં

મારી આ દલીલો બિલકુલ અસર કરી શકવાની નથી એની મને ખાત્રી છે. પ્રજામાં રાષ્ટ્રિયત્વનો જુવાળ ચઢ્યો હોય તે એક યુવાન મહિલાને એની લગની લાગી હોય તો તેની આગળ આવી દલીલો કરવી નકામી છે.”

પરંતુ રણજીતના ભાષણના રણકાથી રાજેશ્વરી આશ્ચર્ય વિમુદ્ધ બનેલી જણાઈ. “આટલો બધો ગજબ પલટો ક્યાંથી? રણજીત!” તેનાથી પૂછ્યા વિના ન રહેવાયું, “તારા સમાજવાદી સિદ્ધાંતોએ તો મને તારી ગુલામ બનાવો હતી. લંડનની સેંકડો વ્યાસપીડો પર હું તારી પડખે હતી. અત્યારે એ બધું ક્યાં ઉડી ગયું? પાંચસો રૂપિયા, અમલદારી ને વૈભવમાં તો એ તણાઈ ગયું નથી ને? સમાજવાદી વક્તાઓમાં એક વાર તું અગ્રસ્થાને રાજતો: શબ્દનાં જાદુનું જ એ ખાલી આકર્ષણ હતું કે? આવો પલટો શાથી?”

“બિલકુલ પલટો નથી. પ્રિયે! મારા જીવનના સિદ્ધાંતો હજી એ એના એ છે: ગરીબોમાંનો જ હજી પણ હું એક ગરીબ છું. મારી પદ્ધતિને લીધે હું કાંઈકે ઢીલો પડ્યો જણાતો હોઈશ. પરંતુ મારું જીવન અસ્થિર ને અનેકવિધ બની ગયું છે તેનું જ એ પરિણામ છે. બીજાને બચાવવા કે ઉદ્ધારવા તમે જે પગલું ભરો છો તેની નીચે તમે અગ્નિજ્વતાં પણ બીજાને કચરી રહ્યા છો. ખડક પર પડતા વરસાદની પેઠે સામાજિક રચનાને પૉલીશ કરતાં યુગના યુગ વહી જાય છે: દરેકને સુખ સગવડ પૂરાં પાડતાં જમાના જતા કરવા પડે છે જ્યારે એવા રચનાત્મક કાર્યનો ભાગી ને ભૂકો કરી નાખતાં ત્રણ ઘડી પણ લાગતી નથી. હવે જ હું જીવનની સર્વ બાજુઓ અવલોકી શકું છું. આપણા યુવાનીના વિચારોનો વિજયવંત અંત કેવી રીતે આણવો તે

સારી પેઠે સમજું છું. એક જ અડવાડિયું તું મારી સાથે રહે. રાજી! તું મને સારી રીતે ઓળખી શકશે: મારું ચોખ્ખું મૂલ્ય આંકશે. ”

પરંતુ રાજેશ્વરી તો ધ્યાનનિમગ્ન બની ગઈ હતી.

“રાજેશ્વરી!” કંપતા સ્વરે રણજીત બોલી ઊઠ્યો. મારું જીવન, મારું કાર્ય, મારું હૈયું તારા વિના ખાલી છે. તારા આત્માના અંગારા વિના મને વીંટાયલું સર્વસ્વ રાખના હગલા બરાબર છે. મને તારો સ્નેહ આપ. ઓકસફડમાં નિર્ણય કર્યો હતો તેમ આપણે એક બીજાની પડખે રહી કર્તવ્યપથે પળીયું ને આનંદસ્વપ્ને મોજ માણીયું. દિવસની ક્ષણે ક્ષણનો ઉપયોગ કરી આપણે યુગયુગના કચરાને સાફ કરીયું: મૂંગા ખેડૂતની વાચા ઉઘાડીયું. રઝળાને આશ્રય આપીયું ને દરેકના જીવનમાં વિસારે પડેલો ઉત્સાહ પૂરીયું. જીવનનું દષ્ટિવર્તુલ વિશાળ બનાવીયું ને આનંદવિસ્તાર વધારીયું. જે નિશ્ચય કરે તો એકલો કલેક્ટર પણ આ બધું કરી શકે. મેઘજાયું અંબર વૃષ્ટિની આગાહી કરે પણ આવતું દરેક વાદળું વરસે તો નહિ જ. પ્રિય રાજી! આપણાં વચનો હાપણુથી ભરપૂર છે પરંતુ પ્રેમ ને સદ્ગુણથી કાર્યમાં તેને મૂકવા આપણે અશક્તિમાન છીએ. રાજેશ્વરી! આપણે નમ્ર શરૂઆત કરીએ. અમલદારી હશે તો આપણો માર્ગ નિષ્કંટક બનશે. એ નાનકડી રાજ્યધૂરા છે. સમજીને એ પદવી સચવાય તો લાખોનાં જીવન સુંદર બનાવાય. જગતને એ દાખલો જેવો તેવો નહિ લાગે. એક જ અડવાડિયું, રાજેશ્વરી! તું મને વધારે પિછાનીશ. ”

રાજેશ્વરીએ સંમતિ દાખવી.

“એક અડવાડિયું તો કરીએ ચઢવાની વાર છે. ”

“તમે કહો છો એ બધું સ્વરાજ્ય મળે પછી જ શક્ય છે.” રાજેશ્વરી વચમાં જ ખોલી બિડી, “દરેકની સ્વતંત્રતા પ્રથમ સમ્રાવી જોઈએ. આખી ય વ્યવસ્થા ન પડતાય ત્યાં સુધી તમે ગરીબ માટે કામ કરી શકશો જ નહિ. ગમે તે પ્રકારનું કાર્ય અત્યારે તો શ્રીમંતોનાં જ ખિસ્સાં તરફ દોરે છે: પછી બલે નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્ન હોય. દરેક દિશામાં એવી જ યોજના ઘડાઈ ચૂકેલી છે. આપણે આ નાના નાના વિરોધીને પાપોન્મૂલક કરુણ બંધો છિત્તભિન્ન કરી નાંખવાની જરૂર છે. દરેક સમાન જીવન જીવી જીવી શકે એવો નવો રસ્તો કાઢવાની જરૂર છે. આપણે નવો માર્ગ એવો કાઢવો જોઈએ કે પ્રભુએ દીધેલું પાણી ગરીબ તવંગરને સરખી રીતે મળે. આ અસંતોષનું સાચું મૂળ આમાં જ છે. નવા જમાના મુજબ નવી યોજનાની જરૂર છે. એ ઘડવામાં જ તમારે પ્રાણ પાથરવાના છે. ત્યારે જ રણજીત! મારા ને તારા હાથના ઉમેદવાર થઈ શકાય. મેં તો મારો નિશ્ચય કરી જ નાંખ્યો છે. તું જે જીલ્લામાં કલેક્ટર થઈ જનાર છે તેમાં હું મારો કાર્યક્રમ શરૂ કરનાર છું. જે હાથ મારી લગ્નગ્રંથીનો ઉમેદવાર છે તે જાને જ છે! મને જેલ ભેગો કરે! પ્રભુની એવી ઈચ્છા હોય તો કેવો વિરલ આનંદ મળશે! છતાં ય તું કહે છે તેમ એક અડવાડિયું તારી સાથે કાઢવા મારી ના નથી, સાથે રહી કામ કરવાનો સાચો માર્ગ એમ જ જડો આવશે.

“એક જ અડવાડિયું.” રણજીતનો અમલદારી પડછંદ ગાળ્યો, “રાજી! આપણે સાથે કાઈ સમુદ્ર કિનારે ઉપડી જઈએ ખંભાત તરફ. તારા જેવી અપ્સરા માટે તો સાગરકિનારો જ ઘટે.....”

રાજેશ્વરીએ સંમતિ દાખવી.

“ આજે જ સાંજે ગુજરાત મેઈલ પર આપણે મળીશું. બરાબર આઠ વાગે. પોણા નવે ગાડી ઉપડે છે. બરાબર આઠ વાગે હું તારી વાટ જોઈશ. ”

“ જરૂર. બરાબર આઠ વાગે. ”

રણજીતે હેતલરી નજર નાંખી. રાજેશ્વરીએ પણ પ્રેમભરી દષ્ટિ ધરી. એમાં ઉભરાતાં આંસુમાં આત્માનું ઓજસ રેડાતું હતું: પદ્મપાંદકી પરનાં ગળે ઝાકળખિંદુઓ.

આંકલાવનું પીકું

૧

ખંભાતના અખાત સાથેનો વ્યવહાર જનવતી વાસદ કકાણા લાઈન પર આંકલાવ સ્ટેશન છે.

થોડે જ દૂર નદીકિનારો હોવા છતાં સંખ્યાસમીર હજી શાંત જ હતો. મંદ અનિલલહરી હજી રાત્ર થઈ નહોતી. દૂર દૂરના મહાસાગરના અનંત કિનારાને સમુદ્રકીણુ વેરી ગૂંથી લેતી તે જલરેખાને ચૂમતી તરંગાવલિના કંપતા કેન્દ્રની પાછળ પાછળ તે ભમી રહી હોય એમ લાગતું.

ચાર ઉપર પાંચ મિનિટ થઈ. રાજેશ્વરી ને રણજીતનું અમદાવાદમાં પ્રથમ મિલન થયું એ જ પળે નંબર નવ વાસદથી ઉપડી. મોટી લાઈન પર કાઠિયાવાડ એક્સપ્રેસ તરીકે એક વાર ફવાજ કરેલો પરંતુ હાલ જરી પુરાણું થઈ ગયેલું એવું એક એંજન એ નાનકડી ઉઝાંછળી ગાડીના પાંચ ડબ્બા ખેંચી રહ્યું હતું. ભાગ્યું ભાગ્યું તો ય ભર્ય. હજી એ એની પુરાણી પ્રતિભા કદી કદી ઝખૂકતી ને એની ખોટ ગજબ ખડભડાટથી પૂરાતી. નવી શાખાનો પ્રવાસ એને તો ગમતો પરંતુ અણુવાપર્યો માર્ગ

એના ધનકારે ધૂજતો. એ ફૂલું ને દોડતું : ઝડપથી હાલતું : ગતિના ઉદ્ધાસમાં ચમકતા પાટા પર સિફનાદ કરી જાણે વિજય પ્રસ્થાન કરતું.

૨

નંખર નવની ઝહીસત્ર સંભળાઈ. નજીક આવેલા દારના પીઠામાં નવજીવન વ્યાપ્યું. ગરીબોનું એ આનંદધામ : કાઈ અનુપમ ઉપવનના એકાકી આશ્રમ સમોવડું : ગામડાના તલાવની પાળ પર જલાશયે પ્રતિબિંબિત થતું એ ઊભું હતું. ખેતરોમાં આખા દિવસની સખત મજૂરી પછી દરેક સંધ્યાએ મજૂરો ત્યાં સ્નાનાર્થે આવતા. એમનાં તપેત્રાં શરીરો આવાં નિત્યનાં સંધ્યાસ્નાને ઠંડક પામતાં : ઉદ્ધાસભરી મદિરા એમનામાં તાઝગી ભરતી.

વાસદ કદાજા લાઈન નંખાઈ કે આ પતોતું પીકું પ્રકટ થયું. નવી રેલ્વેએ પૈસાના પ્રવાહને એ બાજુએ વાળ્યો. ઉચડતાં વાર પીઠામાં મંચપૂડો ઉભરાયો. પરસેવા પાટી જીવતા ગરીબોનો પૈસો એના ગણામાં અદશ્ય થવા લાગ્યો.

રજપૂત જાહેજલાલીની તવારીખમાં ને તે પહેલાં પણ આ વિભાગ અગત્યનો લેખાતો પરંતુ એ જો હજાર વર્ષના ગાળામાં કદી એ ત્યાં દારનું પીકું નહોતું. નવા જમાના સાથે નવી રેલ્વે આવી ને નવો જ વાવરો વાયો.

નવી લાઈન નાંખવાનું નક્કી થયું એ વડીએ જ ગરીબોના આ સસ્તા પીણાના પ્રતાપે શ્રીમંત બનેલા આગેવાન ઈન્દરદારે સુવર્ણ દોરીથી ગૂંથેલા ગુલાબના ગજરા ને પાકાં આમ્રફલોના કરંડિયા દારની નવી દુકાનની પ્રતિષ્ઠા કરનાર દેવોને દારે

પહોંચતા દરેલા. પરિણામે એ માર્ગે પ્રથમ પાવડો ઉંચકાયો કે આંકલાવની દારૂની દુકાનનો રંગ જામ્યો.

ત્યાંના જમીનદાર મુખીએ તુરત જ પોતાની જમીનનો એક ટુકડો જુદો કાઢી આવ્યો. મુખીની જમીન પર પીઠું ન ખોદાય તો બીજે ક્યાં ખોદાય ? સોનાની ખાણ કાઢી બીજાને ખોદવા દે ? મૂળજીભાઈ મુખી જુવાન ને કુંવારા હતા. જરાક કલ્પનાશીલ ને સાહસિક પણ ખરા. એમનો શિખાઉ હાથ કાઢી વિચિત્ર પ્રયોગશીલ મનોદશાની પ્રેરણા ઝીલતો. પરિણામે એમના વડવાની સંપત્તિ પર કાપ મૂકાતો. અત્યાર સુધીમાં તે નવા નવા અનેક અખતરા કરી ચૂક્યા હતા. પ્રથમ એમણે ડાંગર ખાંડવા થંટી શરૂ કરી હતી : પછી મોટરો લાડે ફેરવેલી : છેવટે રેલ્વેનો કાન્ટ્રેક્ટ પણ લીધો. પાટીદાર પ્રકૃતિને બંધ બેસતા આવા અનેક ધંધા તેમણે આદરેલા છતાં ય તેમને કરી કામ બેસવા હજી એ વારો આવ્યો નહોતો.

દારૂનું પીઠું ખોદવામાં શી નાનમ ? દળદરી માણસો એવા ધંધાને વગોવે. મહુડા ઉજરવામાં પાપ નથી તો મધુગિંદના સ્પર્શમાં પાપ શાનું ? આગસુ મજૂરોને ઉદ્ધારતાથી પોતાને નાલક મહેનતાણું આપતું પડે છે તેનો અલ્પાંશ તો એ રીતે પાડો વગરો. અંતરના અવાજને તેમણે આમ સંત્વન દીધું ને એવની ઉદ્ધાર મનોવૃત્તિનો જગતને પરિચય કરાવ્યો.

આના કનિષ્ઠ ધંધામાં મૂળજીભાઈ મુખી કાંઈ જાતે દેખરેખ રાખવા ગંવાયલા નહોતા. એટલે એની વિગતવાર વ્યવસ્થાનું કીણું કામ એમણે એમના મિત્ર ઈશ્વરદારને સોંપી દીધું. એણે સસ્તી મહુડી એવા પ્રમાણમાં પૂરી પાડવા માંડી કે પીઠું ભરતક જ રહેવા લાગ્યું.

૩

મંધ્યા સમયે દારૂના પીકા પરની ધમાલ ચિરસ્મરણિય બની રહે છે. તેમાં ય આંકલાવનું પીકું તો તાજું જ સ્થપાયલું એટલે બાલકો જેમ શાળામાંથી સીધા મીઠાઈવાળાની દુકાને દોડે તેમ ખેતરોમાંથી ગરીબ મજૂરો ઉઘાસભર્યા એ સ્થાન તરફ દોડતા : ખાઈ પી ઉતરેલા કેટલાક વૃદ્ધો સિવાય જુવાનિયાઓ તો આ જનમનો સ્વાદ નવો જ ચાખતા હતા.

આજે ત્યાં એક તોફાની ટોળું એકઠું થયું હતું : પરંતુ ભીડને લીધે જુદી જુદી ટુકડીઓ બંધાર્ધ ગઈ હતી.

નંદુ મકન ને કાસાર્ધ જૂના જતિઓ હતા. વીર પુરુષોનું આ પીણું સમસ્ત જગત માટે આમ સસ્તુ કરી નાંખવા માટે તેઓ દિલગીર થતા હતા.

પશ્ચિર કાલુ ને ઇંદરજી જુવાનિયાનું નેતૃત્વ ભોગવતા : કામ કરવામાં ય પાવરધા ને ધમાલ મચાવવામાં પણ પહેલા : જુવાનીના જોમમાં તેઓ પીકામાં જ ટહેલતા.

આ સર્વ અંત્યજો હતા છતાં માતૃભૂમિના તેઓ નિષ્ઠ સંબંધી હતા : ખેતરની મજૂરી તેમના બાપની જ ગણાતી. આદિતરામ કારભારી એકલો એકલો દૂર ઊભો હતો : એની કિરમજી માંસપેશીઓના અનંત સૌન્દર્યમાં તે આરસકાતર્યા દેવની પ્રતિમાશો ભાસતો.

ગોવિંદ, પુરુષોત્તમ ને નાયુજી પોતાનાં સગાં સંબંધીઓ ને મિત્રો સાથે જરા વધારે ગૌરવથી મલાલતા : તેઓ પોતાનો ઉઘાસ છૂપાવતા કારણ કે પીકા તરફ પગલાં પાડતાં એમનું દિલ ડંખતું. નીચે ઢળેલાં વદન પરથી એ કચવાટ સ્પષ્ટ થતો. તેઓ ગરાસિયા રજપૂત હતા. એક વાર એમના વડવાઓ

સિદ્ધરાજ જયસિંહ ને બીમ બાણાવળીને પડખે રહી લડેલા. દારૂના પીકામાં પણ જો કદી જનમતી તો એમની શમેલી જવાળા પ્રદિપ્ત થતાં વાર લાગતી નહિ. હંમેશાં તેમનો ધૂનરો સખત રહેતો ને નંદુ મકન વગેરે અસ્પૃશ્યો એમની ધાકથી દમ્માઈ જતા.

જીવન મરણ વચ્ચે ઝાત્રાં ખાતા આ મજૂરોનો જગતમાં કાઈ પણ સ્થળે હિસાબ નહોતો છતાં ય દારૂના પીકામાં તેઓ દેવેશ્વરોનું ગૌરવ દાખવતા. પૃથ્વીના વિશાળ વિસ્તારમાંની એક તસુ પણ જમીન એમના ઘર માટે કે મજૂરી માટે એમની માલિકીની નહોતી : તેઓ તો અર્વાચીન આર્થિક બલોના વેગથી કીચડમાં ઊંડી ઉતરતો જરીપુરાણી સંસ્થાના સાંકડા ચીકામાં પરસેવો પાડી પેટીકું મેળવતા એટલું જ.

૪

પહેલા ટોળાનો આગેવાન નંદુ હતો. એને આ નવા ગ્રાહકોનું આગમન ગિલકુલ્લ રૂચતું નહિ. હંમેશની ટેવ મુજબ આજે પણ તે તેના મિત્ર આગળ રોદણું રડવા લાગ્યો :

“ જો ને મકન ! આ લોપ્તાક્રવા વિચિત્ર લાગે છે ? પીણાની કલા તો જન્મથી વરેલી હોય : આમ માગી મેળવાતી હશે ? રીતસર પીવાની મોજ તેઓ એક દિવસમાં કાંઈ માણી શકે ? આ જુવાનિયાઓને દસસાથી જમ પણ ઉચકતાં આવડતા નથી : અમૃતનો મીઠો આરવાદ સફાઈથી લેવામાં એ સમજે જ રું ? પાણી પીતા હોય એમ મહુડી પીવા બેસ ! છટ ! આપણા કારભારી પણ જુઓ ને. મોટી લાકડી ને લાંબી ચાણુકથી તે ખેતરોમાં મુકાદમી કરે એટલું જ. અહીં પીકામાં તો જમીન પર

તરફડતી માછલીના જેવી એમની દશા છે. ”

નંદુને સિતેર વર્ષ થયાં હતાં. ચંડવાની એની પકડ મજબૂત હતી. તે ધીમેથી ગંભીર સ્વરે બોલતો: એની ચંચલ દૃષ્ટિમાં અનુભવ ચમકતો. સુરાપાનના સૃજનજૂના શોખમાં આંટલા બધા નવાગંતુકાને જોઈ તે શબ્દે શબ્દે તૂચ્છકાર દાખવતો. એમના આગમનથી મહુડીનો ભાવ વધી ગયો હતો તે જ્વલત હલકી આવતી.

“ નંદુ ! એક દિવસ મેથીપાક આપી એમની સાન ઠેકાણે આણવી જ જોઈએ. અહીંના રાગ્ત તો આપણે. આપણી આગળ એમની શી વિસાત ! આદિતરામ આપણો મુકાદમ ખરો પણ આ પીઠામાં એનું ભાગેલા દીકરાથી જે વધારે મૂલ્ય નહિ. અહીં દમ મારવા જાય તો ખખર જ પાડી દઈએ. ” મકને ધીમે સાદે ઉત્તર દીધો.

કાભાઈ અત્યાર સુધી સુરાપાનમાં જ ચકચૂર હતો: રોષ ભરી નજર ફેરવી હવે તે ખડખડાટ હસ્યો તે ઘૂરકયો, “ અલ્યા મકના ! તારામાં તો પાઈની જે અક્કલ ન આવી. આટલાં વર્ષો ક્યાં નાખ્યાં ? આ જ્વલત અમસ્તી જ વધારી ? આનું સાચું રહસ્ય તો તને સમજાયું જ નથી. ”

મકન વાંધો ઉઠાવી ખોંખાર્યો પરંતુ કાભાઈએ એની પરવા જ કરી નહિ. “ આદિતરામ અંત્યજ્ઞેના નાનકડા ટોળા પર રોક મારી ખાય. એ તો નાથુજીનો ટેકા ન હોય તે તો ખખર જ પડી જાય. વળી મુખી સાહેબ પણ નાથુજીની નજરે જ જુએ. જરા વિચાર કરો. નંદુભાઈ ! આ મકન કરતાં તમે સારી રીતે સમજી શકશો. તીણું નાક ઊંચું કયે કાંઈ સમજ ન આવે. આખો દિવસ આપણે મહેનત મજૂરી કરીએ છીએ

તો ય આ એક જ પ્યાલીના થોડાક આનંદ માટે પણ જોઈતાં નાણાં મેળવી શકતા નથી.”

હવે કાલાઈએ પોત પ્રકાશ્યું. એની આંખોમાંથી રોષના તણખા ઝડ્યાં મેઘનાદે તે તડૂક્યો, “જગતભરમાં અત્યંતેની એક પૂરી મિત્ર આ પ્યાલી. આપણા મહેરબાનો માટે મધ, ફળ ફૂલ ને બીજી અનેક પ્રકારની સામગ્રી! એમાંનું આપણે કદી કાંઈ જોવાનું પણ ખરું કે? ખેડવા કે ઘર બાંધવા ટુકડો જમીન પણ આપણી થવાની કે? આપણી વહુ દીકરીઓ પણ આ શાહુકારોની ગુલામડીઓ. આપણાં કુમળાં બાળકો એમનાં દોર લાંકર સાચવવા રજાગવાના છતાં ય દૂધનું એક ટીપું જે એમને કંઈ ઉતરવાનું કદી? નંદુજી! કહો. તમે સમજો છો. એક પ્યાલી સિવાય અંત્યજનું મૂલ્ય શું?”

નંદુ ને મકન બંને જે સંમતિદર્શક માથું ધુણાવ્યું. કાલાઈનો ઉત્સાહ વધ્યો: તેણે એક બીજી પ્યાલી ગટગટાવી, “આપણે આટલી મજૂરી કરીએ છીએ છતાં ય નાથુજી આપણાથી પાંચ ગણું કમાય છે. એ બધી જે સીધી કમાણી હોય એવું તમને લાગે છે? નાથુજીને હમણાં ભંડારી બનાવ્યા છે ને મુખી તો મહિનામાં વીસ દિવસ બહારગામ પડી રહે છે. એમાં ઉંદરનું કાણું હોય ને નાથુજી રાત્રિદિવસ એના પહેરો ભરતા હોય તો કોણ જાણે?”

બીજાના કિસ્મત પર કાલાઈ ધૂરક્યો. જુવાનીમાં ભંડારિયાના ઉંદર તરીકે એણે સારી નામના મેળવી હતી. કુદરતે બક્ષેલા લાંબા હાથનો એણે પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો હતો.

નંદુ, મકન કે કાલાઈને જીવનના બીજા ગૂંચવણિયા પ્રશ્નો કદી જે ઉંકલવાના નહોતા: જેમ પહવી ઊંચી તેમ ખીડા વધારે.

વળી મુખીના બાપે કાંઈ અગત્યની સેવાના બદલામાં એમને બે બાંડી ડાંગરનું વાર્ષિક નજરાણું બાંધી આપ્યું હતું. એક વાર પાટોશના મુખી સાથે તકરાર પડી હતી ત્યારે આ લોકોના વડવાઓએ રાતોરાત સામા પક્ષના ખેતરોમાં ઘૂસી જઈ ધાન્યની કાપણી કરી આવ્યા હતા. એને પરિણામે જ તેઓ અત્યારે આમ ફાલેલા વકીલો પેઠે લહેરથી ગાંધાં હાંકી રહ્યા હતા.

૫

એક બીજી ટોળી પણ બ્યાલી ને પીંજણમાં મશગૂલ હતી. “અલ્યા ઇશ્વર! આજનું દાડિયું કાંઈ માણું કે? મારો હાથ તો હમણાંનો ઘણો જ બીડમાં છે. તને પણ અઠવાડિયાથી કાંઈ રોજ મળી હોય તેમ લાગતું નથી.” મુખીના ચોટીદાર કાલુએ ફેંક્યું. ઇશ્વર પણ એક વાર ચોકિયાત હતો પરંતુ એને નોકરીમાં ફાળ્યું નહિ. તે સૌથી વધારે મજૂરી કરતો છતાં વ નામોશી એને જ શીર ચોંટતી. એક ચોરીની વહેંચણીમાં એને તે આદિતરામને તકરાર પડી. મહેનત ઇશ્વરે કરેલી ને આદિતરામ લાભ ઉઠાવવા માગતો હતો. પરિણામે ઇશ્વરને રગ્ગ મળી.

“પણ કાલુભાઈ! પૈસા લાવવા ક્યાંથી? આજ તો બેરીનો વાંસો લળવો કરી થોડાક પૈસા પડાવી લાગ્યો છું.”

“એટલે?”

“આમસ્તો” એણે હવામાં હાથ વીંઝવ્યો, “છેવટે એણે દૂધો ભંડાર બતાવી દીધો. રૂપાનું નાનકડું માદળિયું.

“તારા છોકરાનું માદળિયું? હવે?”

“હા ! એણે છૂપાવી રાખ્યું હતું. રાંડ એ દલાડા રોષને રહેશે. હું ક્યાં એની પરવા કરું એવો છું. ધીમે ધીમે બધું વિસારે પડશે. પણ કાલુભાઈ ! તમે આજે દલાડો કેમ કાઢ્યો એ તો કહો. તમને ય છેલ્લો પગાર નથી મળ્યો. મુખી સાહેબ તો હમણાં રોજ મોટોરની સહેલગાડે ઉપડે છે.”

“ખરી વાત છે. ઈશ્વર ! બળી આ તોફરી. આના કરતાં તો ભૂખમરો ને મોત સારું. આપણા કરતાં તો મુખીનાં ઢોર ઢાંકર સારી મોજ માણે છે. આદિતરામ ને નાથુ જેવા ચોરોને જ અહીં તો ફાવે. ગઈ રાતે તો મેં મટકું ચે માર્યું નથી. નદી પરનું પેટું વડનું ઝાડ ગયા પૂરમાં તૂટી પડ્યું છે. કેટલાયની તેના પર નજર ઠરી હતી. પારકો કુહાડો માગી લાવી હું આખી રાત મથ્યો. બળતણના પાંચ ભારા તૈયાર કરો લીધા. ઐરો છોકરાંને લઈ રાતોરાત દસ માઈલ ચાલ્યો. અમાસની રાત્રિનો અંધકાર. કાંટા ઝાંખરાનો પાર નહિ. કાદવકીચડ પણ એટલો. છતાં ય સવારે વાસદ જઈ અર્ધો કિંમતે એ ભારા વેચી આવ્યો. ચોરીનો માલ ! મારા બાપ ! ઝાડનાં પાંસળે પાંસળાં છૂટાં કરી નાખ્યાં હોય છતાં માઈલોના માઈલો સુધી ચોરીની ધાક કાયમ રહે છે. પાંચ ભારાનો એક રૂપિયો આવ્યો. આ રહ્યો.” કાલુ ઉલ્લાસથી હસ્યો. ઈશ્વરની આંખમાં ઈર્ષ્યા આવી.

કાલુના રૂપિયા પર સમગ્ર પીકાની નજર ચોંટી રહી. કાલુએ વાત આગળ વધારી, “આ રહ્યો એ રૂપિયો. મારી ધરવાળીએ કાચની બંગડીઓ માટે એક આનો માગ્યો. મેં શું કહ્યું ? ખમર છે ? એના હાથને એવો તો આમળો દીધો કે બંગડીઓ માટે તે હવે બોલશે. ઉપરથી એક થપ્પડ ચોઠી વાળી તે નફામાં. મારા દીકરાએ આટઆટલી મજૂરી કરી મમરા

માટે એક પૈસો માગ્યો ત્યારે એના મોં પર એક જડાવી ઘૂંટણમાં લાત મારી. એ બહાદુરીનું વળતર આ રૂપિયો. ત્રણ દહાડા નહિ ચાલે ? — ઈશ્વર ! ”

“ પણ કાલુભાઈ ! તમારી ચોરી પકડાશે તે વાંસામાં ફટકા પડશે તો ? નાથુજી તે આદિતરામ અહીં જ છે એ તમે ભૂલી ગયા. ”

“ મને એમની શી પડી છે ? પીઠામાં સહુ સરખા. મુકાદમ થયો એટલે શું થઈ ગયું ? એક પ્યાલી એને પક્ષમાં લેવાને બસ છે. કેમ આદિતરામ ! શી ખચર છે ? ”

“ હરે ! લૂપ્તા ટટ્યો ! સખ સખડી સમાવિયે. કાલુ ! પેલો રૂપિયો ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો ? ”

“ એ ચોરીનો માલ હશે તો એમાં તારો ભાગ ક્યાં નથી ? ”

“ એ બીજી વાત છે. ”

“ જુઓ, આદિતરામ ! તમારા જેવો કોઈ મુકાદમ મેં આજ સુધી જોયો નથી. એ ભંડાર, એનાં ઉંદરિયાં તે અમારા આદિતરામ જીવતા રહેા. ” ઈશ્વર કાલુ ને ઈંદરજી એક સામટા બોલો બોલ્યા.

દારૂના વધતા જતા તોફાનમાં એની કમાણીનાં મૂળ ન શોધાયાં તે જોઈ ઈંદરજી રાજી થયો. મુખી સાહેબના એક શ્રીમંત મહેમાનની સોનાની એક કંડી જ એણે ઉઠાવી હતી તે પીઠાના ગદ્દા પર બેસનાર સાથે મળી જઈ એક મહિનાની એણે નીરાંત કરી દીધી હતી.

૬

ગોવિંદ, પરસોતમ ને નાથુજી તો પીઠાના અમીર વર્ગમાં લેખાતા. એમની લૂટી પણ પ્યાલી સાથે પટપટારો કર્યા જ કરતી. નાથુજી સૌનો આગેવાન હતો. મુખીના ભાઈ ચતુરભાઈનો એ ખાસ માનીતો હતો.

“ નાથુજી ! મુખીની હમણું હમણાંની રીત ભાત તને પસંદ પડતી જણાતી નથી. આવા ચોરી છૂપીના ધંધા છોડી દઈ ખીજે સીધી નોકરી શોધી લઈએ તો શું ખોટું ? ” ગોવિંદે ધીમેથી નાથુજીને શીશામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો. મૂળજીભાઈ મુખી ને નાથુજીને ચક્રમક કરે એવો પ્રસંગ ગોવિંદ શોખ્યા જ કરતો. “ આપણે રાતદિવસ ભૂખમરો વેડીએ ને મુખી અગ્નિયા માણસોની રોજ રોજ મહેમાનગતિ કરી મોજ ઉડાવે. હવે તો જમાનો સાવ અદલાઈ ગયો છે. પહેલાંની છાપ ક્યાંય પરવારી ગઈ. આપણા કલ્યાણભાઈ કહે છે તેમ ક્રાંતિનો જુવાળ આવવાની હવે વાર નથી. ”

“ ખરી વાત છે. ગોવિંદ ! એક વરસ થયું મને ફૂટી ગદામ મળી નથી. મુખી રોજ રોજ બહારગામ ફરે એટલે મુનીમો પણ માથે જ ચઢી વાગે ને ? અધી જમીન તો આ સાલ પડતર રહી છે. મારી ધાકધમકી ને આહિતરામની ચાબુક ગમે તે કામ કરે છતાંય ખેડૂતોમાં અસંતોષ ફેલાયો છે એ વાત નક્કી. મુખી સાહેબ તો ધારાસભાની ચૂંટણીમાંથી ઊંચા આવતા જ નથી. નરસંડાના મુખીને કેમ હંફાવવા એ જ લગતી તેમને લાગી છે ને આપણા પગારો અમલદારોને પ્રસન્ન કરવામાં વ્યાંઉ થઈ જાય છે વ્યાંઉ. ”

“ તમે કલ્યાણભાઈ જેવું જ બોલતા શીખ્યા. એમની હજી

પણ તમે ઝીલી લીધી જાણાય છે. આપણે ધાન્ય પકવીએ પણ આપણા એમાં હિરસો જ નહિ. એવું આપણે ક્યાં સુધી નિભાવી લેવું? મોટાભાઈ! તમે માથું ઢંચકો. અમે તમારી પાછળ પ્રાણ પાડવા તૈયાર છીએ. આદિતરામ પણ એના ચૂંટેલા માણસો લઈ તમારી પડખે રહેશે. તમારી મંજીથી એ કદી એ અવળો પડ્યો છે? આ ગુલામો, ચોરના સરદારો ને દળદરીઓને એકઠા કરો, એમને કલ્યાણુભાઈ કહે છે તેમ મનુષ્ય બનાવો. કંઈ સારું કામ આપણે કરી બતાવવું જ જોઈએ. તમે એકલા જ કંઈ રસ્તો કાઢી શકો તેમ હો આ જનમે શરાબના સોગંદ ખાઈ હું તમને ખાત્રી આપું છું કે આ પ્રાણ જન્ય તો ભલે પણ તમારો સાથ નહિ છોડું.”

“હા! કલ્યાણુભાઈ પણ આવું જ ઉમદા ભાષણ કરે છે. સંપી જાઓ. સઘળાના ભલા માટે મથો. દારૂ છોડો. એ તો એક શાપ સમાન છે.”

“ખરેખર! ભાઈ! એમનાં વચન તો દેવવાણી સમોવડાં છે: આપણે એમનો પડતો બોલ કેમ ન ઉપાડી લઈએ?” પુરુષોત્તમ પણ ભાવભર્યો બોલી બિડ્યો. “કલ્યાણુભાઈ તો મહા પુરુષ છે. આજે સવારે જ હું એમને આશ્રમમાં મળ્યો હતો. એ ગરીબો ને પીડિતોને રંટિયા ને ખાદી વહેંચતા હતા. લોકો કહે છે કે નાતાલમાંથી એ ઘણું કમાઈ લાવ્યા છે. ખેડાના કલેક્ટર બનવું તો એમને મન રમત વાત હતી. એમણે મારા પ્રત્યે પણ ખૂબ જ કાળજી બતાવી હતી.” પુરુષોત્તમ નાથુજીનો કનિષ્ઠ બંધુ હતો. તેને ભાગ્યે જ સોળ વર્ષ થયાં હશે.

“પુરુષોત્તમ! એ બધાના પર માયા રાખે છે. તારા

માટે તો એમને ખાસ પક્ષપાત છે. અમારામાં તું એકલો જ કાંઈક ભણ્યો છે. મને શાળામાં જ ન મૂક્યો એ મને એથી ઘણું જ ઓછું આવે છે. તને વધારે અભ્યાસ ન કરાવી શક્યો એ હકીકત પણ મને ખૂબ જ સાહે છે. હું ભંડારિયાનાં કાણાં જરા મોટાં કરીને તને ભણાવત પણ આ પીઠું આડે આવ્યું. અરે રે ! એણે આપણને ખરાબ કરી નાખ્યા. આપણું બધું જ બગડવા બેઠું છે. મુખી પણ સાચવશે નહિ તો એમનું ગાઠું આમ લાંબુ નહિ નભે ”

“ હું નાનો છું છતાંય મોટાભાઈ ! મને પણ એમ લાગે છે કે આપણા ગામડિયા જીવનમાં મહત્વનો પત્રો થવો જ જોઈએ. આ પીઠાને આપણે જડમૂળથી ઉખાડી નાંખવું જોઈએ. આપણું તો એ સત્યાનાશ વાળવા બેઠું છે. કલ્યાણભાઈ જ આપણને મનુષ્ય બનાવશે. એનાં વચનો આપણે અપનાવી જ લેવાં જોઈએ. એક દિવસ એવા પણ આવશે કે આપણા મૂળજીભાઈ મુખી પણ એમની નજરે જોતા થઈ જશે. એમની આંખમાં તો જ્વલ્લ ભર્યાં છે જ્વલ્લ. એમની દષ્ટિ જ પતિતોને પવિત્ર બનાવે છે. ”

“ સ્વર્ગમાંથી દેવો ઉતરી આવે તોય એ બનવાનું નથી. પુરુષોત્તમ ! જુવાનિયાઓ ક્યારનાય કાદવમાં લપટાઈ ગયા છે. એમની વૃદ્ધ માતાઓની રડતી આંખ તરફ જરા નજર કરજો. કુંવારા છોકરાને આમ રમણે ચઢતો જોઈ એમનાં હૈયાં ભાગીને ભૂકા થઈ જાય છે. જુઓ ! જુઓ ! કલ્યાણભાઈ આવ્યા. કેવા દૈવી પુરુષ !!! — આપણે એમનાં વેશુ ભલે ન ઝીંઝીયે પણ એમને પ્રણામ તો કરીએ. ”

નાથુજીના સ્વરમાં સહૃદયતાનો સાચો થડકાર હતો.

૯

“ કલ્યાણુભાઈ ! આજ આટલા બધા મોડા ‘કમ ?’ નંદુ, મકન કાભાઈ : ઈશ્વર, કાલુ ને ઈદરજી એકી અવાજે બોલી ઉઠ્યા. સુરાપાનની વિવિધ કક્ષાએ વિરાજતા માનવજીવડા ઊંચા થયા ન થયા ને નમી ગયા. જતાં ય એ મોડા પીણા કરતાં દરેકને કલ્યાણુની હાજરીથી વધારે આનંદ થયો. કલ્યાણુ તો એમનો સૂત્રધાર : તારણદાર હતો. એમના ઉદ્ધાર માટે તો એ દૂર દૂરના દરિયા ખેડી પાછો વતન વળ્યો હતો. ઉદ્ધાસના બે બુંદ એમના જીવનમાં રેડ્યા કટિબદ્ધ થયો હતો.

આગાદ દારૂડિયાને પણ સંત પુરુષ માટે માન હોય છે.

આજે કલ્યાણુ અસાધારણ ગંભીર હતો. હા. સાધુતાના ઓળાથી એ દેદિપ્તમાન તો હતો જ પરંતુ આજે તે ઝડપી ને મક્કમ પગલે પીઠામાં પેડો. એના આગળ ને એમ્બેર નીરવતા પ્રસરી ગઈ.

“ કલ્યાણુભાઈ ! આજે તમને થયું છે શું ? અમે તો એમ માનીએ છીએ કે તમે કશાથી એ અસ્વસ્થ બનતા નથી. તમારું વહન હંમેશાં હસતું જ રહે છે. ” સદગ્ગ માનબેર નાથુજીએ પ્રશ્ન કર્યો. આ સંવાદ પૂજામાં પણ એ રોજના કરતાં મોટા સાદે બોલ્યો હતો કારણ કે તણુ પ્યારીઓ તો ક્યારની એ એના પેટમાં સમાઈ ગઈ હતી. એની આંખમાંથી હારપન. તણુખા કરતાઃ એની વાણીમાં બાળકનો ઉત્સાહ પરખાતો. એથી પ્યાલી તો હજી એણે હોઠે જ અરાડી હતી. કલ્યાણુના આગમનના માનમાં અજાગ લાગની ઝાંખી કરાવતાં એણે એ પૃથ્વી પર ફેંકી દીધી. કમનસીબ પ્યાલી ગબડતી ગબડતી છેક પીઠાની

બહાર જઈ પડી હતી.

“નાથુજી ! તમારા શેકના છેલ્લા સમાચાર હજી તમને નથી મળ્યા ? વાહ રે ભલા માણસ ! તમને ભગવાને આંખ ને કાન આપ્યાં છે પરંતુ આ પીકામાં આવવા માટે જ તમે તેનો ઉપયોગ કરો છો : બીજા કાર્ય માટે નહિ, ખરું ને ? મને તમારે માટે લાગી આવે છે પરંતુ મારી એ લાગણી મને તો વેડફાઈ જતી જણાય છે. છેલ્લો લોકીકત સાંભળી કે નહિ ?” દયાણે પોતાનો પ્રશ્ન ફરી રજૂ કર્યો.

પ્રેક્ષકવર્ગ જરા વધારે શાંત બનેલો જોઈ તેણે આગળ ચલાવ્યું.

“હવે તમારા મુખી શ્રીમાન મૂળજીભાઈ પોતાનાં માણસોથી મને દયાવી ન શક્યા એટલે સરકારની મદદ માગવા ગયા છે. કલેક્ટર ને પોલીસને લાંબેરવા એમણે કાંઈ કાંઈ વાતો બોલી કાઢી છે. પરંતુ એમાં કાંઈ એ ખાટી જવાના નથી : નૂતન હિંદના વાતાવરણમાં પ્રસરેલો સ્વતંત્રતાનો પડખુંદ કાંઈ એમ શમી જવાનો નથી નાંખર નવતી વાટ જોતા શ્રીમાન મૂળજીભાઈ મને રોશન પર જ મળ્યા. પેલા ફિક્કા, ચીમગાયલા સૂકલકડા ને ભૂખારના નવા રોશન મારતર સાથે તે લહેરમાં વાતો કરતા હતા. સુંદર પત્ની હોવાનું એને બન્ધમાળ્ય સાંપડ્યું છે. સૌન્દર્ય ને પ્રનિલામાં મેં હજી સુધી એવી મહિલા ક્યાં વ દીધી નથી. એની નજરમાં દમામ ને મેઘસમી ગર્જના નિર્જર છે : એનાં નયનમાં વીજળી ઝખૂંકે છે. એના વદન પર કોઈ અલૌકિક તેજરેખા પ્રકાશે છે. અરેરે ! આવાં કૂતોને નંદન-વનમાંથી ચૂંટીને પામર પ્રાણીઓની પૃથ્વી પર ફેંકી દેવાં ન જોઈએ. આકાશના અધકાર ભેદતા રત્ન-કણિકા સમોવડા

તારલા સમી એ શોભે છે. ”

કલ્યાણ ધણું તો મનમાં જ બોલી ગયો. મનની વાત કહેવામાં તેણે કાંઈ ઓર આનંદ અનુભવ્યો. હા પ્રથમ દષ્ટિપાતે કાંઈ પણ સ્ત્રીએ એને આટલો સાત્ત્વિક આનંદ આપ્યો નહોતો. જાણે હિમાલયનાં ગિરિધારાથી હિમકણો વરસી વર્ષાના વરસાદમાં મેઘધાર છૂટી કે શાંત સરિતા પ્રવાહ બનવા કોઈ ધસમસતું ઝરણું ગિરિકંદરામાંથી ફૂટી નીકળી અરણ્યનો આહવાદ અર્પો રહ્યું.

“ સ્ટેશન માસ્તરના રસોડામાં પ્રભાતસૂર્યના પ્રકાશમાં તે આમ તેમ જતી આવતી તે વખતે શ્રીમાન મૂળજીભાઈની બીકણ પણ તોફાની નજર રેડવેના સમસ્ત વિસ્તારને એક પલકમાં પી જઈ સ્ટેશન માસ્તરની પત્નીની કુમળી દેહલતા પર ઠરતી ને શ્રીમાન રોમાંચ અનુભવતા. અરેરે ! સોલંકી સરદારોથી છંડાયલા આંકલાવમાં એકવાર ફરીથી કણુ પ્રજ્વાલ સંભળાશે.”

આ દારૂડિયાઓ આગળ ભાષણ મારી એ પોતાની શક્તિઓ વેડફી મારતો હતો એમ સમજતાં કલ્યાણ સહજ થંભ્યો. ગળું ખોંખારી તેણે ફરી ચલાવ્યું—

“ શ્રીમાન મૂળજીભાઈએ મારા તરફ એક કરડી નજર કરી. એમની આંખના અણસારે અંગાર વરસ્યા. એનો પ્રતિકાર કરવાને બદલે મેં સ્મિત હાસ્યથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. નાથુજી ! હજી આફ્રિકાનું મારું ઉપવન સલામત છે. મારી માતૃભૂમિની સેવાને માટે, તમારા ઉદ્ધાર માટે જ હું ગયે વર્ષે આ તરફ આવ્યો છું. પરંતુ અહીંનું જીવન તો મને નીચ, ગંદું ને શબ્દો પણ ન વર્ણવી શકે એટલું હલકું પરખાય છે. મારી ગંભીર ચેતવણીઓ ને પ્રવૃત્તિમય જીવન જાણવા છતાંય તમે રજ માત્ર

પણ સુધર્યા નથી. દરેક સંધ્યાએ હું તમારી વચ્ચે આવી બેસું છું. ઘડી ભર તમે બંધા ય મન સાથે સુરાપાનનો સહાને માટે ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરો છો. પરંતુ બીજી જ સંધ્યાએ પાછું હતું એનું એ જ. ”

નંદુ મકન ને કાભાઈ, ઈશ્વર કાલુ ને ઇંદરજી ધીમે ધીમે કલ્યાણને વીંટાઈ વળ્યા. ઘડી ભર થંભી ઊંડો નિશ્વાસ મૂકી કલ્યાણે ફરી શરૂ કર્યું.

“ નંદુ ! ઈશ્વર ! નાથુજી ! હવે જ તમારો મોકો આવ્યો છે. તમારું જીવન પક્ષટી નાખો. મનુષ્ય બનો. પીણાનો સહંતર ત્યાગ કરો. એટલે આ પીઠું આપોઆપ બંધ થઈ જશે. આંકલાવને ફરી એક વાર પીકાવિહોણું બનવા દો. સારી મજૂરી ન મળે તો કામે ચઢવા ના પાડો. દારૂની બદી છોડો. હર પળે ઉન્નત જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરો. અત્યાર સુધી તો મારાં વચનો અફળ ગયાં છે. તમારી પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં આડકતરી રીતે પણ આ પીકામાં જ ફસવાયાં છે. નાથુજી ! તમે ભક્ષા ને હિમતવાન છો. તમે આ લોકોના આગેવાન બનવા જન્મથી જ લાયક છો. આંકલાવના તાજાં વિહોણા રાગ્ન છે. આ લોકો મારી વાત નહિ માને. પરંતુ આ વીર જીવાત્માઓને તમે વિજયપ્રસ્થાન કરાવી શકશો. આ વિભાગમાં તમે જ નવજીવન રેડી શકશો. દારૂની બદી તમને એમની હલકી કક્ષામાં પછાડી નાખે છે. જીવનનાં સાધુ તત્ત્વો પ્રતિનું તમારું જોમ ઓસરી બન્ય છે. ”

કલ્યાણ બેઠક પરથી ઊભો થયો. હાથ હલાવી છેવટનો પડકાર કર્યો, “ નાથુ ! પક્ષટાતા જીવનના પડછંદ પડતા મને સંભળાય છે. તમને એનો અણસારો પણ નથી આવતો ? જાગો. ઊઠો. આજે જ પ્રભુતામાં પગલાં માંડો. ગયેલો અવસર ફરી ફરી પાછો નહિ મળે. ”

કલ્યાણભાઈ આજે અસાધારણ જોમથી બોલ્યા. ઉત્સાહભર્યા મનોભાવના સાક્ષાત્કારનો આનંદ અનુભવતા એ બધું બોલી ગયા. પોતાના જ માણસોની અવદશા જોઈ એમની આંખ અચુબીની થઈ. દારૂના ઉન્માદના દશ્યને ઢાંકવા તેમણે ધડી ભર નેત્રો મીંચી દીધાં.

નાથુજીનું ચેતું ભરાઈ આવ્યું. તે ઊભો થયો. બીજો સવારથી જ તે દારૂ છોડી દેશે એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી.

“પરંતુ કલ્યાણભાઈ!” નાથુજીએ પત્તટાયત્રા સ્વરે જ વાત વધારી, “તમે નાતાલની લક્ષ્મીના પનોતા પુત્ર છો છતાં અહીં તો મૂળજીભાઈ મુખી આગળ તમારી લાગવગ કાંઈ જ હિસાબમાં નથી. પાણીમાં રહી મગરથી કામ લેવાનું છે. આખા તાલુકાના તે આગેવાન છે. સરકારમાં પણ તેમનું માન પડે છે.”

“પણ નાથુજી! તમે મારી વાત વિસરી જાઓ છં. શ્રીમાન મૂળજીભાઈને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દો. આપણે તો આપણાં ઘર જ સુધારવાનાં છે. સ્વયં આત્મસુધારણા સાધવાની છે. બીજાઓને દાખલો એસાડવાનો છે. જરા અજમાયશ કરી જુઓ. ધીરજ તે આત્મભોગ, આપણા તે આપણા આત્મગંધુઓ માટે શું કરી શકે છે તે તમને પછી જ સમજશે. સાચું બલિદાન દેનારને તેમ જ લેનારને લાભદાયી છે. આપણે બીજાનું બગાડવા માગતા જ નથી જીવનમાં જણાતું દુઃખ દૂર થવું જ જોઈએ એટલો જ આપણો હેતુ છે. આવતે વર્ષે દારૂનું ને દુઃખનું નામ નિશાન પણ રહેવું ન જોઈએ. નહિ તો મારું વચન બચ મારે કાઈ દૂર દેશમાં ભાગી જવું પડે. હતાશ હૃદયે સૂર્યના પ્રખર તાપમાં આથડવું પડે.”

કલ્યાણના વચને નાથુજી પર ધારી અસર કરી. “ અમ સરખા સાધારણ મનુષ્યો અમારી જાતે સુધરી જ શકીએ નહિ, ” નાથુએ ધીમા સ્વરે ઉત્તર દીધો, “ આગેવાની લેતાં પણ અમને આવડે નહિ. એ તો મોટાં માણસોનાં જ કામ. મુખી સાહેબ કેવું જીવન ગાળે છે એ તો તમે જાણો છો જ. હજારોની બરબાદી થાય છે. તેમને હજી ત્રેવીસ વર્ષ પણ ભાગ્યે થયાં હશે છતાં ય જીવનના આ અમૂલ્ય કાળે એમણે જીવન વેડફી નાખ્યું છે. એમનાં મોટી બા વ્યર્થ આંસુ સારે છે. એમના મુનીમો ને નોકરોના પગારો મહિનાઓથી ચઢી ગયા છે. સારા કામની એમને કહર નથી. ખોટી વાત કરનારને મનામોની નવાજેશ કરવામાં આવે છે. નાના પટ્ટાવાળાથી માંડી છેક કલેક્ટર સુધીનું લોભી નોકરીઆત જગત એમની પાસેથી ખવાય એટલું ખાય છે ને અવળે માર્ગે દોરવા જ તેમની પીઠ થાપડે છે. ચાકરોમા જોઈએ તેટલો અસંતોષ પ્રસરી ગયો છે. મારફાડ ને ગુનાઓ વધી જતાં વાર નહિ લાગે : એમના ભંડારો આગથી તારાજ થતાં એક દાણુનો પણ વિશ્વંચ નહિ થાય. ” નંદુ મકન કાભાઈ, મંતર કલુ ને ઈન્દ્રજી : સર્વેએ આ વાત હર્ષનાદે વધાવી લીધી લૂંટફાટની પરવાનગી મળે એટલી જ તેઓ વાટ જોઈ રહ્યા હતા. કાભાઈએ તો ખૂબ જોરશોરથી જયનાદ ઉપાડી લીધો.

કલ્યાણભાઈએ ધીરજથી બધું સાંભળ્યું. “ પણ નાથુજી ! ” શાંત સ્વરે તે બોલવા લાગ્યા, “ એ તો અવળો માર્ગ થયો. એથી તો કામને ય લાભ નહિ થાય તમારી પોતાની સંપત્તિ ને તમારા પોતાના ખોરાકનો જ તમે હાથે કરીને નાશ કરશો ”

“ અમો ગરીબ અજ્ઞાન મજૂરોને તો એ એકલી વાત જ આવડે છે. આપને પૂછવું હોય તો પૂછી જૂઓ આ રહ્યા બધા. ”

“નાથુજી ખરું કહે છે. ખરાખર છે. ખરાખર છે.” નંદુ મકન કાભાઈ, ઈશ્વર કાલુ ઈશ્વરજી: બધા જ એક સ્વરે ગાજી બેઠ્યા, “રમ્મ આપો તો આજે જ બધું પાર મૂકીએ. આજે મુખી સાહેબ પણ ગામમાં નથી.” જાણે એ જ પણ તૈયાર થઈ ગયા હોય તેમ બધા જ બિલા થઈ ગયા. “આજે જ પાર મૂકીએ. મુખી અહીં નથી.” તેઓએ હર્ષનાદ કર્યો.

“નહિ નહિ. નાથુજી ! આ ગરીબ લોકોને પોતાનો વિનાશ વહોરી લેવા જ તમે ઉશ્કેરી રહ્યા છો. શાંતિથી જ શાંતિ વળશે. લડાઈથી લડાઈ જ રહેવાની.”

“જુઓ જુઓ. પેલા આંખા નીચે કરણ આ તરફ આવતો જણાય છે. મુખીનો એ બાતમીદાર છે. તમારું સત્યાનાશ વાળવામાં એનો જ હાથ છે.” નાથુજી પોકારી બેઠ્યા.

કરણ માપસર પગલાં મૂકી ધીમે ધીમે એ તરફ આવતો હતો. એના વદન પર કાંઈ નવો જ ઉદ્ધાસ ચમકતો હતો. કલ્યાણ બ્યાનપૂર્વક એની સામું જોઈ રહ્યો: મીઠા હાસ્યે તેને આવકાર દીધો.

“અધ્યા કરણ ! તું સો વર્ષ જીવવાનો છે, હો !” ઈશ્વરજીનું જૂનું ઝેર ઉભરાઈ આવ્યું. કંઈથી એ પ્રત્યક્ષ બન્યું હતું. કરણને આશીર્વાદ આપનાર કલ્યાણ ને કરણ વચ્ચે ઠેર એ જોવા તે વધારે આતુર બન્યો હતો.

“હા. તમારા મોઢા પરથી જ જણાય છે કે તમે બધા મારી જ વાત કરતા હતા. અમારા કલ્યાણભાઈ હોય ત્યાં બીજું હોય પણ શું ? નરમ ઘેંશ જેવાને ય બળવાખોર

બનાવવાનો તો એમનો ધંધો જ છે. પરંતુ પરિણામે એ વિનાશ જ નોતરી રહ્યા છે એનું એમને ભાન નથી. હર પળે એ સૂકા ધાસની ગંજમાં જ ચિનગારી મૂક્યા કરે છે. લૂખા માણસો જ તોફાને ચઢે ને ? નવરા જ નખખોદ વાળે ને ? તેથી જ તેમને હું રોજ સુરાપાન કરવાનો ઉપદેશ આપું છું. પ્યાલીને હાથ અરકાડે તો જ તે મનુષ્ય બને. ત્યારે જ એમને જીવનનું મૂલ્ય પરખાય. ખાખરની ખિસકાલી સાકરનો સ્વાદ શું ગળે ?”

કરણે મહુડીના ઘડા તરફ આંગળી કરી. એ ખલાસ કરવાની એનાં વચનોની છૂપી ધોષણા હતી. કરણ બહુ જ ચીવટથી ને છૂપા ભૂખથી પડકાર કરી રહ્યો હતો.

“આજે આટલો બધો ભૂખોન્માદ શાથી ? કરણ !” નાથુએ પ્રશ્ન્યું.

કરણે પોતાની મૂંઠી ઉઘાડી. એના હાથમાં પાંચ રૂપિયા ચમકી રહ્યા. કલ્યાણ તરફ તે તુચ્છકારથી ફર્યો.

કરણ ને કલ્યાણ પિત્રાર્ધ હતા. હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબમાં બન્ને સાથે ઉછરેલા. એમનું મૂળ વતન પેટલાદ. નાનકડું પણ સાહસિક ગામડું. કરણના પિતા વડીલ હોવાથી સમગ્ર કુટુંબ પર પોલાદી રાજ્ય ચલાવતા. જૂના વખતમાં તેમણે સારા દિવસો જોયેલા. આખા તાંત્રિકાના આગેવાન હોઈ સરકારમાં પણ તેમનું સારું વજન પડતું. આસપાસના પ્રદેશનો વડીવટ પણ તેમને સોંપવામાં આવેલો. મોટા ભાઈના કડક તાપથી કલ્યાણના પિતા નરસિંહભાઈનો સ્વતંત્ર ને સાહસિક આત્મા કકળી ઊઠ્યો. એક અણીની પળે તે દેશાવર ભાગી ગયા. નાતાલ જઈ તેમણે અડો જમાવ્યો. એ વેળા તે ભાગ્યે ચોવીસ વર્ષના હશે. પરંતુ એમનો એ આત્મમંથનકાળ હતો. યુવાનોના

નસીબ ઘડાય કે તૂટે તે એ ગાળામાં જ.

પછી તો નરસિંહભાઈએ ઇતિહાસ સરળ્યો. મહાત્મા ગાંધીજીના તે જમણા હાથ બન્યા. મહાત્માજીને ચૂસ્ત રાજનીતિજ બનાવવામાં એમણે મોટો ફાળો આપ્યો.

તેથી કલ્યાણભાઈ પણ ઉચ્ચ સંસ્કારમાં જ ઉછર્યા. દેશબંધુઓની સેવા તો એમને આખંડ વારસામાં મળેલી સંપત્તિ હતી.

ચોવીસમું વર્ષ કલ્યાણભાઈ માટે પણ એવું જ લાક્ષણિક નીવડ્યું. તે ઑક્સફર્ડમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. એ વર્ષમાં તેમણે આઈ. સી. એસ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. વિજયની પળે વિધાતા આડી ઉતરી. પ્રણયનિરાશાથી એ હતાશ બની ગયા. અણીની પળે એમનો પ્રિયાપ્રેમ જલીને ખાખ થઈ ગયો. એની ખાખમાંથી વિશ્વબંધુત્વનો જન્મ થયો. સિવિલિયનની રાજસી પદવીનો કલ્યાણભાઈએ સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કર્યો. નાતાલમાં પગભર થવાનું પણ એમને રુચ્યું નહિ. એમણે માતૃભૂમિ તરફ પગલાં વાળ્યાં. દેશમાં આવી રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપાડવા તેમણે નિર્ણય કર્યો. તે હિંદ આવી પોતાના વતનમાં જ ફરી ડામ બેઠા. એ ગાળામાં જ એ બાજુ નવી રહેવે નાંખાઈ. શુભ શરૂઆતની કલ્યાણભાઈને આગાહી થઈ. સમગ્ર કુટુંબમાં એક માત્ર કરણ જ બાકી રહેલો હતો એમ કલ્યાણભાઈએ જોયું : એની અવનતિ જોઈ એમને ખૂબ જ લાગી આવ્યું.

નરસિંહભાઈની વિદાય પછી કરણના પિતાના ગ્રહો અવળા પડ્યા. ધીમે ધીમે એમની લાગવગ ઘટતી ગઈ. અગાધ નિરાશાથી એમનું હૃદય બંધ પડી ગયું. એકપૂરા કરણને થોડીક પડતર જમીન વારસામાં મળી આ અસાર સંસારમાંથી તેમણે દુઃખી દિલે રજા લીધી.

કરણે રહી સહી જમીન પણ વેચી મારી. જે કાંઈ આવ્યું તે લઈ કાંઈ ધંધાધાપો કરવા તેણે મનસૂઝેા કર્યો. એના સદ્ગુણો નવી રેલ્વે નખાતી હતી. ગામડિયાઓ માટે એ કુતૂહલનો વિષય હતો. કરણે મજૂરીનો કાન્ટ્રેક્ટ રાખ્યો. પાંચસોની મઝીથી એણે ધંધો શરૂ કર્યો.

પરંતુ એમના કુટુંબની એક ખામી ભારે હતી. પક્ષટાતા પ્રસંગોમાં તેઓને સંયોગોને અનુકૂળ બની જતાં આવડતું નહિ. ખૂબ જ પ્રમાણિકપણે કરણે આ કાર્ય ઉપાડ્યું પરંતુ ધંધામાં એ બધું જ ખોઈ બેઠો. અમલદારોનાં મન સાચવતાં એને આવડ્યું નહિ. મધ્યકાલી માખેા એનાથી ન જીરવાઈ.

જતાં કરણ હિંમત હાર્યો નહિ. એ જ રેલ્વેમાંથી ગુમાવેલું ધન મેળવી લેવાના તેણે સોગંદ ખાધા. ગામડાના બદમાસોનો તે સરદાર બન્યો. ગર્વો રાતે ગાડી અટકાવી આનંદની ખાતર ડાનાં બુક્ટો કરવા તેઓ હંમેશાં તૈયાર રહેતા. વીસમી સદીના ખુલા સૂર્યપ્રકાશમાં કરણ જેવા ઉગતા જુવાનિયાને આવાં કાળાં કામમાં ભાગ લેવામાં પણ નાનમ જણાતી નહિ.

આંકલાવના સ્ટેશન પર કરણને માંડ પોરટરની જગા મળી. અવનતિના છેલ્લે પાટલે બેસવાની પણ આવી. એક વાર તો મુરખી કાકાની પેઠે એને દેશાવર ઉપડી જવાની પણ ઈચ્છા થઈ આવેલી. પરંતુ યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય એવું કંઈક એ નાનપણમાં શીખેલા તે કાન્ટ્રેક્ટરના ધંધામાં એવું કંઈક અનુભવેલું એટલે એણે એ વિચાર માંડી વાળ્યો. પોરટરનું કામ હવેનું તે પાયરી વિનાનું હતું છતાં ય એમાં ય છૂપા આનંદો તે અગમ્ય સંભાવનાઓ છૂપાયેલી હતી જ. એના સોગંદ મુજબ કોઈ પણ ગામડિયા પાસે સહેજ પણ વધારે વજન

દેખાય કે તે પૈસા પડાવવા લાગ્યો. વજન કરવામાં કરણ હોશિયાર હતો. ગરીબ લોકો તો વજનનું નામ સાંભળતાં જ ત્રાસી જતા: કાર્ક પણ હિસાબે સમાધાની કરવા જ પ્રેરાતા.

દેશ પાછા ફર્યા પછી કલ્યાણે કરણ સાથે સારાસારી રાખવા ઘણું ય કયું. પ્રગ્વહિતનાં કાર્યોને વિવિધ યોજનામાં કરણ ખૂબ જ સહાય રૂપ થઈ પડશે. એમ તેને લાગતું. કરણનું સાહસ ને ધૈર્ય, ઉત્સાહ ને ચંચલતા તથા અજ્ઞા નામના કલ્યાણને આકર્ષી રહી. પરંતુ કરણ તો કલ્યાણને અગ્નિમાં ઘી જ લેખી રહ્યો. એને પોતાની પડતી માટે ખૂબ જ લાગી આવ્યું : ઈર્ષાથી તે પ્રજળી રહ્યો.

છતાં ય કરણ સાથે મિત્રાવટ સાધવા કલ્યાણ પોતાના પ્રયત્નોમાં કદીયે પાછો પડતો નહિ કુટુંબમાંથી એ કરણ એકલો જ બાકી રહ્યો હતો એટલે એના મુખદુઃખમાં ભાગ લેવાનું કલ્યાણને મન થતું. એણે પોતાનો પ્રેમ, પૈસો, જ્ઞાત ને સર્વસ્વ તેને અર્પણ કરી દેવા તૈયારી દાખવી પણ કરણ એમ પ્રસન્ન થાય? એમ જીતાય? ભાઈચારા ને સંપીલા જીવન વચ્ચે કરણનું ગુમાન ને ગરીબાઈ આડખીલી થઈ રહ્યાં.

આજે કરણ કાંઈ લહેરમાં જણાતો હતો. કલ્યાણે સ્વસ્થ બની ગંભીરાર્થથી તેને આવકાર આપવા પોતાના હાથ લંબાવ્યા. એની આંખો ને અંગેઅંગમાં અંધુભાવ નીતરી રહ્યો.

તે દિવસની પાંચ રૂપિયાની કમાણીથી બન્ને પિત્રાર્ક વચ્ચેનું નડતર સાચ્યે જ દૂર થયું હોય એમ લાગ્યું. “કેમ? કલ્યાણ!” કરણ તોરથી બોલ્યો, “ચાલ, આપણા આ અતેરા મિલનપ્રસંગને આપણે આ દેવી પીણાથી ઉજવીએ. એક જ પ્યાલી. પછી તું આ અમૃતધારાનો વિરોધ કરવાનું મૂકી દઈશ. આપણો અંધુભાવ અખંડ બનશે.”

કલ્યાણ મીઠું દિલજીત હાસ્ય હસ્યો. બાલકના હાસ્ય સમોવડું એ નિર્દોષ ને પવિત્ર હતું. તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ગમે તેમ વેરાયલાં વચનો કદાચ શાંતિના મહાન કાર્યને વેડફી મારે એવો તેને ભય લાગ્યો.

કરણના પાંચ રૂપિયા ઉપર નજર કરતાં ત્યાંની મંડળીએ હર્ષનાદ કર્યો. કરણે ગદ્દા પર રૂપિયા ફેંક્યા. “બધાને આજ મારા તરફથી જ્યાંફત ઉડાવવા દો.”

ગજગ્ગ ઉન્માદ ભર્યો કાલાહલ મચી રહ્યો.

કલ્યાણે કરણને વાળુ કરવા જવાની નન્ન સૂચના કરી. નંજર તેર આવવાનો વખત થયો હતો.

કલ્યાણ ને કરણ બંધુભાવથી મળી છૂટા પડ્યા. નવેસરની મૈત્રી નિભાવવા બન્ને જણે સોગંદ લીધા.

પરંતુ કલ્યાણનું નૈતિક બળ દૂર થયું કે પીઠાનું તોફાન ખૂબ જ વધી ગયું. કાંઈ ગાયનો લલકારવા લાગ્યા તો કાંઈ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. કાંઈ કરણની ખુશાલી વધાવતું કે કાંઈ ખાલી ખૂમો મારતું. પાસેની તલાવડી પણ એમના ઉન્માદમાં ભાગ લેતી હોય તેમ તરંગાવણિ નચાવી રહી. પીઠાના એ ગજગ્ગ કાલાહલમાં કાભાઈનો અવાજ જુદો જ તરી આવતો. એ જ રાતે હાથ બતાવવા તે દરેકને ઉદ્બોધન કરતો.

નંદુ ને મકન, મંશ્વર કાલુ ને ઈંદરજી: એની વાતમાં હાજરો પૂરતા.

આ ગરીબ ખેડૂતોને પાંચ રૂપિયાનો દારૂ મફત પીવાનો મળે એ તેમને મન વસતોત્સવ સમાન હતું. નંદનવનના ઈંદ્રમહાલય સમોવડો ત્યાં આનંદોદ્ઘાસ મચી રહ્યો.

ફર્સ્ટ કલાસનો મુસાફર

૧

આપેલા વચન પ્રમાણે એક સુંદર બચુક ટારમાં બેસી રણજીત કાળુપુરના સ્ટેશને આવ્યો. સવારથી જ એણે પોતાની બેઠક પહેલા વર્ગમાં અનામત રખાવી હતી. રીઝર્વ કરાવતી વખતે મર્યાદાને વશ થઈ તેણે પોતાનું માત્ર સાદું નામ જ આપ્યું હતું. જાણી જોઈને જ તેની આઈ. સી. એસ. ની પદવીના બહુઈ અક્ષરો “શ્રીયુત રણજીતકુમાર” સાથે જોડવા નહોતા. અમલદારી દમામ સિવાય તે એકલવાયો હોય તો કીક પડે એમ તેણે માની લીધું હતું. આ વેળા એક પટાવાળો પણ તેણે સાથે રાખ્યો ન હતો. રાજેશ્વરીની સેવાનું સફલાગ્ન્ય તે બીજાને બોગવવા દે ખરો ?

છતાં રણજીતમાં પ્રતિભા નહોતી એમ તો કહી શકાય જ નહિ. કદાચ એનું શરીર બહુ કઠાવર જણાતું નહિ હોય : એનું મુખ્યમંડળ સૌંદર્યભર્યું લાગતું નહિ હોય : કદાચ એ રાજવંશીમાં ખપે તેમ નહિ હોય પરંતુ એની બુદ્ધિનું તેજ એવું તો ચમકતું કે દરેક સમજુ મનુષ્યને તે આકર્ષ્યા વિના રહેતું જ નહિ. આવા ઓજસુને લીધે જ રાજેશ્વરી પણ વિદેશની વાટે એનાથી

અંગત હતી. વિદેશી વિદ્યાલયમાં સમાજવાદો તરીકે રણજીતે ખાસ નામના કાઢી હતી : સમાજવાદના ઊંડા અભ્યાસે જ આઈ. સી. એસ. ની તૈયારી વખતે અભ્યાસક્રમમાં ઊંડા ઉતરવા એને પ્રેરણા પાઈ હતી. માનવદુઃખોમાં કુબડી મારી એનાં ઊંડાણ માપવા એની એ જ જુગાસાએ દોરવણી કરી હતી. તેથી જ જેમ અગ્નિવિહોણો આગિયો પણ પ્રકાશ આપી શકે છે તેમ બીજા વક્તાઓની પેઠે એની જીભમાં સહૃદયતાનાં ગુણ હતાં.

બાકી રણજીત ખૂબ જ સાધારણ માણસ જેવો લાગતો. જરાક શામળું વદન, ઠોકરાતી વિચિત્ર ચાલ ને ઊંચા એકવડો બધાં : તેનાં ખાસ આકર્ષણો નહોતાં છતાં એની પ્રતિભા ગૌરવભરી હતી. એના કંઠમાં કંઈ ઓર મીઠાશ ભરી હતી. સામાનો હૃદયપલટો કરવાની એમાં અજબ શક્તિ હતી. પરંતુ આ લક્ષણો પહેલી નજરે પરખાતાં નથી. એ તો પરિચયે જ પિછાનાય. એટલે આ ક્ષણે રણજીત પ્રખર વક્તા તરીકે નહિ પરંતુ અમલદારીના ઓજસે જ ઓખી શકત. એની પદ્ધતીની ઘોષણા કરતા ધમાલિયા પટાવાળાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. પરંતુ અત્યારે તો રાજેશ્વરીની ખાતર તે સ્ટેશન પર એકલવાયો દોડી આવ્યો હતો.

બીજા વર્ગના દરવાજાના પગથિયે ગાડી ઊભી રહી કે પોસ્ટરોના લક્ષ્મી એને ઘેરી લીધો. વિદ્યાર્થી તરીકે એને બહુ થોડા સામાન સાથે પ્રવાસ કરવાની ટેવ હતી. ઘો બદલ કપડાંની જોડ સિવાય બીજું તે ભાગ્યે જ સાથે લેતો પરંતુ હમણાં તેને ખૂબ સામાન વીંટળવાનો શોખ થયો હતો. નાનપણમાં અમદાવાદ સ્ટેશને બીજા વર્ગના ઉતાર તરીકે પોતે કરેલી ધમાલનાં સ્મરણો રણજીતને તાજાં જ હતા. આજે એ ગામડિયા દશ્ય આગળથી તે તુરંત જ ખસી ગયો. બિચારા મજૂરોના લક્ષ્મીને તો આસીસ્ટન્ટ

કલેક્ટર સાહેબની પધરામણીનું જ્ઞાન જ નહોતું.

જરૂર પડે તો મજૂરોનું સંગઠન કરી તેમની દશાનો આબેહુય ચિતાર આપતાં રણજીતને આવડતું પરંતુ આ ભૂખમરો વેકતા માણસો સાથે પોતાનો સામાન ફેરવવા ભાવ તાલ કરાવતાં તેને આવડતું નહિ. એમાં ભારે કુનોદ વાપરવાની જરૂર હતી. કાલાલસ કરતા એ લશ્કરથી વેરાઈ રણજીત ત્યાં સ્તબ્ધ બની બિભો રહ્યો. બીજા ધણા અજત્યના પ્રશ્નોમાં એનું મગજ ગૂંચવાયલું હતું. એવામાં તેનાં નાનકડાં પોટલાં મારે કાડીઆરામાંથી કાડીઓ ઉભરાય તેમ ચોમેરથી નાના મોટા દરેક પ્રકારના મજૂરો ત્યાં દોડી આવ્યા. પરવાનગી મેળવવાની બિલકુલ પરવા કર્યા સિવાય તેમાંના દરેક જે હાથમાં આવ્યું તે પોટલું ઉપાડી લીધું. દરેક જણ પોતાને જ ખાસ રોકવામાં આવ્યો છે એમ ઠાવો કરવા લાગ્યો.

સહકારનો આ ઝંઘડો પતવવાનું કાર્ય રણજીતને પોતાની શક્તિ બહારનું લાગ્યું. એટલે નાહક પંચાતમાં પડવાનું મૂકી એણે એ કામ કિસ્મત પર છોડ્યું. કદાચ એ ગરીબ લોકોને એકાદ રૂપિયો વધારે આપવો પડે એથી કાંઈ ઝાઝું તુકશાન નહોતું. પહેલાંના એના સમાજવાદી સિદ્ધાંતો ખાતર આ અણીની પળે એને એકાદ રૂપિયો ખોટો કરવો પડે તે કાંઈ વધારે નહોતું.

રેલ્વેના મજૂરો જગરા ચમરાક હોય છે. સ્ટેશનની જિંદગીથી કંટાળી, ત્યાંની શાળામાં ભણીને તેઓ પાવરધા થયેલા હોય છે. સંકડાશ ને ઉદારતા, પ્રમાણિકતા ને લુચ્ચાર્ધઃ એ તમામના વિવિધ અનુભવોમાં તેઓ પૂરા ઘડાય છે. સામાનનો કાંટો વજન માપે તે કરતાં ય વધારે ઝડપથી તેઓ મનુષ્યહૃદય માપી લે છે. તેમના વિચારો પારખી કાઢે છે. જોતજોતાંમાં એમણે રણજીતનું નામ

ને વર્ગ જાણી લીધો. સવારના જ એ શિકાર ઝડપવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. એમની મતલબ માટે પહેલો વર્ગ જ પૂરતો હતો. સરસમાન નિયત કરેલા ડયામાં આપોઆપ ગોડવાઈ ગયો પરંતુ રણજીતને પોતને અંદર દાખલ થવાનું મુશ્કેલ હતું.

૨

ખરી મુશ્કેલી હવે જ આવી ઊભી. રાજેશ્વરી એની સાથે જ આવનાર હતી. એટલે તેને માટે પણ પોતાના ડયામાં જ તેણે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આઈ. સી. એસ. ના ચમત્કારી શબ્દો તેણે સવારમાં ન વાપર્યાં તે માટે હવે તેને પશ્ચાતાપ થયો. હવે બીજી એક મેળવવા રેલ્વેનાં માણસોને પોતાની પદવીનો પરિચય આપવો એ તેને અણુગતું લાગ્યું. એથી કાંઈ પણ પૂછપરછ થાય તે એની અમલદારીના ગૌરવને નાનમ અપાવે તેમ હતું.

એટલે સાદાવેશમાં આવેલા એ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ કર્તવ્ય બજાવતા ટિકિટ કલેક્ટર પાસે ગયા. રેલ્વેના નોકરોમાં જ નજરે પડે છે તેવી તીખાશ તે ગંભીરતાથી તે પ્લેટફોર્મના પ્રવેશદ્વાર આગળ આરામથી ઊભા હતા. “સ્ટેશન મારતરને મળી શકાશે ?” રણજીતે નમ્રતાથી પૂછ્યું.

“બિલકુલ નહિ.” એરગનના ઓચિંતા ધડાકા પેઠે અણુધાર્યો જવાબ મળ્યો.

“નહિ મળાય ?” રણજીતે ફરી પુનરોક્તિ દોષ વહોર્યો.

“ના. હું ના કહું છું. તમારાથી નહિ મળાય. તેમને કુરસદ

નથી. એટલું નથી સમજતા ? ” હડકાયલા કુતરાની ધગશથી છોટા કલેક્ટરે ફૂંકાડો માર્યો.

“ હું અંદર જાઉં ? ” રણજીત ગમ ખાઈ ગયો.

“ હા. પણ પ્લેટફોર્મ ટિકિટ લઈને જ. એક આનો પેલા યંત્રમાં નાખો ને ટિકિટ લઈ આવો. ” ટિકિટ કલેક્ટરે આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરને યંત્રમાંથી ટિકિટ કેમ કાઢવી તે સમજાવ્યું.

રણજીતે ખિસ્સામાં ખૂંપ જ તપાસ ચલાવી પણ પરચુરણમાં માત્ર એક પાવલી જ મળી આવી. “ મારી પાસે આનો નથી. કલેક્ટર ! આ પાવલી લ્યો. ”

આછું હસી રણજીતે ટિકિટ કલેક્ટરના હાથમાં પાવલી દળાવી. ટિકિટ કલેક્ટર એનો અર્થ સાંજ્યો. ચોમેર નજર કરી એણે પાવલી ખિસ્સામાં સેરવી દીધી. દુનિયાના દેવો ચાલીસ માઇલની ઝડપે ઊડી શકે તે માટે પરિશ્રમ કરતા સંસ્કૃતિના કુતરાની એ દયામણી નજર હતી. એક જ ક્ષણમાં ટિકિટ કલેક્ટર નરમ ઘેંશ બની ગયો. એની કડકાઈ ને હમામ ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

“ પધારો સાહેબ ! બીજું કોઈ કામકાજ હોય તો કહેવ્ને. સ્ટેશન માસ્તર સાહેબ તો બહુ જ મોટા માણસ છે. એમને મળવું મુશ્કેલ પડશે. તમારે કામ હોય તો મને જ કહોઃ હું જ તમારી મુશ્કેલીનો તોડ કાઢી આપીશ. કલેક્ટર કરતાં શિરસ્તેદારને સાધવો જ સારો. એ આપની ધ્યાન બહાર નહિ જ હોય. ”

“ મોટી મહેરબાની. આપનું નામ ? આપને શો પગાર મળે છે ? ટિકિટ કલેક્ટર સાહેબ ! ”

“ મારું નામ રાધા કિસન. મિત્રો મને કિસન કહે છે. મને પચીસ રૂપિયા મળે છે. હું કુટુંબ કમીલાવાળો માણસ છું. સાહેબ ! મારે પાંચ પુત્રોઓ ને ત્રણ પુત્રી છે. અહીંની મજૂરી

તો આપ જાણો જ છે ને ? ”

“ ખરી વાત છે. તમારી તકલીફ મારી જાણુ બહાર નથી. પણ જરા મારું કામ કરો ને ? મેં ગુજરાત મેઈલમાં પહેલા વર્ગમાં એક બેઠક અનામત રખાવી છે. ”

“ પહેલો વર્ગ ! ગુજરાત મેઈલ ! ! ! પછી આપને પ્લેટફોર્મ ટિકિટની શી જરૂર હતી ? હું ઘણો જ દિલગીર છું. સાહેબ ! ”

“ કાંઈ ફિકર નહિ ટિકિટ કલેક્ટર સાહેબ ! થોડા આનાનો જ એ સવાલ હતો. હવે મારે એ જ ડાયામાં એક બીજી બેઠક જોઈએ છે. એક બાઈ મારી સાથે આ ગાડીમાં જ આવનાર છે. એમને માટે મારે ગોઠવણ કરવી જ જોઈએ. તમે એટલી ગોઠવણ કરી આપશો ? ” રણજીત પારેવાની કુમાશયી બોલ્યો.

“ આપ વહેલા આવ્યા તે ઘણું જ સારું કર્યું. પાંચ જ મિનિટમાં હું સઘળો બંદોબસ્ત કરી આપને ખગર આપું છું. ”

આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર રણજીતે ટિકિટ કલેક્ટર રાધાકિસનની પહોળી પણ ખરોટ હથેલીમાં એક રૂપિયો ચાંપ્યો. શિકારી બાજના પંજા પેડે એ ઝડપી અંગુલીઓ આનંદથી એ સિક્કા પર ભીડાઈ. સાચા કલેક્ટરની સુંવાળી ચામડી પર એથી વજ્રકાપ્યા ઉઝરડા પડ્યા. આપત્તિગ્રણે કામ આપતા એ સન્મિત્રની સેવાની કદર થઈ. બન્ને કલેક્ટરના હૃદયનું સાચું મિત્રન થયું.

મધનું એક જ મિંદુ જેમ કીડારાં કે મક્ષિકાવૃદ્ધોને કામગરાં બનાવી મૂકે છે તેમ રેલ્વેના નોકરોમાં આ સમાચારે એકદમ રુકૃતિ આવી ગઈ.

ગુજરાત મેઈલમાં હંમેશાં ગીરદી હોય છે. એટલે પહેલા વર્ગની પણ બીજી બેઠક એ જ ડાયામાં મેળવવી તે એ વખતે સહેલું નહોતું. એક ઝડો મારવાડી એ જ પહેલા વર્ગના ડાયામાં

મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. પંસા સિવાયની દરેક વાતમાં આ લોકોને હંદા ભણાવી શકાય તેમ હોય છે એટલે રેલ્વેના નોકરોએ એટલમ જ એકતરફી નિર્ણય આપી દીધો. ગુજરાત મેઈલમાં જ તેને જવું હોય તો તેણે બીજા વર્ગથી જ સંતોષ માણવો નહિ તો એક કલાક પછી ઉપડતી કાઠિયાવાડ મેઈલમાં તેણે મુસાફરી કરવી. બિચારો મારવાડી ! રેલ્વેના સાહેબોના હુકમને તાબે થયા વિના એને છૂટકો જ નહોતો. પંસા ને બાજની ગણતરીમાં મશગૂલ રહેનારને પહેલા કે બીજા વર્ગમાં કોઈ તફાવત પણ દેખાતો નહોતો.

“ભલે સાહેબ !” તે સહજમાં કબૂલ થયો, “પહેલા વર્ગની ટિકિટ મારે તો ના છૂટકો જ લેવી પડી હતી. મને ગુજરાત મેઈલમાં ગમે ત્યાં એક મળશે એટલે બસ. આવતી કાલે મારી પૌત્રીનું લગ્ન છે. ગોરજ છે. કાઠિયાવાડ મેઈલમાં જઈ તો મોડું થઈ જાય તેમ છે.”

૩

રૂપિયાનો આવો સુંદર બદલો મળવાથી રણજીતના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. આમ સઘળી તૈયારી કરી રાજેશ્વરીનાં દર્શન કરવા તે આતુર દિલે બિંચું બેઈ પ્રવેશ દ્વાર આગળ બેઠો રહ્યો. આલીસ માર્ગની ઝડપે દોડતા ગુજરાત મેઈલના પહેલા વર્ગમાં રાજેશ્વરીને પડખામાં લઈ તે પ્રવાસ કરી રહ્યો છે એના કલ્પનાતરંગે તે ઝૂલી રહ્યો. પગથિયાં આગળ જે કોઈ મોટર ધમધમાટ કરતી આવતી તે તેના હૈયામાં આશા પ્રગટાવતી. વાયુવેગે સમય પસાર થઈ રહ્યો હતો. માત્ર પંદર જ મિનિટ બાકી હતી. નિરાશાથી એનાં નયન ક્ષીણુતેજ

થવા લાગ્યાં. રાજેશ્વરી વચન ભૂલે કે વિચાર બદલે એવી હતી જ નહિ.

એવામાં ત્રીજા વર્ગ આગળના ગજબ કાલાહલમાં રાજેશ્વરીની તીણો સ્વર રણુજીતના કાને પડ્યો. સમરાંગણની ધમાલમાં એક તસુની જગા માટે પણ જેમ સૈનિકો પડાપડી કરે તેવી રીતે એ પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મોઢું ટોળું ધમાલ મચાવી રહ્યું હતું. રણુજીત એ તરફ દોડ્યો. ખરેખર! રાજેશ્વરી જ ત્યાં આવી હતી.

રાજેશ્વરી બસમાં આવી હતી. શરૂઆતમાં પૂરતાં ધરાકો મેળવવા બસ થોભી હતી. માર્ગમાં પંકચર પડવાથી તેને મોઢું થયું. રાજેશ્વરી પાસે એક નાની પેટી ને બિસ્તરો હતો છતાં તે નીચે ઊતરી કે વરની માફક ધૂરકતા મજૂરોએ તેને ઘેરી લીધી. એની મરજી થાય કે ન થાય તે પહેલાં તો એનો સામાન પણ એની પાસેથી પડાવી લેવામાં આવ્યો. પછી પોતપોતાના હક્ક વિષે મજૂરો અંદર અંદર જ તકરાર કરવા મંડી પડ્યા. ન્યાયમંદિરના વડા ન્યાયાધીશને પણ એમનો ઝઘડો પતવવો મુશ્કેલ પડે તેમ હતું.

રણુજીત ઉદ્ધાસવેલો બન્યો, “રાજી! એમ નહિ. આ તો ત્રીજા વર્ગનું પ્રવેશદ્વાર છે. હિંદમાં તો હજી તે એવું ને એવું જ નરકાગાર રહ્યું છે. આપણો માર્ગ તો આ બાજુ રહ્યો. પહેલા વર્ગના પ્રવેશદ્વારે ચાલ. આપણુ બંનેની પહેલા વર્ગની ટિકિટ મેં ક્યારની યે લઈ રાખી છે.”

કાણે સામાન ઉપાડવો તે પ્રશ્નનો હજી ધમાલિયા મજૂરોએ નિકાલ કર્યો જ નહોતો. આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ જરા રોકમાં જ એમના તરફ વળ્યા. “હરામખોરોને ફટકારવા જ પડશે. ચાલ, સામાન ઉપાડી લે.” એક પહેલવાન ધમાલ

જોવા આવ્યો હતો તેને રણજીતે ફરમાવ્યું. આમ છેલ્લા આવનારના નસીબનું પાંદડું ફર્યું.

“ના. ના. રણજીત ! હું મારો સામાન મારી જાતે જ ઉપાડી લઈશ.” રાજેશ્વરી ખેલી, “ક્યાં વધારે વજન છે ? વળી હું ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરવાની છું.” એનાં નયન ને સ્વરમાં નિશ્ચયતા પડછંદ પડ્યા.

“ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી ? હિંદના આ નરકાગારમાં ? રાજેશ્વરી ! આ હિંદનેડ નથી. આ તો દોજળ છે દોજળ. ગીરદી ને કચરો હિંદમાં જ અવી વસ્યાં છે. પી. એન્ડ ઓ. જેવી પહેલા નંબરની કંપનીની પહેલા નંબરની સાગર નૌકાના પહેલા વર્ગમાં બાદશાહી ઠાઠથી મુસાફરી કરનાર શ્રી. બી. એન્ડ સી. આઈના ત્રીજા વર્ગમાં !!! ગાંડી થઈ છે કે શું ? રાજી ! તારા જેવાનું ત્યાં કામ નથી ત્યાં તો તું ગૂંગળાઈ મરીશ પહેલા વર્ગનો બે જ બેઠકા વાળો એક ડબ્બો મેં અનામત રખાવ્યો છે. તારે માટે એ સાલ્વજી વાટ જોઈ ગિબી છે.”

રણજીતની વિનવણી વૃથા ગઈ. પોતાના નિશ્ચયથી તત્ત્ર માત્ર પણ ડગરા રાજેશ્વરી તવાર નહોતી. “હું ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરનાર છું” તેણે કહ્યું. “ગમાં મિત્રકુત્ર શંકા નથી. તમારે મારા સાથે મુસાફરી કરવી હોય તો જલદી કરો. ત્રીજા વર્ગની બે ટિકિટો લઈ આવો.”

રાજેશ્વરી શાંત ને અડગ ગિબી રહી. સ્વામ વાદળવૃંદની વચ્ચે પ્રકાશના પૂર્ણ ચંદ્ર સમોવડી.

૪

હિંદના જંકશન સ્ટેશને ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ મેળવવી એટલે ?

સરકસની પહેલવાની. કાઈ સાહસિક પેઢી એની ફીલ્મ ઉતારો જગતને બતાવે તો ય જરૂર ખાટે. રેલ્વે કંપનીની પરવાનગી માટે તેને સારી જેવી રકમ આપવી પડે તો ય ખોટ ન જાય. રણજીતને એનો પાકો અનુભવ હતો. પરસેવાથી નીતરતા માનવ સમુદાયમાં શ્રીખ્મતા પ્રખર તાપમાં પણ સમડીની ઝડપે ઘૂસી જવાના પોતાના યૌવનના દિવસો એના દષ્ટિપથે તરવરી રહ્યા.

ત્રીજા વર્ગની ટિકિટખારી આગળ માનવમેળાની અલગાર લાગી હતી. એ ભેદી, ટિકિટ મેળવવી તે એક કપરું કાર્ય હતું. સ્વર્ગની ટિકિટ આપનાર એ બારી આગળ ધપવા નાનાં મોટાં દરેક જણ અથાગ પ્રયાસ કરી રહ્યાં હતાં. આ અંલિક સંકટોની પરવા પણ ન હોય તેમ ટિકિટ આપનાર કારકુન લહેરમાં જ અંદર બેઠો હતો. ગપ્પાં મારતાં મારતાં કુરસદ મળે ત્યારે વળી ટિકિટ કાઢે ને પેંસાની ઢગલીઓ કરે. અંદરના તમામ કારકુનો જમાનાના ખાધેલા હતા. કામ કામને કપાળેથી પરસેવાના રેલા છૂટતા. એ હહોરાની પણ તેમને પરવા નહોતી. એ અનંત ઝરણાં ખૂટે તેમ પણ નહોતાં. આગળ ધમાલ કરતાં ટોળાંથી ટિકિટ કારકુન ટેવાઈ ગયેલો હતો. આ કારકુનોની કુટુંબ જંગળો પણ ઓછી નહોતી. કામની છોકરી રાંડી હતી : કામએ રમ્મ માગી હતી. કામને છૂટો કરનાર ન મળવથી અગત્યનું કામ રૂઝગી પડ્યું હતું. કામએ સવારની ધમાલમાં બે ચાર રૂપિયા ધરના બેડયા હતા. હજી પણ એ ખોટ એને સાલી રહી હતી એટલી રકમ તો એના ગરીબ કુટુંબને કેટલા ય દિવસ પહોંચત.

લાઈનદારો લંબાતી જ જતી. લાકડાની વંડી વટાવી આગળ વધાય તેમ નહોતું. એવામાં ટિકિટ આપનાર કારકુનનો કાઈ પુરાણો

દોસ્ત ફૂટી નીકળ્યો. અંદર જઈ ટિકિટ મેળવવાનો તો એ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક સમજતો. ટિકિટ આપનાર દેવાધિદેવની પિછાનનું બહાર અકળાતા ટોળાને પ્રદર્શન કરવામાં એ ખાસ ગૌરવ ધરાવતો. નીરાંતે કુશળ વર્તમાન તે પૂછ્યે જ ગયો. પછી હવા પાણીની વાતે ચઢ્યો. ઘરનો નજીવી બાબતોનાં પણ તે ચૂંથણું ચૂંથવા લાગ્યો. ટિકિટ કારકુન પણ પોતાના કામથી કંટાળેલો હતો. વર્ષોથી એનો પગાર વધ્યો નહોતો. એટલે એણે પણ ટિકિટ પર તારીખ નાખવાનું કામ થંભાવ્યું. ખુરશી પર નીરાંતે લંબાવી તે વાતે વળ્યો.

ગાડી ઉપડવાને પાંચજ મિનિટ બાકી રહી. પહેલો ઘંટ પણ થયો. વંડીમાં ઊભેલાં ટોળાં માટે એ ભયઘંટ હતો. તેઓએ કાલાહલ મચાવી મૂક્યો. પરંતુ ટિકિટ આપનાર બાદશાહે પાન ચાગ્યે જ રાખ્યું. સડેલા દાંતની વચ્ચે ભરાયલી સોપારી ખસેડતાં તે નવાગંતુકો સાથે લૂલી હલાવ્યે જ ગયો.

એવામાં રણજીત વંડી આગળ આવી ચઢ્યો. “ ટિકિટ આપે છે કે ઊંધે છે ? ” તે જોરથી ઘૂરક્યો.

“ કાણુ છે તે ? ” એટલા જ મિજાજમાં પેલા કારકુને ઉત્તર વાળ્યો, “ મોટા રાવસાહેબના દીકરા જોયા ન હોય તો ! સીધા વિલાયતથી તો નથી ઉતરી આવ્યા ને ? અત્યાર સુધી ક્યાં મર્યા 'તા ? પચાસ મિનિટથી હું ટિકિટ આપું છું ત્યાં સુધી ઊંધતા 'તા ? ”

પરંતુ રણજીતના પડકારની અસર તો થઈ જ. ધીમે ધીમે કારકુન સાહેબે ફરી ટિકિટો ખેંચવા માંડી. ચંત્રનો ગડગડાટ પુનઃ શરૂ થયો. રણજીતનું હૈયું પણ આહલાદજ્યોતે ઝળક્યું. અલગારના પ્રાણીમંડળે પણ કાન માંડ્યા.

પરંતુ મુસાફરોનું ટોળું તો એવું જામ્યું હતું કે ટિકિટ લઈને બહાર પડનારને પણ ગીરદી વેડવી પડતી. વંડી ફૂદીને જ છૂટામાં જવાય તેમ હતું.

રણજીત નિરાશાથી બધું જોઈ રહ્યો. વિષાદપૂર્ણ દિલે રાજેશ્વરી પણ થોડે જ દૂર ઊભી હતી. થોડુંક રોળાયા પછી રણજીતનો પણ વારો આવ્યો. મહા પરાણે તેણે ટિકિટો મેળવી. મનમાં જ પ્રભુસ્મરણ કરી તે બહાર ફૂધો. મનમાં જ સરકારને તેણે ગાળ દીધી. એનાં અંગ અકડાઈ ગયાં. એનો પગ મચકોડાયો. એનું ગળું સુંવાઈ ગયું. બહાર આવી તેણે એક દીર્ઘ શ્વાસ મૂક્યો.

“ જોયું રાજી ! હવે તું સ્વરાજની વાત જ છોડી દેજે. સંસ્કૃતિમય જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે આવો પ્રકાર તારી નજરે નહિ પડે. હિંદમાં રેલ્વે આવ્યે આજ વર્ષો થયાં છતાં આપણને એક પછી એક આગળ વધતાં પણ નથી આવડ્યું. પછી પ્રગતિપથે એક પગલું પણ માંડવા આપણે લાયક શી રીતે થઈએ ? પેલો ટિકિટ આપનાર પણ કવો બેપરવા છે ? મને નોકરીએ ચઢવા દે ને. પછી એની વાત. આજનો ભયંકર અનુભવ એક રીતે તો લાભકર્તા જ છે. ”

“ પહેલાં ગાડી પકડીએ. ” રાજેશ્વરી બોલી બિટી, “ પછી ભાષણો મારવાનો ને ઉપાયો શોધવાનો ઘણો ય સમય મળશે. ”

ટિકિટગારી આગળની પેલી વંડીથી થોડે જ દૂર એક ખાખી પોશાકમાં સજ્જ થયેલો રાત્રી પાંચડીવાળો સિપાઈ પાન ને તમાકુ ચાવતો ને વારે વારે યૂંકી લાદી જગાડતો હતો. ટોળટપ્પા મારતો ને હસતો હતો. કોઈ સુંદરવદની ત્યાંથી પસાર થતી તો વાતચીત સંભાળી તે નજર મિલાવી લેતો. રણજીતે

તેની પાસે જઈ ગીરદીની ફરિયાદ કરી.

“લાઈન સંભાળવી એ મારું કામ નથી. આ તો રોજનું લાગ્યું. એવી પંચાતમાં અહીં તો કોઈજ પડતું નથી. કદાચ તમે અમદાવાદમાં નવા જ આવ્યા હશે. મારે તો માત્ર ચોર ને ખિસ્સાકાતરુ પર જ નજર રાખવાની છે.” સિપાઈદાદાએ રણછતને રોકકું પરખાવ્યું.

“આખું તંત્ર જ ખરાબ છે. રાજેશ્વરી ! આમ સહજ પંપાળે દઈ ફાંટી તેમ નથી. અંદરથી જ બધો કચરો છેક સુધી સાફ કરવાની જરૂર છે. દિંદો આ અણીની પણ કોઈ નંપોલિયન કે મુસોલિનીની જરૂર છે. આ જડમૂળ વાલી બેટલાં દોઢી ઉપવાસે જવાથી નાખૂદ થવાનાં નથી. એમને તો શસ્ત્રક્રિયા કરીને જ મટાડવાં પડશે. કાચી પોચી હિલચાલોથી કશું જ વળવાનું નથી. પ્રભુએ આપેલો સમય ને શક્તિ આપણા ઇતિહાસની આ અમોલી પણ નાહક વેડફાઈ જ જવાનાં છે.”

“હવે ગાડીમાં બેસી જઈએ તો ઠીક. આ જગા તે કાંઈ ભાવણ મારવાની જગા છે ? ચાલો જલદી કરો. હવે ભાગ્યે જ એકાદ મિનિટ બાકી રહી હશે. ગાડીમાં આપણે બધી જ વાતો કરીશું. અત્યારે તો ગાડી મળશે કે કેમ તે જ સવાલ છે.”

ટાળામાં ઘૂસી રણછતે માર્ગ મોકળો કર્યો. પોતાનું જ ભાવણ ભૂલી જઈ એણે કેટલાંય નાનાં મોટાંને હડસેલી મૂક્યાં.

રાજેશ્વરી પણ ઝડપથી મૂંગે મોંઢે એની પાછળ ગઈ. પોતાનો સામાન એણે જતે જ ઉપાડી લીધો. જગતભરની વિવાદછાયા એના મુખમંડળ પર છવાઈ ગઈ.

આમ ફર્સ્ટ ક્લાસની ખાલી બેઠકામાં સામાન ખડકાયો. આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ ને તેમનાં હૃદયેશ્વરી ત્રીજે શોભાવી રહ્યાં.

ગુજરાત મેઈલ

રાજેશ્વરીની હાજરીમાં ત્રીજા વર્ગની ટિકિટચારી આગળ જ્યારે રણજીત અંગસૌજવની વિરલ કસરતો અજમાવી રહ્યો હતો ત્યારે ગુજરાત મેઈલ પહેલા પ્લેટફોર્મ પર ડાઈ મહારાણી લગ્નમંડપમાં પતિરાજની પધરામણીની વાટ જોઈ રહી હોય તેમ વિરાજી રહી હતી. એનું એન્જન ડમ્પાથી પચાસ વાર દૂર હાંપોપોટેમસના સંતોષમૂલક ઘૂરકાટથી પાણી પી રહ્યું હતું. ધૂમાડાના ગોટેગોટ ઉડતા ને કદી કદી તળુખા વરસાવતા તારલિયા ભર્યા અંબરની હરિકાઈ કરવાની શક્તિ પોતાના ઉદરમાં પણ ધૂપાયલી છે એમ તે પૂરવાર કરતું.

ગુજરાત મેઈલ બી. બી. એન્ડ સી. આઈની સુંદર ગાડી છે. મુંબઈ જતા રેલ્વેના દેવાધિદેવોની તે માનીતી છે. હજારો માઈલના રસ્તા પર લાખો ચક્રો ગગડતાં હશે પણ એકલી આજ ગાડી તેમની માનીતી હોઈતેની જ ખાસ સંભાળ લેવાય છે. આજે તો એ ખાસ તાઝગી ભરી તે મોહક લાગતી હતી. પહેલા ને બીજા વર્ગના ડાંગ નવા જ જોડવામાં આવ્યા હતા. દેશમાં જનાર શ્રમજીવીઓને આલાદતો પરચો ખતાવતા નવા

વર્ષમાં થડ કલાસના ડબ્બાઓ પર પણ રંગનો તાળો લાથ ફેરવેલો હતો. આજે ગુજરાત મેઈલ કુંવારી રાજકન્યા સમોવડી ઓપી રહી હતી. રણજીત ભાવનાશીલ યુવક હતો. હિંદના બ્રિટિશ રાજ ને તેના અમલદારોનાં ગુણગાન કરતાં આજે તે ચાકત નહિ. પરંતુ રાજેશ્વરીએ ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લેવાની એના ઉલ્લાસમાં આજે કરુણતા છાવરી દીધી હતી.

રમ્યોની શરૂઆત હતી: વળી વિદ્યાવતની મેઈલનો પણ દિવસ હતો એટલે ગીરદીનો સુમાર નહોતો: ફરાવેલી સગવડ કરતાં આજે ગુજરાત મેઈલ ખમણો ભાર ખેંચી જનાર હતી. દરેક ડબ્બામાં પેટીઓ, પથારીઓ, પુરુષો સ્ત્રીઓ ને બાલકો ખીચોખીચ ખડકાયાં હતાં.

ટ્રેઈન ઉપડવાની પાંચ જ મિનિટની વાર હતી દુન્યવી પુણ્યદાન કરવામાં અગ્રે વિરાજનાર જીવનો પુનરાવતાર થયો હોય એવા સ્ટેશન માસ્તર સાહેબ પોતાના રાજસી એકાંતમાંથી બહાર પડ્યા ને પ્લેટફોર્મના ટોળાના ધમાલિયા જીવનમાં અંચુપાત કરવા ઉદાર બન્યા. ત્રીજા વર્ગની કારાગ્રહ સમોવડી ગીરદી પર તેમણે ઉડતી નજર નાંખી. એક જ ટ્રેઈનમાં પ્રવાસ કરવાની જાણાસા ધરાવનાર પોતાના દેશબંધુઓ પર એક તુચ્છકારનો ઉચ્છવાસ છોડ્યો. એક કલાક પછી જ ઉપડનાર કાઠિયાવાડ મેઈલમાં ડબ્બા ખાલી જશે એવી તેમની ગણતરી હતી પરંતુ અજા્ય મનોદશા ધરાવનાર હિંદી ઉતારુઓ સાથે કામ લેવું મુશ્કેલ હોય છે. ઘેટાંના ટોળાં પેડે એક જ ગાડીમાં એક જ ડબ્બામાં એક જ રીતે તેઓ ખડકાવાના ને ચુંકાર સરખો પણ નહિ કરવાના.

પ્લેટફોર્મ પર તેઓ દમામ ભેર પગલાં મૂકી રહ્યા: બાણે

મનુષ્યવૃંદમાં દેવતા. રેલ્વેના નોકર વર્ગમાં શાંતિનું અકલિત મોજું ફરી વળ્યું. ડ્રાઈની સાથે એક શબ્દ પણ બોલવાની તે તસ્દી લેતા નહિ પરંતુ ચીફ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પર અચાનક નજર પડવાથી તેમનાથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. “ઓ હો ! તમે અહીં ક્યાંથી ? આજ ઘણે વર્ષે દેખાયા ! હમણાંના તમે તો બહુ જ મોઢા થઈ ગયા જણાઓ હો. આ ધમાલમાં કાંઈ અગત્યનું કામ આવી પડ્યું છે કે શું ? મારા સરખું કાંઈ કામકાજ ?”

“હા. ભાઈ હા ! હમણાં જ પોલીસ કમીશ્નર સાહેબનો ટેલીફોન આવ્યો. આ ગાડીમાં પ્રવાસ કરનાર બે વ્યક્તિઓ પર નજર રાખવાનું મને ફરમાન થયું છે.”

ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ મેળવવા જ્યારે રણજીત બારી આગળ ક્યારાઈ રહ્યો હતો ત્યારે પોલીસસ્ટેશન પર નીચે મુજબ ટેલીફોન આવ્યો હતો :

“ઇન્સ્પેક્ટર છે કે ? હું પોલીસ કમીશ્નર. તાકીદનો હુકમ છે. સુરતના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર શ્રીમાન રણજીત કુમાર હાલ ખેડા જીલ્લામાં બદલાયા છે. તેમની દરેક હિલચાલ પર નજર રાખવાની છે. આજે ગુજરાત મેઈલમાં તે મુસાફરી કરનાર છે. મુંગાર્મથી એક રાજેશ્વરી નામનાં બાઈ પણ આજે સવારે આવેલાં છે. તે પણ તેમની સાથે જ હશે. એક ખાસ સી. આઈ. ડી. અમલદારને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો છે. એમના પર નજર રાખો. ગાડીમાં ક્યાં બેઠાં છે તેની ખબર કાઢો. છેક છેલ્લી ઘડીએ આ અમલદાર આવે તો ય તેને વિદ્રાંગ ન થાય તેવી તકેદારી રાખો.”

ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને ફારગ થવામાં માત્ર છ મહિના જ ખૂટતા હતા. મહત્વાકાંક્ષાના કેન્દ્રસ્થાને તે લગભગ પહોંચી

ચૂક્યા હતા એટલે સામાન ને મનુષ્ય પ્રાણીઓ વેરાયલાં હોય એવા પ્લેટફોર્મ પર પરાણે ચાલી ગયડી જવાને બદલે તેઓ પોતાની ઓફિસનું સુવાળું વિરામાસન જ વધારે પસંદ કરતા. પરંતુ પોલીસ કમીશનર સાહેબે જાતે ટેલીફોન કર્યો એટલે હવે તેમને ઊભા થયા વિના છૂટકા નહોતો. ધીમે ધીમે તેમણે લહેરથી તપાસ કરવા માંડી: હેવટે પહેલા વર્ગમાં ખડકાયલો સામાન તેમણે શોધી કાઢ્યો. એ ડયાના બારણા આગળ જ તે ઊભા. ત્યાં જ રેશન મારતરની તેમને મુલાકાત થઈ. રેશન મારતર તો ઉપલી પૂછપરછ કરી તુરત જ દ્વાર્ધવર તરફ આગળ વધ્યા. દ્વાર્ધવર સાહેબની સિગારમાંથી ઘૂમગોટા કલાત્મક રીતે આકાશ પ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા.

સામાન ઉચકી લાવનાર પોરટરો પણ મજૂરી માટે વાટ જોતા ત્યાં ઊભા હતા. પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરે તેમના પર હમ માર્યો, “આ શેઠ ક્યાં ગયા? આટલો સામાન ખડકાવી એ આવે નહિ એવું બને જ નહિ.”

“અરે! ના રે સાહેબ! અમારી સગી આંખે તેમને જોયા છે ને? પાતળા ઊંચા સામાન્ય માણસ જેવા લાગતા. ટિકિટ કલેક્ટરને પૂછો, સાહેબ! એ આપને વધુ હકીકત જણાવી શકશે.”

“અરે! તમે તો બાફો છો. એ નહિ. સુરતના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર એવા હોતા હશે? તમે કહો છો એ માણસ કદાચ એમનો માણસ હશે. શેઠની વાટ જોઈ હજીયે બહાર ઊભો રહ્યો હશે પણ ટ્રેઈન ઉપડવાની તો ત્રણ જ મિનિટ રહી ને?”

અસ્વન્યતાથી તે ઘડિયાળના કાંટા તરફ જોઈ રહ્યા. આવા નજીવા કામમાં કાંઈક કમનસીબી આડી ઉતરે તો છેલ્લી ઘડીએ

એની પોલીસખાતાની ઉજવણી કારકિર્દી પર પાણી ફરી જાય.

કાર્ક આવ્યું નહિ. છેક છેલ્લી પળે સફાર્કિયંધ લૂગડાં પહેરેલો એક યુવક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે દોડતા આવ્યો. તે તેમના કાનમાં બબડ્યો. “ પ્રભુનો પલ્લાડ માનો. બધું જ બરાબર છે. એ હોત ત્રીજા વર્ગમાં સલામત ગોઠવાઈ ગયાં છે. તેઓ આમથી તેમ ફાંફાં મારતાં હતાં તેવામાં મારી નજરે પડ્યાં. મેં જ તેમને જગા કરી આપી છે. તેમનો સામાન જ આ કામમાં રહેવાનો છે. કેવું વિચિત્ર ! સામાન માટે પહેલો વર્ગ તે જાત માટે ત્રીજો !!! પરંતુ એ કાયડો ઉકલવા ગાડીમાં બંધો ય વખત મળશે. કમખખત રાજનીતિ ! સદા ય બેઠી કાયડો જ રહેવાની. સાહેબજી ! ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ! સલામ. આપ મને નથી પિછાની શક્યા. હું આપનો પૂનાજી. ૭ વર્ષ પહેલાં આપના હાથ નીચે જ ધોળકામાં હેડ કોન્ટેબલ તરીકે હું દાખલ થયો હતો. મારા નસીબે ચારી આપી ને અત્યારે હું સી. આર્ક. ડી. અમલદાર થવા પામ્યો છું. સલામ.”

પૂનાજીએ લટક સલામ કરી શિકાર ચોક્કસ કરી આવેલા શ્વાન પેઠે અદસ્ય થઈ ગયો.

વૃદ્ધ ઇન્સ્પેક્ટર આ સી. આર્ક. ડી. ની બેઠી ચાલાકી પર અજબ થતો સ્તબ્ધ બની ગયો. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ સિપાલીગીરીમાં પરસેવો પાડ્યા છતાં એને આજના કામની ગંધ સરખી પણ આવવા પામી નહોતી.

ગજબ સ્વપ્નમાયાથી જગી એ પોતાના જૂના ઇન્સ્ટેબલને અભિનંદન આપે તે પહેલાં તો ગુજરાત મેઘલ સિસોટી મારી, શાંતિથી પણ ત્વરિત ગતિએ, તારકમંડળમાં શ્યામ વાદળ સમોવડી પસાર થઈ.

અખળા [?]

૧

આંકલાવનું સ્ટેશન નાનકડું પણ સુંદર હતું. એક છેલ્લી ઢળે બાંધેલું હોઈ, વળાંક ખાતા રસ્તા ઉપર વૃક્ષોની ઘેરી ઘટામાં, આમ્રવૃક્ષની મંજરીન્હોરી ડાળ પર કાંઈ કાચલ બેઠી હોય તેમ તે શોભી રહ્યું હતું.

આજુબાજુની જમીન રૂળદ્રુપ હોવાથી હરિયાળી લીલોતરી આંખોને આહ્લાદ આપતી. પર્વતોનાં ઝાડ આકાશ તરફ હંમેશ પ્રગતિ કર્યા જ કરતાં. વિશાળ વૃક્ષ ને આમ્રતરુવરોની ઘેરી ઘટા નીલવર્ણી મીઠી છાંયડી પ્રસારી રહી હતી. આંકલાવનું જીવન એક નાનકડી કાવ્યકથા સમોવડું તું. રેલ્વે લાઈન એના મોહક સૌંદર્યમાં કંઈ ઓર વધારો કરતી ને નાગણુની મોહકતા અર્પતી.

રેલ્વેના મેદાનમાં તાજાં બાંધાયેલાં મકાનો તપોવનની ઝૂંપડીઓ સમાં ભાસતાં. સ્ટેશન સમાધિસ્થાન સમું ઓપતું. રેલ્વે દ્રેઈનો પણ જાણે સ્વપ્નભરી દશામાં જ ત્યાંથી પસાર થતી ને બહીસલ દ્વારા સરિતાતટેથી પ્રસરતી અનિલસહરીને ઝીણું પ્રણયગીત સુણાવતી.

આકાશ નિર્મળ હતું. અર્ધ ગોળાકાર પાંચમનો ચંદ્ર અંબર પટે તરતી શ્વેત વાદળીઓ જોડે આનંદવિહાર કરી રહ્યા હોતો. નદી તરફથી મંદ મંદ પવન વાતો હતો. આંકલાવ જરા ઉંચાણ પર હોવાથી ત્યાંની આબોહવા ખુશનુમા જણાતી.

નંબર દશ વાસદથી ઉપડી ચૂકી હતી. નદીની સમીરલહરી અનુભવતી જાણે તે આરામથી પ્રણયપંથ કાપી રહી હતી.

૨

ઘડિયાળમાં આઠ વાગ્યા. સુંદર પોતાનું કામ કરી હમણાં જ પરવાર્યો હતો. ઑફિસમાંથી બહાર નીકળી તે પોતાની કુટીર તરફ વળ્યો. આખા દિવસની સખત મજૂરી પછી છૂટેલો બળદ જેમ ગમાણ તરફ વળે તેમ.

“અમારાં નસીબ તો પરણ્યા ત્યારથી ફૂટેલાં જ રહ્યાં.” દિવસભરની માથાઝીકથી કંટાળી ગૃહમંદિરોયે પધારતા પતિરાજ પર સ્વાગતની પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.

ધૂરકતો સ્વર મૃદુલ ને મોહક હતો પરંતુ લાગણીની પ્રબલ વિવશતાથી દબાયેલો જણાતો. યુવાન ને ચાલાક સ્ટેશન માસ્તરે સ્વર ને નજરની કુશળ પારખથી એ સ્વરથરડાટનો ભય પારખ્યો.

રાત્રિની શાંતિ ખાંડિત થશે કે શું ? અથડામણ નિવારવી શી રીતે ?

પરંતુ સરસ્વતી માટે તો આજે ધરની તમામ બાજુ બગડી ગઈ હતી : સાવરણીથી માંડીને દવા સુધીના એકેય કાર્યમાં આજે બલીવાર આવ્યો નહોતો. સાવરણીનો હાથો લાંબો હોવાથી ચમદંડની કલ્પના થતી ને ફૂલો દૂરના એકાંતમાં ગૌરવાન્વિત.

મસ્તક ડાકાવનો હોવાથી ને રેલ્વે કંપનીની લોખંડી કપથી પડતી હોવાથી સરસ્વતીની વણુક્સાયલી પાનીઓ આળી થઈ જતી. પાનીની પીડાએ ઘેરાંનો મિગ્ગજ હાથમાં રહેજ નહિ.

“ પણ થયું શું ? પ્રિયે ! આજ શુકનમાં જ ફરિયાદ શાની ! ” માયાળુ સાંત્વનભર્યા શબ્દે સુંદરે ખૂબ વિચારી પ્રશ્ન કરવા સાહસ કર્યું, “ બહાર બહને એયું ? કેવી સુંદર જગા છે. વળી રેશન તો ગામની ટેકરીએ ઊભું છે. ”

“ હજી તો ‘ શું થયું છે ? ’ પૂછે છે ? ” સરસ્વતીએ સુંદરનાં વણુનાત્મક વચનો વચમાં જ કાપી નાંખ્યાં, “ આ જંગલમાં તો રીંછ ને રોઝ વસે. માઈલોના માઈલ સુધી મનખાદેહનો સ્વર પણ સાંભળવાનો મળે નહિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં ધુવડના ફડફડાટ, સાપના સીસકાર ને દેડકાંના કઠોર ખ્વનિ. અહીં એક કલાક પણ મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. આજે રાત્રે જ તારથી બદલી કરાવી દો. બીગ્ગનાં સુખ સગવડ ખાતર તમે ઘણા ય તારો કર્યા છે. એ કળામાં તમે નિપુણ છો. આજે તમારો ખત માટે એક ટકોરો વધારે મારો. તમારા ઉપરી અધિકારીને તમારા દુઃખની કલાણી કહો ને બદલી મારો નહિ તો રાતોરાત મને મારે પિયેર મોકલી દો. આ જંગલી જીવતથી હું તો કંટાળી. ”

સરસ્વતીએ છેલ્લો ફેંસલો આપ્યો ને તેના હાથમાંનો ખાલો જમીન પર પછડાવ્યો. સુંદરને એના સ્વભાવનો પૂરો અનુભવ હતો. તે ગમ ખાઈ ગયો. તેણે જમીન પરથી ખાલો ઉડાવી લીધો. આવી વાતોથી એ ખૂબ જ ટેવાઈ ગયો હતો. નોકરીમાં પણ એને ઘણી વાર ગમ ખાતી પડતી.

ખાલો ખાલી હતો પરંતુ ફરિયાદ કરવા સુંદરની જીભ ઉપડી નહિ. સરસ્વતીએ કાબો આંખના કાબા ખૂણાથી રાખ ભર્યો

કટાક્ષ ફેંક્યો. એકાંત સૌંદર્યમાં પ્રકાશતા ફૂવા તરફ દિશા સૂચન કર્યું. જીવનનાટકની કરુણતાની એને તો આંચ પણ લાગે તેમ નહોતી. છેવટે સરસ્વતી નરમ પડી. પાસેની પાણીની ડોલ પ્રત્યક્ષ કરી.

ઢાંકેલા દૂધ પાસે જેમ બિલાડી જાય તેમ સુંદર ડોલ તરફ વળ્યો. પહેલે જ દિવસે બાજી બગડતી જોઈ તે જ્ઞાન વધી જાય તે પહેલાં જ ટાળી નાંખવા તેણે નિર્ણય કર્યો. જરા હિંમતથી તેણે જવાબ દીધો.

“ આ જગા રીંછ ને રોઝને વસવા લાયક છે ? આખી લાઈન પર આ જગા માટે તો કેટલાય મરી પડે છે. ટ્રેધનો થોડી. વ્યાપાર નહિ જેવો. મોટું જંકશન નજીક. વતન જવું હોય તો ગાડી તૈયાર. આપણે સંપીને આનંદ કરવા ધારીએ તો આ ભૂમિ તો સર્ગાપિ ગંગાની છે. બિંધ કે આરામ વિના જંકશનો ઉપર આજ સુધી મેં અપાર વૈતરું ફૂટ્યું છે. અહીં કામકાજનું નામનિશાન નહિ. મારો પગાર જાણે પેન્શન ભોગરીએ તેમ જ લેવાનો. ”

“ ખરી વાત ! તમારો પગાર પેન્શન જેવો જ છે. મહિને વીસ રૂપરડી મારો ભાઈ જાણશે તો હું તો શરમાઈ મરવાની. તમે આખો મહિનો વૈતરું ફૂટી કમાઓ. એટલું તો તે એક દિવસમાં જ બિલુ કરી દે છે. વાવટા પર એ બીજી રીતે જ રાજ્ય ચલાવે છે ” સ્ટેશન માસ્ટરની સત્તાના સૂચક ચિહ્ન ઉપર સરસ્વતીએ કપરું કટાક્ષ કર્યું.

“ હા. ભાઈ ! હા. તારો ભાઈ નસીબદાર છે એની કાણ ના પાડે છે ? કાણ જાણતું હતું કે રણજીત આઈ. સી. એસ. થશે ? અત્યારે સુરતનો આસીસ્ટન્ટ કનકટર પણ બની ગયો.

પણ બધા કાંઈ એછા કલેક્ટર બની શકે છે ? બધા અમલદાર થશે તો આ ગાડીઓ દોડાવશે કાણુ ? ”

ગુમ્સો વણસાડવા સુંદરે હાસ્ય ઉપજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. સરસ્વતીના કમલવદન પર કોપની ઝાયા મધુમક્ષિકાઓની પેડે વીંટાઈ વળી હતી. સુંદરે થોડીક ફરિયાદ પણ કરી નાંખી, “ પણ બે ને ! તને એ પત્ર પણ લખે છે ? એનું લક્ષ ક્યારે થવાનું છે ? આપણે પહેલા વર્ગમાં મફત મુસાફરી કરીશું. આપણા પર કંકાત્રી તો આવશે ને ? ”

સરસ્વતીએ ગુમાનથી જ પ્રશ્ન ઉડાવી દીધો ને ઘરનો જ પ્રશ્ન સામેા કર્યો. “ એટલી વારમાં થાળી પાટલા પણ મૂકી દીધા ? ”

વાળુની તૈયારી દરવાથી એનો મિગ્નજ નરમ પડશે ને ગૃહમંદિરનો અકસ્માત અટકી જશે એમ માની સુંદરે ઝટપટ પરવારી લીધું. સમયસૂચકતા ને શાંતિ પછી વાપરવા કરતાં પ્રથમથી જ તેનો લાભ લેવા ધાર્યું. હાથ પગ ધોઈ તેણે પાટલો નાખી થાળી વાડકો પણ હાથે જ લઈ લીધો. રોષે ભરાયલી દેવી ચંડિકાને જેટલી ઓછી તસ્દી પડે એટલું સારું. થાળી જરા ડાઘવાળી હતી. તે પણ નેપકીનથી લૂછી સ્વચ્છ બનાવી દીધી : ધીમા ખોંખારા કરી પિરસણ કાઢવા સૂચના કરી. એટલામાં જ સરસ્વતીનું ધ્યાન ખેંચાયું ને તેણે ઉપરોક્ત પ્રશ્ન કર્યો.

આ વેળા તો સુંદરને સીધો જવાબ આપવાનું જ મન થઈ ગયું. “ ત્યારે બીજું શું કરવું ? ”

“ તમારી રેલ્વેના દેવોને માખણ લગાવો. ” સરસ્વતીએ ટપ્પો લગાવ્યો.

“ ધીમે ધીમે બધું જ થશે. શશી ! થોડા જ દિવસમાં અહીં ગુફા માટે વિભાગ બોલાવનારો છે. પછી તારે જોઈતી દરેક ચીજ વિનામાગે મળી રહેશે. તારે ફરિયાદ કરવાનું કાંઈ જ કારણ રહેશે નહિ. પરમેશ્વરે દૂકા પગારના વૈતરાઓ ઉપર પણ રહેમ નજર રાખેલી જ હોય છે. ”

૩

સુંદર હવે અકળાવા લાગ્યો. સરસ્વતી કાપમૂર્તિ બની જ રહી. થાળીને કિનારે બાજેલાં જલસીકરોની પેડે શાંતિ ને સંગ્રામ સમતુલામાં તોળાઈ રહ્યાં. છેવટે શાંતિનું જ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું.

કાણે જાણે કેમ ? પણ સરસ્વતી એકાએક ગૌરવથી રસોડા તરફ વળી. સુંદરનું ભાણું ખીચડીથી ભરી દીધું. એના ભોજનમાં નહોતી સરભાવની મીઠાશ કે એના પીરસણમાં નહોતી માતાની કુમાશ. કડકશા નારીની કડછી ધાન ફેંકે તેમ અણગમતી ખીચડી ત્યાં વેરાઈ રહી.

મિયારા સુંદરનું તો હૈયું જ બેસી ગયું. નાટકીય હાથે તેણે પ્રિયતમાને પ્રસન્ન કરવા શાંતિપુરાણનું બીજું પ્રકરણ ઉઘાડ્યું.

“ અહીંના મુખી તો મારા મિત્ર પણ બની ચૂક્યા છે. એમની શ્રીમંતાઈની શી વાત કરું ? બે હજાર એકર તો એમની જમીન છે. સ્ટેશને ઊભા ઊભા એમના ભંડાર આપણી નજરે પડે. દેવો પણ એમના પદની ઈર્ષા કરે છે. ”

શ્રીમંત ને સત્તાધીશ વ્યક્તિઓનાં વર્ણનથી બેરાંઓ ઉલ્લસિત થાય છે એવું સુંદરે નવલકથાઓમાં વાંચ્યું હતું એટલે

સરસ્વતીની કમાન છટકી હતી તે વખતે અમીર પાડોશીની વાત અજમાવવાનું સુંદરને મન થઈ આવ્યું.

“અહીંના મૂળજીભાઈ એક રાજા માણસ છે. આ રેલ્વે નખાઈ હોય તો એમના જ પ્રતાપે. આ સ્ટેશન પણ એમની લાગવગથી બંધાયું. એટલા માટે તો આખી લાઇન વાંકમાં લેવી પડી. સીધી રીતે તે જરા દૂર આવતું હતું. ખીજાં વધારે ગામેને લાભ મળતો હતો પરંતુ શ્રીમાન મૂળજીભાઈની ઈચ્છા કાણ નકારી શકે ? તાલુકા બોર્ડ ને જીલ્લા બોર્ડના એ સભ્ય. તે ગુજરાતીમાં પણ એવી સહી કરે છે કે અંગ્રેજીને પણ ફારે મૂકે. ધારાસભા માટે પણ તે ઊભા થવા વિચાર કરે છે. પૈસાદાર માણસ જેટલું ન કરે તેટલું ઓછું.”

સરસ્વતીને સુંદરની વાતમાં રસ પડતો જણાયો. “વાચનથી મનુષ્ય બનાય છે તે નવલકથા તુફાની સાગરમાં નાવ પાર ઉતારવા સહાય રૂપ બને છે.” સુંદર મનમાં જ બમડ્યો.

“મુખી સાહેબ આજે બપોરે પોતાની નવી ગાડીમાં બેસી નંબર નવ પકડવા સ્ટેશન પર ધસી આવ્યા હતા. શરીર પર તેમણે મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં. અંધાર ઘેરા આકાશમાં વિદુદ્ભેષ્યા ઝખૂકે તેમ તેમના શ્યામળા વદનમાં દંતાવલિ ચમકી રહી હતી. તે યુવાન ને વાતોડિયા છે. તેણે પાંચેલા પોલાદ પેકે તેમનું શરીર ચમકે છે.”

સરસ્વતીએ વાત વધારવા હુંકાર લાગ્યો.

“સદ્ભાગ્યે નંબર નવ અર્ધો કલાક મોડી હતી. ગ્રાઈવરની કાંધ ગફલત થઈ ગઈ હતી. એટલે મને મુખી સાહેબ સાથે વાત કરવા પુષ્કળ સમય મળ્યો. મેં સારામાં સારી ખુરસી બહાર કઢાવી. એનો એક પાયો તો જો કે તૂટેલો જ હતો છતાં

ગામઠી ખીલાથી એને મજબૂત જડી લેવામાં આવ્યો હતો. આપણો પોર્ટર કરણુ આવો બાજતોમાં ઠીક ચાલાક છે. એનો બાપ તો જમીનદાર હતો, હોં કે ? પગ ભાગેલી ખુરસીના બંધ બેસાડવા એણે ઠીક ઠીક કસા વાપરી છે પણ સુધારનો રોજ લેવાનું તે કદી ચૂકે તેવો નથી. મુખી સાહેબ મારી સાથે ઘણી જ માયાળુ રીતે વત્યાં. મારો પ્રશ્ન ઉપાડી લેવાનું એમણે વચન પણ આપી દીધું. આજે તે બહારગામ જતા હતા પણ પાછા આવી એ તુરત જ સુંદર કમોદના બે કાથળા આપણને મોકલી આપનાર છે. સ્ટેશન માસ્તરને એ પોતાના ઘરનો જ માણસ લેજે છે.”

સુંદરે સઘળી વાત ઠીક ઠીક ગોઠવી કાઢી. એમાં અર્ધું સત્ય હતું. બાકીનું દબાયેલા ધણીએ અણીની પળે ગોઠવી કાઢેલી કલ્પના હતી. પરંતુ કાંઈ પરીકથા જેટલો સરસ્વતીને એમાં રસ પડ્યો. એનો મિઞ્મજ સહજ નરમ પડતો જણાયો. એના મુખમંડળ પર મૃદુલ હાસ્ય ફરક્યું.

સુંદરના લેયા પરનો ભાર એકદમ હલકો પડી ગયો. તે હર્ષથી નાચી ઊઠ્યો હોત પરંતુ તે જમવા બેઠો હતો એટલે હર્ષના અતિરેકનો એવો આવિર્ભાવ શક્ય નહોતો.

“ ભારખાનાનો વિભાગ ખોલવાનું લગભગ નક્કી જેવું જ છે. હવે તેની માત્ર ઘડીઓ જ ગણાય છે. પછી પ્રિયે ! તારે જે જોઈશે તે હાજર થશે. પછી ભાજી માગજે કે કાચીજઃ બળતણ માગજે કે મશાલોઃ માગેલી તમામ ચીજ મળશે તે એક પાઈ પણ ઢીલી કરવી પડશે નહિ. મુખી સાહેબ જાતે દર વર્ષે ચોખ્ખાની વીસ હજાર ગુણો ચઢાવે છે; ફળ, ફૂલ તે બીજી અનેક વૈભવ સામગ્રીઓ આયાત કરે છે. એ બધું ય હવે આપણે હસ્તક થવાનું છે. પછી તને શી ખોટ પડવાની છે ? ”

“ વીસ હજાર ગુણ ચોખા ! ! ! ઠંડા પહોરનો ગપાટો. એમ તો મુખી સાહેબ કેટલાય શ્રીમંત હોવા જોઈએ ? એટલા પૈસા એ સંઘરતા પણ ક્યાં હશે ? ” સરસ્વતીના સ્વરમાં દેખીતો ફરક પડી ગયો. મિજબાન શાંત પડ્યા પછી એની વાતચીતની મીઠાશ હવે જ જામી. વાદળવૃંદો ભેદી ઉગતા પ્રભાતસૂર્ય સમોવડું એનું વદન દીપી ઉઠ્યું.

સુંદરના પાસા પોખાર પડ્યા. “ હા ! હા ! એમના જોટલું અહીં શ્રીમંત છે જ કાણ ? ” એણે વાત ચાલુ જ રાખી, “ તે આજસુય એટલા ને તેમના દુર્ગુણોય એટલા. ત્રણ ત્રણ પેઢીથી એકઠું થયેલું કંજુસનું ધન હવે પાણીના રેલાની પેઠે વપરાય છે. યુવાન મુખીને સલાહકારો પણ હીક મળ્યા છે. આંકલાવના સ્ટેશન માસ્તરનું સ્થાન પણ એમાં છે જ. લોકો કહે છે તેમ રોકડ નાણું તો ક્યારનુંય પાંખો લાવી ઉડી ગયું છે. આજે તે આણંદના શાહુકાર પાસે જ જતા હતા. હું કેટલાય દેશો ઘૂમી વળ્યો છું પરંતુ ગુજરાત જેવા સ્વાર્થી ને દરિદ્રી, લલકા ને આજસુ શ્રીમંતો મેં ક્યાંય દીડા નથી. દાળ ભાત ખાધ ખાધ આપણું વીરત્વ પરવારી ગયું છે ને આમલીએ આપણાં જીવન જમાનાથી પણ ખાટાં બનાવી મૂક્યાં છે. આપણને વિનાશને છેલ્લે પાટલે બેસાડી દીધા છે. ”

સરસ્વતીને સુંદરની વાર્તામાં રસ જામતો હતો. તેના સ્વામી-નાથની કવિત્વશક્તિનો તેને આજ કાંઈક પરચો થતો હતો. મજૂરી કરી કંટાળેલા ને ભૂખમરાથી હતાશ બનેલા માનવીમાં ગામડાની તાઝગી આટલો સુંદર પલટો આણી શકતી હશે ? સરસ્વતી આશ્ચર્યવિમૂદ બની રહી.

સુંદરને આ અમોલી તકનો લાભ ઉઠાવવાનું દિલ થઈ

આવ્યું. હજી ખીચડી સિવાય એના ભાણામાં ખીચું કંઈ જ પીરસવામાં આવ્યું નહોતું. કઢીની વાટ જોઈને જ એ બેસી રહ્યો હતો. કડછા ખીચડી ફેંકીને જ સરસ્વતી વાત સાંભળવા બેસી ગઈ હતી. ગૌરવ લયો પોતાના સંપૂર્ણ સૌંદર્યનું તે પ્રદર્શન કરી રહી હતી.

“ જોને શશી ! ” નરમાશથી સુંદર મૂળ મુદ્દા પર આવ્યો,
“ આ ખીચડી તાઢી થઈ ગય છે. જરા કઢી હોય તો લઈ આવ ને. ”

“ કઢી ! કઢી કેવી ને વાત કેવી ? ” સરસ્વતી સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીને પાટલે ઉથલી પડી. “ ભાઈસાહેબને એકલી ખીચડી દાંતે વળગતી હશે ? દાળની આમત્રીએ જ તમને આટલા ખાટા બનાવી દીધા છે. હવે જ મને સમજ પડી. ”

“ આજે નવરાશ જ કેને મળી છે ? ” સરસ્વતીએ એક બીજો તફકા કર્યો, “ એમ કહોને કે આટલી ખીચડી પણ ઓરી ! નહિ તો પહેલે દિવસે નવા વાસમાં ખાવાનું ઠેકાણું જ ક્યાં પડે ? ભાયડાઓથી તો ભગવાન તોખા ! અમે તો જાણે. બોલો ઉપાડનાર જનવર કે મોજ માણવાનાં રમકડાં !- ”

એની આંખમાં કન્યકાની વિચિત્ર ચમક હતી. એના વહન પર રોષનો આવિર્ભાવ હતો. કઢીનું તો માત્ર બદાનું જ મળી આવ્યું. દિલની ખીડા તો જુદી જ હતી. ગૃહજીવનનો પ્રત્યેક પ્રસંગ એનું દિલ કારી રહ્યો હતો.

સુંદર તો આભો જ બની ગયો. થોડી વાર સુધી ત્યાં નીરવ શાંતિ છવાઈ રહી.

૪

વચ્ચલા વળના આંધાની, જરા કુમાશ ભરી ને માંસલ, સુવર્ણસમા ચમકતા ગૌર વર્ણની ને ગોળ મુખારવિંદ વાળી સરસ્વતી સૌંદર્યની પ્રતિમા હતી. એની ઊંચી નયનકમાન, પ્રતિભાવંતો ભાલપ્રદેશ, ગરૂડ સમી આંખ ને નાક, તેમ જ પ્લાહાણ કન્યાનું અખંડ ઓજસૂ એનું મોહક આકર્ષણ હતું. કોઈ કુલીનના ફરજંદ તરીકે તે સહજમાં ખપી જતી. બાકી એનું અજોડ સૌંદર્ય પણ પ્રભુનું વિચિત્ર વરદાન હતું.

એના પિતા એક આગેવાન શ્રીમંત કુટુંબમાં મુનીમ હતા. એમનો પગાર નામનો જ હતો છતાં ધરના સાચા શેઠ એ જ હતા. એટલે શ્રીમંતાઈના તમામ વૈભવ વચ્ચે જ સરસ્વતી દશ વર્ષ ઉછરી હતી.

પરંતુ એ કુટુંબની ઓચિંતી પડતી આવી. ઘરઘણીને નાદારી લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. રાજસી આવક અદૃશ્ય થવા છતાંય રાજસી સ્વાગત ભૂંસાયાં નહિ એટલે આવક કરતાં ખર્ચ વધી પડ્યું. કોર્ટોમાં મુકરદમા મંડાયા. શેઠનું હૈયું હપકથી ફટકી ગયું. સરસ્વતીના પિતા પણ માલિકની પૂઠે સ્વર્ગે સંચર્યા. દશ વર્ષની કાચી વયે તે ગરીબ માતાને પનારે પડી. માતાએ પણ ચૌદમે વર્ષે એને પરણાવી હાથ ધોઈ નાખ્યા.

સુંદર કોલેજમાં આદ્યાક વિદ્યાર્થી ગણાતો. પરંતુ લગ્ન થતાં જ એની કમનસીબી ખેડી. શાળામાં ભૂગોળનો ખાં હોવાથી એને પ્રવાસની ખૂરી લત લાગી. યુવાન સાધુના વેશમાં તે આખું હિંદુસ્તાન ફરી વળ્યો. એના ગળવામાં એક પાછં પણ નહોતી છતાં ભ્રૂત લગાવનારને હિંદની ઉદાર રેલ્વે જરા ય કનડતી નથી. હાથમાં માળા બોધ કે એવી વ્યક્તિની પવિત્રતાથી બધા જ

અંગ્રામ જાય ભૂલે ચૂકે ટિકિટ કલેક્ટર એમની પાછળ પડે તો એનો સમય ને ઉત્સાહ એળે ગયા વિના રહે જ નહિ.

અચાનક સુંદરની ભટકતી જિંદગીનો અંત આવ્યો. એક માયાળુ યુવાન દ્રાક્ષીક સુપરિન્ટેન્ડન્ટે એને સપડાવ્યો. પરણેલા સુંદરની વીતક કથાએ એનું દિલ પીગળ્યું ને એને આણંદના સ્ટેશન પર ટિકિટ કલેક્ટર બનાવ્યો. ઘર માંડી શાંત દંપતીશ્રવન ગાળવાનું એની પાસે વચન લીધું.

ટિકિટ કલેક્ટરને સિગ્નલર તરીકે સુંદરે ખૂબ જ પ્રમાણિકતાથી ફરજ બજાવી. એળે વચન પાળ્યું ને ગૃહસંસાર શરૂ કર્યો પરંતુ પહેલે જ દિવસે એને સરસ્વતી માથાની મળેલી જણાઇ. દરેક વાતે તે એનાથી પાછી પડે તેમ નહોતી. એના જેવો પુરુષ એને સ્પર્શ કરવાની પણ હિંમત કરી ન શકે. કોઈ ઉન્નત ગિરિશૃંગેથી આંતરિક ગતિએ ધ્રુવવતા મહાનદ સમીપે અન્નણ્યા ઉંડાણમાંથી સ્ફુરી મંદ મંદ વહેતા નાજુક ઝરણા સમોવડો તે જણાયો. આડે આવતા મજબૂત બધો તોડી પોતાના નમ્ર પ્રણયગુંજને ધસમસતા પ્રવાહમાં ભળી જવાની તેની હિંમત નહોતી. એની પડખે ગમડવામાં જ સુંદરે સંતોષ માન્યો. સરસ્વતીના મગજના વિચિત્ર તરંગો ને અંગોપાંગના છણકાને કામ અન્નણ્યો આજ્ઞાધીન બને તેમ સુંદર પ્રથમથી જ દબાઈ ગયો.

પરંતુ આણંદની નોકરીથી સુંદરને એક લાભ ચોક્કસ થયો. શાળામાં વિસારે પડેલો એનો પુસ્તકપ્રેમ પુનઃ જાગ્રત થયો. સરસ્વતીને પણ વાંચવાનો શોખ હતો. એટલી સમાનતાથી પણ ઉલ્લાસનો સુંદર ગજબ વાચક બની ગયો. સ્ટેશન પરના બુકસ્ટોલના કારકુન સાથે એ સારાસારી રાખતો ને પોતાનો શોખ પૂરો કરતો. એ કારકુનની પણ એવી સચોટ માન્યતા હતી

કે પુસ્તકો પ્રથમ તો વાંચવા માટે જ નિર્માયત્રાં હોય છે પછી જ વેચાણ માટે. પુસ્તકો ખરીદનાર ભાગ્યે જ તે વાંચતા એ પણ એટલું જ સનાતન સત્ય હતું.

જંકશન સ્ટેશનનું ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી વૈતરૂ ફૂટી સુંદર કંટાળી ગયો. વાસદથી નવી લાઈન નખાઈ ત્યારથી એની નજર આંકલાવ પર ઠરી હતી. આખી લાઈન પર તેને એવું બીજું એક પણ સ્થાન આકર્ષક જણાતું નહિ. શહેરના જાદુમાં મસ્ત બનેલી એની પત્નીને આંકલાવની શાંતિ, એકાંત તે વેભવ ભાગ્યે જ ગમશે તેની સુંદરને ખાતરી જ હતી પરંતુ પહેલે જ દિવસે આમ ઘડાકે થશે એવી તો એણે સ્વપ્નેય આશા રાખી નહોતી.

સુંદરમાં કેટલાક સદગુણો પણ હતા. તેથી જ જીવનમાં તે ઠીક ઠીક આગળ વધી શક્યો હતો. પરંતુ એની રીત સહજ આડકતરી હતી. સીધી પ્રવૃત્તિનો એનામાં સરલ ને પ્રતિભાશાળી વેગ નહોતો. અનેક વિચારપરંપરા પછી તે એક નિર્ણય પર આવતો. સરસ્વતીની હાજરીમાં તે ઘણી જ ચીવટથી કામ લેતો. આમાં જ એની ભૂલ હતી. સુંદરે નવસ્રકથાઓમાં પણ એવું જ વાંચ્યું હતું. પરંતુ રોજીંદા જીવનમાં નૈસર્ગિક મનોવૃત્તિને જાદુઘ્ન લાકડીથી પલટી નાંખવાનું એનામાં સામર્થ્ય નહોતું. પરિણામે સુંદરને માગેલી કદી મળી જ નહિ. સરસ્વતી એની સામે બેઠી બેઠી કપરા કટાક્ષે તાકી જ રહી.

સમય પ્રવાહ ચાલુ જ રહ્યો: દંપતીનું અકય પણ આણદીકું જ રહ્યું.

નંજર દસ પાછી વળતાં નંજર તેર બની જતી. અત્યારે એનો સમય થયેલો હોવાથી સિગ્નલ આગળથી સિસોટીઓ પર

સિસોટીએ વાગી રહી. મુંઠર કઢીની આશામાં ખીચડીના દાણા ધીમે ધીમે મમળાવતો હતો. જ્ઞીસલના ભણકારે જ એના ધ્યાનમાં ભંગ પડ્યો. થાળીને ધક્કો મારી તે ધસી આવતી દ્રેષનના સ્વાગત માટે બહાર દોડ્યો. “ બ્રાંચ લાઈન પર વખતની કાઈને કિંમત જ નથી. ” તેણે ગર્જના કરી, “ મરજી પડે ત્યારે બધા આવે ને મરજી પડે ત્યારે જાય. એ હવે નહિ બને. ક્યાં ગયો ? હરામખોર કરણ ! ક્યાં મરી ગયો ? ”

કરણ

૧

જ્યારે સુંદર ધરને ખીચડીની ગડમથલમાં પડ્યો હતો ત્યારે પીકું છોડી પાછો વળતો કરણ પણ ઓછા મહત્વના કામમાં રોકાયો નહોતો. કરણ આંકલાવમાં ઘણો જ જાણીતો હતો. મૂળ તે આંકલાવનો વતની તે નોકરીમાં પણ એક જ સ્થળે કાયમ રહેલો. સ્ટેશન માસ્તરો આવે તે જય પણ કરણ જેવા તો રેલ્વેના પાટાની પેઠે અવિચળ જ રહેવાના. ગાડીની ગતિ તેમ જ સલામતી માટે પણ તેઓ પાટાના જેટલી જ અગત્ય ધરાવતા. કરણની નોકરી વિવિધ પ્રકારની હતી. ટપાલી માફક એ જાણે બાહ્ય જગત સાથેના સંધાનનો અંકાડો હતો; સાંધાવાળા તરીકે સાંધા મેળવી ગાડીને સ્ટેશને ચોગ્ય સ્થળે થંભાવવામાં કરણ બીજા બધા ય પોર્ટરોમાં એકો હતો.

આંકલાવ સ્ટેશનની શીળી છાયામાં આવેલા સુંદર આંગણામાં કરણને પણ રહેવાના ખંડો મળ્યા હતા. પરંતુ

ચુનાગચ્છીનો એ એટલો તો નાનો સમયોરસ હતો ને હવા ઉગ્ગસ માટેનો માર્ગ એટલો તો ઓછો હતો કે કરણને એમાં દાસત્વની અવધિ પરખાતી ને નોકરીની ગુલામી સાલતી: એના ઉડતા જીવને રેડવેની એ નક્કર કાટડીમાં પૂરી રાખવાનું મુશ્કેલ હતું. દ્રેષ્ટનના પ્રવાસીઓનાં આતુર નયનો એના કુટુંબ કપ્પીલા ઉપર ઠરે એ પણ એને રચતું નહિ.

એટલે નિયમ બહાર જઈને પણ કરણ રોશનથી બે ચાર ખેતરવા દૂર ગામ તળમાં આવેલા નાળિયેરીના ઝૂંડમાં એક જૂની બાંધણીના ઘરમાં રહેતો. એની પત્ની જૂના ખાનદાન કુટુંબની હોઈ અર્વાચીન સધારા ને વૈભવની વિરોધી અસરો વચ્ચે પણ તે જૂના રીતરિવાજને વળગી રહેતી. તેથી પણ કરણને જૂના ઘરમાં પડી રહેવાને વધારાનું કારણ મળતું.

પરંતુ કરણ લહેરી જુવાન હતો. જુવાનીના સાહસિક દિવસોમાં એણે જીવનના અનેક રંગરાગ માણ્યા હતા. ગામની સુંદરીઓને એના પંજામાંથી બચવું મુશ્કેલ હતું. ઘણાં ગામડાં એના નામથી ત્રાસતાં. પરંતુ એના કુટુંબની આગર ઓસરતી ગર્ભ ને ખિરસા પર કાપ પડ્યો તેથી જ તેના યુવાન આદર્શોનો વિકાસ અધુરો રહી ગયો.

છતાં એની પત્ની સદગુણની પ્રતિમા હતી. એ પતિવ્રતા પત્ની ચાર બાલકાની હેતાળ માતા હતી. કરણને તો આ વસ્તાર સાહ્યોમાં પારંગત બનેલા જીવનની નિર્મલ પળોનું પરિણામ લાગતું.

કરણ ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે અનિયમિત બનતો ગયો.

કલ્યાણના આગમન પછી તો ખાસ. નહિ તો એક જ થડનો સચોટ વિરોધાભાસ કેમ પરખાય ? વળી હમણાં જ પાંખડી પરથી ચૂંટી ને માલામાં ન ગૂંથ્યું હોય એવા પુષ્પ સમોવડી તાજ ને સુંદર પંદર વર્ષની યુવાન કિશોરી એની નજરે પડી હતી. આકાશમાંથી અપ્સરા ઉતરી આવે તેમ એ એક દિવસે ગાડીમાંથી સ્ટેશન પર ઉતરી હતી. ત્યારથી કરણને એક ક્ષણ પણ જાંપ વળ્યો નહોતો. એના નિર્દોષ આનંદી સ્વરના રૂપેરી ઘંટડી સરીખડા અવાજ આગળ દ્રેષ્મનના ઘૂઘવાટ પણ કરણના કાને પાતળા પડી જતા જણાતા.

આ સુંદર શૃંગાર સજ્જેલી નાજુક ચક્રારી ! કેવી ચોમેર ઉદ્ધાસમાં ઘૂમી રહી હતી ? એક ક્ષણ પણ તે પિંજરમાં પૂરાયલી જણાતી નહિ. કાંઈ નહિ તો ઉપપત્ની તરીકે પણ એને સ્વીકારી લેવામાં કરણને હરકત નહોતી. ઘણી ચે વાર કરણ મનમાં ને મનમાં જ મહાલતો. બીજી પત્ની લાવવાનું તો તેણે ક્યારનુંયે નિર્ધાર્યું હતું. પરંતુ યુવાન ને સુંદર કન્યાની જ ખોટ હતી. એટલે મદિરાના પૂર બહારમાં પણ એને કિશોરીનાં જ શમણાં આવતાં.

પીડા આગળ ખૂબ જ બંધુભાવથી કલ્યાણની રમ્મ લઈ તુરત જ કરણ સુરાધેક્ષા પગ જોટલી ઝડપે લઈ ગય તેટલી ત્વરાયે ઘર તરફ વળ્યો. પરંતુ માર્ગમાં જ એની પ્રગતિને અંતરાય નડ્યો. આંચિતી ને અણુધારી સુંદર કિશોરી એના દષ્ટિપથે પડી. બાજુની ગલીમાંથી નીકળતાં જ કરણ સાથે તેનું આકસ્મિક મિલન થયું. હાથમાં થોડાં ફળનાં પાનાં ને ફળ, માથે એક પેટી ને ખાટલી લઈ તે મંદ ગતિએ આવી રહી હતી. તે સ્ટેશન તરફ જ જતી હતી.

પહેલું ગીત ગાયા વિના પણ શું એ ચક્રારી આમ અપક્ષા

બની ઉડી જતી હતી ? એને પિંજરમાં પૂરવાનો એક પણ સાચો પ્રયત્ન થાય તે પહેલાં જ ? દારૂના ઘેનમાં પણ કરણને આ વાત ખૂબ જ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સમજાઈ. કેટલીક બાજતોમાં મહિરા સમજ શક્તિને ખૂબ જ તેજ બનાવે છે. પંખિણી સમોવડી સોહામણી કિશોરી નિર્દોષ કુમારિકા હતી. ચંદ્રને જોઈ જેમ સિંધુ ઉભરાય તેમ કિશોરીની મોહકતા કરણની ઊર્મિઓ ઉભરાવી રહી હતી.

“ ઓ મારી મીઠી કિશોરી ! તું ક્યાં ચાલી ? આટલી અંધારી રાતે ? આમ એકલી ? ” કલાસિદ્ધ વ્યક્તિની સફાઈથી કરણે હાથમાં આવેલી તકનો હોંશિયારીથી લાભ લીધો.

“ સ્ટેશન પર, કરણ ! કઠાણા જવું છે. પાંખો વિહોણી આધારહિણી પંખિણીને એક ઝાડથી બીજે ઝાડ ઉડ્યે જ છૂટકા. કેમ ? હજી ગાડીનો વખત નથી થયો ? હજી અહીં ક્યાં ફરો છો ? ”

“ અરે ! હજી તો ઘણી ચે વાર છે. ફિકર નહિ. હું તને મૂકી જઈશ. રાત અંધારી છે. એકલાં જવું ડીક નહિ. કિશોરી ! તને ટિકિટ પણ લાવી આપીશ ને ગાડીમાં ય બેસાડી જઈશ. ચાલ ઘેર. હું જરાક ખાઈ લઉં. પછી આપણે સાથે જ સ્ટેશને જઈશું. ”

કામનો નશો કરણનાં નેત્રો ને સ્વરમાં પૂર અહારથી ખીલી ઉઠ્યો. પરંતુ કિશોરી ચતુર હતી. સ્ત્રીસુલભ પ્રેરણાથી એ ચેતી ગઈ. “ હું કાંઈ અગાણી નથી. ” દારૂડિયાની ગંધ એણે બરાબર પારખી, “ મને સ્ટેશનનો માર્ગ જડશે. તમે ઘેર જઈ

જલદી આવી પહોંચો. સ્ટેશને હાજર રહેવાનો વખત ક્યારનો થઈ ગયો છે. દોડો, ઝટ કરો. ”

રખે ને કરણ એને પગવવા પ્રયત્ન કરે એમ ધારી, જોખમનો નિશ્ચિત ઇશારો દાખવી, કિશોરીએ ત્વરાથી ચાલવા માંડ્યું.

પરંતુ જીવનની આવી અમૂલ્ય ઘડી કરણ એમ વહી જવા દે તેમ નહોતું. કિશોરી જેવી ચાલાક છોકરીઓ મીઠાં વચન માત્રથી ભોળવાતી નથી. ત્વરિત ને સખળ આક્રમણને જ શરણ થાય છે. કરણ સ્ત્રોત્વને આ દૃષ્ટિએ જ નિહાળતો. પરંતુ દૂર દૂર એને ચક્રોનો ધમધમાટ સાંભળાયો : ઝાડની ઘટામાં વચ્ચે વચ્ચે દીપમાલાઓ પ્રગટી ગઈ. દારૂના ઘેનમાં પણ કરણને આત્મભાન થયું. અકળાયેલો કરણ ચમકાને ઘર તરફ દોડ્યો. એની પત્ની પર રોષ રેડવાનું આજ એને ખેવડું કારણ મળ્યું.

૨

મહિનાના પગારમાંથી કરણે એક રાત્રી પાઈ પણ પત્નીના હાથમાં મૂકી નહોતી. મારી ખાધેલી મૂડીની તો વાત જ કરવાની નહોતી. એટલે પિયેરથી આણેલી મતા ઉપર જ કરણની પત્ની ધીરજથી ઘરનો મોભો જાળવતી. એને મન માગતું ને મોત બરાબર હતાં છતાંય તે દિવસે એને પાડોશીને ત્યાંથી અનાજ માગી આણ્યા સિવાય છૂટકા નહોતો છતાં માગવા જવાની હિંમત કરી શકી નહિ એટલે તે કરણની વાટ જોતી જ ગિબી હતી.

પગલાંનો અણસારો સાંભળતાં જ એણે દારૂ ઉઘાડ્યું પરંતુ આશ્ચર્યવિમૂઢ નયનોએ કરણને બદલે કલ્યાણને

ધરના પગથાર ઉપર ઊભેલો જોયો. ઝડપથી તે રસોડામાં ભરાઈ ગઈ.

“ભાભી !” કહ્યાણે જ શરૂઆત કરી, “સંક્રાંત્ય રાખવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. આજે હું ને કરણ મિત્રો બન્યા છીએ. પિતરાઈનો બંધુભાવ આજે ફગીથી સતેજ થયો છે. હજી કરણ ઘેર નથી આવ્યો ? ક્યારનો ય નીકળ્યો છે ને ? મેં તો ધાર્યું હતું કે તે આવી ગયો હશે. કાંઈ હગ્ગત નહિ. કહો ! કેમ ચાલે છે ? છોકરાં મઝામાં છે ને ? હજી દીવો કેમ સળગાવ્યો નથી ? ચૂલામાં દેવતા પણ પાડેલો જણાતો નથી ! મન મૂકીને મને બધું જ કહો. બેલાશક કહો. જરા ય મંજારો નહિ.”

એટલામાં તો ચારે છોકરાં રડતાં રડતાં કહ્યાણને વળગી પડ્યાં. એમને ભૂખ લાગી હતી. ને ખાવાનું તો ડેકાણું પણ નહોતું. એક ક્ષણમાં જ કહ્યાણે સઘળી પરિસ્થિતિ માપી લીધી. “કરણ બધું દારૂમાં ખરબાદ કરતો જણાય છે. ફિકર નહિ. હ્યો આ રૂપિયો.”

છોકરાંને આપતો હોય તેવી રીતે કહ્યાણે રૂપિયો નાખ્યો. તે ગગડતો ગગડતો થોડે દૂર પડ્યો. એનો રણકાર નરમ પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં આવેશ ભર્યો કરણ ધસી આવ્યો.

“કહ્યાણ ! તું અહીં ? એકલો ? મારી પત્ની સાથે માયા બાંધવા ? તારી રોજની કપટી રીતે આજે સાંજે તેં આટલા માટે મારી મૈત્રી તાજી કરી ? ને આ રૂપિયો ? પ્રીતનું પહેલું પગથિયું ?” કરણના રોપનો પાર નહોતો.

“ભાઈ ! કરણ ! આમ ઉતાવળો થા મા.” કહ્યાણે એને ઠંડો પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. “સઘળી વાત જાણ્યા સિવાય

કમાન ન છટકવા દે. મારા કરતાં તું વહેલો ઘેર આવીશ એવી મને ખાત્રી હતી એટલે આપણે નવો સંબંધ ગાઢ કરવા ને તારી પત્નીની ખચર પૂછવા હું અહીં આવ્યો હતો. ત્યાં સમજ્યા વિના ગમે તેમ બકવા શું માંડ્યું છે ? ”

જવાબ માટે કલ્યાણ નાહક ઘડીક થંભ્યો. કરણના જીવન પર કટાક્ષ કરવા એણે લાગલો જ નિર્ણય કર્યો.

“ અહીં નજર કરતાં જ હું સઘળી પરિસ્થિતિ પારખી ગયો. તેં તારી પત્ની ને બાળકોની બિલકુલ પરવા કરી નથી. આજ પંદર દિવસ થયાં તેં એક રાત્રી પાઈ પણ ધરમાં આપી નથી. બધાં ય કપરો ભૂખમરો વેડી રહ્યાં છે એટલે રૂપિયો આપો બાલકોને ટળવળતાં બચાવવાની મને ફરજ ભાસી. તારી આંખે જ તું એમને કદળતાં નથી જોતો ? ”

હવે કરણને દમ કસવાનું જ કલ્યાણને ચોગ્ય જણાયું. “ તને નહિ પસંદ હોય તો હું રૂપિયો ખિરસામાં પાછો મૂકીશ. ” કલ્યાણે આગળ ચલાવ્યું, “ બાકી કરણ ! તારાં છોકરાં તે મારાં જ છોકરાં છે. તું કે તારાં છોકરાં સિવાય આ વિશાળ વિશ્વમાં મારું કાણુ છે ? ”

પરંતુ મીઠાં વચનો સાંભળવા કરણ અત્યારે નવરો નહોતો. એણે કલ્યાણને ધક્કો મારી બહાર કાઢ્યો.

દારૂડિયાને ઘેર આવતાં જ ખાવાનું જોઈએ. ખાવાનું ન મળ્યું એટલે પાવડાનો હાથો ત્યાં પડ્યો હતો તે કરણે તેની પત્ની તરફ છૂટો ફેંક્યો. સખત ધા લાગવાથી તે લોહીલુહાણુ બની બેભાન થઈ જમીન પર તૂટી પડી.

કલ્યાણુ દૂર ઊભો ઊભો ચિકિત્સા જોઈ રહ્યો હતો. ધબ્બાકા સાંભળી તેણે તુરત જ ખૂમો પાડી. આખું ગામ ત્યાં ભેગું થઈ ગયું.

બરાબર એ જ પળે નંબર દસની બહીસલ વાગી. આખા માર્ગ પર એનો તેજ દીપકપ્રકાશ જ્યોત્સ્ના ભર્યો પથરાઈ રહ્યો. કરણુ બમણી ગતિએ સ્ટેશન તરફ દોડ્યો. દારૂના ઘેનમાં ને ધરના કકળાટમાં પણ મુખ્ય પાટા પર એક ખાલી ગાડી પડી હતી એમ તેને યાદ આવ્યું. સાંધા ઉલટા કરવાના રહી ગયા હતા.

ગતિ ને વિનોદ

૧

જ્યા રે કરણ કિશોરીને વિનવતો હતો ને સુંદર કઢીનાં શમણાં સેવતો હતો ત્યારે ગુજરાત મેઘલિના ભરચક ડાળામાં રણજીત રાજેશ્વરી માટે રીતસરની જગા કરવા ખીજા ઉતાર્યો. જોડે માથાફૂટ કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ રણજીતની મુત્સદ્દી વાફૂગળાનું કાંઈ જ વળ્યું નહિ. મહા પરાણે મેળવેલી બેઠક ગુમાવવા એક પણ ઉતાર રાજી નહોતો. કાંઈ અભેદ દુર્ગ પર વિજયી હુમલો કર્યા બાદ ઘેરો ઘાલી પડેલું લશ્કર વિરામ લેતું હોય તેવી અદ્વાયી દરેક જાણુ બહાનાં બતાવવા લાગ્યું.

ત્રીજા વર્ગનો ડાળો કાંઈ સુંદર પ્રદર્શન ને ગાંધીઆદાની દુકાનના આદલાદકે શંભુમેળા જેવો ભાસતો. અનેક પ્રકારની પથારીઓ, પેટીઓ ને થેલીઓ આમ તેમ વેરાયલી પડી હતી. ગામડિયા બચકાથી માંડી સુંદર સુટકેઝસ મુધીની તમામ ચીજો ત્યાં જડી આવતી. ઉતાર્યો પણ એટલી જ વિવિધ પ્રકારના

હતા. ધૂળે ભરેલી દાદી વાળા કદાવર વેરાગીઓથી માંડી અર્વાચીન જમાનાના સૂચક સ્તંભો સરીખડા રણજીત ને રાજેશ્વરી જેવા ઉતાડ્યો નજરે ચડતા. એક બાજુ પવિત્ર ઉપવાસી બ્રાહ્મણુ ધ્યાનપગી બની માળા ફેરવી રહ્યો હતો. બીજી તરફ એક છપ્પનીઓ સાહેબ અધુરું પાટલૂન ને ખાદી હેટ લગાવી સીગારના દૂકાનો દમ મારી રહ્યો હતો. એની ધૂણી સીધી પેલા ભક્તરાજને હાડોહાડ ઉતરી જતી તેથી એ બિચારા રામનામ સાથે બે ચાર ગાળો ભેળવી પોતાનો નિઃસત્વ રોષ ફાલવતા હતા.

આટઆટલી વિવિધતા છાતી પર ધારણુ કર્યા છતાં અગ્નિરથ નિગ્મનદે જ મન ધારી ગતિ કરી રહ્યો હતો.

છેવટે રણજીત મહા મહેનતે રાજેશ્વરી માટે એક બેઠક ભેળવી શક્યો છતાં એક બાજુએ માત્ર લંગોટીથી સજ્જ થયેલા ગામડિયાની કાણીનો સ્વાદ ચાખતાં ને બીજી બાજુ હરદ્વારથી રામેશ્વર સુધી ફરતાં જેટલો કચરો ભેગો થાય તેથી ભરેલા અંગરખા વાળા એક કદાવર વેરાગીની નાક ફાડી નાખતી ગંધ વેઠતાં રાજેશ્વરીને સાંકડે સમાસ કરવો પડ્યો.

પરંતુ રાજેશ્વરી તો એક યાત્રક જેવા નિર્દોષ આશ્રયથી ને તીવ્ર અવલોકનદારની શાંતિ ને આસાનીથી આ ત્રીજા વર્ગની ગરીબાઈ, વિવિધતા ને શ્રીમંતાઈનું ગજબ દ્રશ્ય નિહાળી રહી.

ગમે તેટલી સફાઈથી બોલવા છતાં તેમ જ ગૌરવથી વર્તવા છતાં રણજીત પોતાને બેસવા જગા ભેળવી શક્યો નહિ. આખો વખત નિરાંતે સફાઈગંધ ઊભા રહી તે બંધુભાવની શોધમાં દયામણી નજર નાંખી રહ્યો. પાયજનમો પહેરેલા એના પગ એક મજબૂત મુસ્લીમના ઘૂંટણુ વચ્ચે દબાઈ રહ્યા. રાજેશ્વરીના

સૌંદર્યથી અંજાઇને જ એ મુસ્લીમે આટલા સ્પર્શનું અપમાન આ ટૂંકા ગાળા માટે સહી લીધું હતું પરંતુ ગમે તે વખતે તેને આત્મજ્ઞાન થશે ને ઘૂંટણુ દબાવી તે વાંધો ઉઠાવશે તેની રણજીતને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી.

એટલે વેળાસર ચેતીને જ એની બાજુમાં જગા ખાલી થશે કે કેમ તે બાબત રણજીત પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી રહ્યો હતો. ગુજરાત મેઘંલમાં દૂરના જ ઉતાડચો હોય છે તેની એને ખરાબર ખબર હતી. કદાચ પહેલી તકે એને જ ઉતરવાનું થાય તેમ હતું. એટલે ત્યાગનો નિઃશ્વાસ નાંખી રણજીતે વાતાવરણનો ત્રાસ વિસારી મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો : ઉત્સાહ ભર્યા વાર્તાલાપમાં મન વાળવા તે મથી રહ્યો.

“ રાજી ! આજે તારા જાદુમાં હું મૂર્ખ બન્યો. ત્રીજા વર્ગની બારી આગળની મૂંઝવણથી માંડ માંડ ઉગરી આ બધી પીડા વહોરી લીધી. ”

“ ખરેખર ! સામાન માટે પહેલા વર્ગની ને માણસ માટે ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ ખરીદીએ તો એવું જ થાય ને ? નેક નામદારની સેવાનો એ જ સીધો રાહ છે ને ? ”

“ ખરેખર ! ઘણું જ મૂર્ખાઈ ભરેલું. હવે મને બધું જ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ રાજી ! તું મારી જગાએ હોત તો તું પણ એમ જ કરત. પહેલા વર્ગની ટિકિટથી આપણે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી શકત પરંતુ એ વેળા મને તે યાદ જ આવ્યું નહિ. આહ ! કેવી ગજબ ક્ષણ ? મનૂરો તને વીંટી ખૂમાખૂમ કરતા હતા : ગાડી ઉપડવાને પાંચ મિનિટ જ બાકી હતી ને તું મારા પર બાદશાહી ફરમાન છોડે જતી હતી ! ”

“એમાં તો ચોકસાઈ માટે ટૂંકાક્ષરી નોંધો તૈયાર રાખનાર કારકુનો વિના પ્રવાસ કરનાર કલેક્ટરનો જ વાંક હતો ને ?”

“જો રાજી ! રોજની રીત મુજબ આજે પણ તું મહેણું ન દે. આવી રીત તું ક્યાંથી શીખી ? મુંબઈની હવામાં સર્વત્ર ક્રાંતિ ભરેલી જણાય છે. તારી લઠ્ઠી મારું આત્મભાન પણ હું ભૂલી ગયો. પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવા તેં ના પાડી ત્યારે મારા દિવસમાં તૂફાન મંડાયું. કેટકેટલી મગજમારી કરી મેં પહેલા વર્ગની જે બેઠકા અનામત કરાવી હતી ? તૂફાની ટોળાની સામે ઊભા રહેતાં હું વધારે શાંતિ જનનવી શકતો હોઈશ. પરંતુ તને તો શાંત ન જ કરી શક્યો.” રણજીતે આછું સ્મિત કરવા પ્રયાસ આદર્યો. એના પગ થાક ને સંકડામણથી અકડાઈ ગયા હતા છતાં સંખ્યાના ચમત્કારો કાંઈ વણનોંખ્યા રખાય તેવા નહોતા.

“પરંતુ આ અનુભવ પણ કલેક્ટરે મેળવવો જ જોઈએ ને ? મને એથી જરાય અફસોસ થતો નથી. ત્યાં લહેર છે ને ? રણજીત ! ફાવે છે ને ?”

રાજેશ્વરીએ રણજીતને પાટિયા પર પગ પછાડતો જોયો. એના વદન પર સ્પષ્ટ દર્દ અંકાયલું જણાયું.

“હા, ખરી લહેર છે, હોં રાજેશ્વરિ !”

એ પળે જ રણજીતનો અંગુઠો કચરાયો. ભીડ વાળા ત્રીજા વર્ગની આબાદ લહેજત ચખાઈ. રણજીતના વદન પર દુઃખ રેખા તરી આવી. પરંતુ એની સદનશીલતાની એ જાહેર કસોટીના સકંજામાંથી એ માંડ માંડ છૂટ્યો : ચાલાકીથી રાજેશ્વરી નજીક

ધસ્યો. રણજીતને ત્યાં સલામતીનું સ્વર્ગ સાંપડ્યું. સ્વાતંત્ર્યના એ વાતાવરણમાં એની જીભ એકદમ છૂટી થઈ ગઈ.

“પરંતુ રાજી ! મારા જીવનના આ છેલ્લા કલાકે મને મનુષ્યો ને વસ્તુઓ ઉપર ખૂબ જ કંટાળો આવ્યો છે. આપણી દશા પારખી મારું દિલ ખૂબ જ ખિન્ન બની ગયું છે. જગત ભરમાં સામાજિક જીવનમાં આનંદ ભરનાર આપણે કેટલી ઓછી સાચી ટેવો પાડી શકીએ છીએ ? પરચાસ વર્ષો થયાં આપણે શીખ્યા નથી. આપણે શીખ્યા પણ નથી ને ભૂલ્યા પણ નથી. આપણામાં રતિ ભાર સુધારો થવા પામ્યો નથી. જો, આ ડબો ભારખાનાના ડબા જેવો જ જણાય છે. સામાન, જાણે ઉપર ચોર ન ચઢ્યા હોય ! આપણા લોકો સામાનને જુદો કેમ નહિ મુકાવતા હોય ? એક વૈનમાં.”

“એટલે ગાર્ડ બધું સફાચટ કરી મૂકે.” પેલા મીયાંભાઈ વચ્ચે જ ધુરંદી બિઠ્યા. એમના લીંચણના સહજનમાંથી રણજીત છટક્યો એ તેમને જરા ય પાલવ્યું નહોતું. “એમ તમારા મગજની શાંતિ જળવાય જ નહિ. તમે તો રડતા છોકરાને ય વૈનમાં ધકેલી દેવાનું કહેશો. અગવડ રૂપ કોઈ પણ ચીજ તમારે નહિ જોઈએ. ત્રણસો ને ચોસઠ રાત બાંધીએ તો એક રાત ઉગ્મગરો કરીશું તો શું ધસાઈ જવાશે ? કાળા લોકે હેટ પહેરી એટલે જાણે પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરનાર સાહેબ થઈ ગયા !”

રાજેશ્વરીએ આ વાર્તાલાપ ઉપર બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. એ જ ડબાની ખીજી વ્યક્તિ ઉપર એની નજર ફરી હતી. “જુઓ રણજીત ?” તેણે ધીમેથી ધ્યાન ખેંચ્યું, “પેલી બારી આગળના અર્ધ નિદ્રાધીન મનુષ્યને તમે પારખી શકો છો ?”

“હા! એણે જ આપણને અહીં જગા અપાવી હતી.”

“ખરી વાત, એણે જ આપણને વખતસર અંદર ધકેલી મૂક્યા હતા. રણુજીત!”

“ખરાખર! આપણે એનો આભાર માનવો જોઈએ.”

“ભલે, માનો ત્યારે. એને નજીક ખોલાવો. મને તો એ જનસુસ લાગે છે. મને ખાતરી છે. એ મારી હિલચાલ ઉપર ખારીક નજર રાખી રહ્યો છે.”

“અશક્ય.” રણુજીત ખોલી ઊઠ્યો.

“ખિલકુલ શક્ય. તમે જાતે જ આજે સાંજે મને નો વાત કહી હતી. આજ સવારે જ મેં એને બીજા લેખાસમાં જોયો હતો. મારા બંગલા નજીક તે નદીમાં નહાતો ને તરતો હતો. બાદશાહી સરોવરની માછલીની પેઠે મોજ માણતો. સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ નજીકની ગલીઓમાં ટહેલતો. પક્ષીની પેઠે બગીચામાં ડાળીએ ડાળીએ ઘૂમતો. માત્ર ધરાયલો જનસુસ જ આમ નિરાંતે ભમી શકે. રાષ્ટ્રની અણીની પણ વખતે એના જેવા કાઈક જ પ્રમાદી ગીત ગાન ગાઈ શકે.”

“ખરી વાત?” આશ્ચર્યની ચમકથી રણુજીત ખોલી ઊઠ્યો. એના પર નજર રખાતી હશે એમ રણુજીતને પણ ધ્રાસંકો પડ્યો.

“તે ચૂંચી આંખે એ તમારા ને મારા ઉપર અવાર નવાર નજર નાંખે છે એથી મને તો લાગે છે કે ત્રીજા વર્ગમાં પણ એણે તમને ઝોળખી કાઢ્યા છે ને તમારી હિલચાલનું એ ખારીક નિરીક્ષણ કરી રહ્યો છે.”

“મારા પર નજર? બને જ નહિ!”

“ તદ્દન સંભવિત. મને એમાં જરા પણ શક નથી. તમારા જેવા નિષ્પક્ષપાતી ને સ્પષ્ટદષ્ટિ વાળા મનુષ્યો રાજાને કે પ્રજાને ગમતા જ નથી. ખરું કહું તો આ માણસના હેવાલ પર તમારું કિસ્મત લટકી રહ્યું છે. તમે સુરતના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર થાઓ છો કે કોઈ ખૂણામાં મહેસૂલ ઉધરાવી ખાઓ છો તે એ નક્કી કરશે.

રાજેશ્વરીના સ્વરમાં પ્રેરણાના પડછંદ હતા.

“ તારા સ્વરમાં કોઈ અલાકિક પડકાર છે પણ રાજા ! ખાત્રી રાખજો કે હું એવી હલકી પાયરી કદી પણ સ્વીકારીશ નહિ. મહેસૂલી અમલદાર થવું એટલે ખરતરફી ને તે આવા કટોકટીના મામલા વખતે ? ત્રીજા વર્ગના અનુભવે મારું દિલ ધવાયું છે. ખરું કહું તો મારો આત્મા દુભાયો છે. નિષ્કુર રહેવે વ્યવહાર ને ત્રીજા વર્ગમાં બેસનાર ગરીબ પ્રવાસીઓ પ્રત્યે બેપરવાઈ બતાવવા માટે તો હું બ્રિટિશ રાજને રૂપસદ પણ આપવા તૈયાર થઈ ગયો છું. વાડામાં પૂરેલાં ઘેટાં પણ આનાથી વધારે સુખી હશે. ”

રણજીત દિલના સાચા ભાવથી બોલી રહ્યો હતો. રાજેશ્વરી આ ધીકતા જવાળામુખીનો ધૂધવાટ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહી. એને તો રણજીત ક્યારનો ય શાંત પડી ગયેલો ભાર્યો હતો.

“ રાજા ! મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખજો. કેટલીક વાર નજીવી બાબતો આપણને સોંસરી ઉતરી જાય છે. આંખમાં કાલસી પડે છે ત્યારે કેવું થાય છે ? ત્યારે આ ગતિનું ગૌરવ પણ આપણને ખૂબ સાલે છે. ”

“ રણજીત ! હજી જૂનો જુસ્સો તમારામાં જાગતો છે એ જોઈ હું ખુશ થઈ છું. દેશબંધુઓનું દર્દ પિછાની તમારું દિલ

દાઝે છે ને તમારી દેશભક્તિ ઉભરી આવે છે એ ઘણા જ આનંદની વાત છે. ચાલો ત્યારે. આપણે પેલાને બોલાવીએ. પ્રથમ એનો આભાર માનજો. એના વાક્યપ્રવાહનું માપ કાઢજો. એની નજરના વિચિત્ર ભેદ ગજબ છે. સાચા પ્રકારથી આપણે ઉલટા જ દોરવાઈ જઈએ છીએ. ”

“જરૂર રાજી ! આપણે એને બોલાવી આભાર માનીએ. ”

“આપણે માનીએ છીએ તેમ જો એ બસુસ હશે તો બારી આગળની સુંદર બેઠક છોડી, બીડમાં પણ તે આપણી નજીક આવી જરૂર બેસશે. પેટને ખાતર. એટલી ફરજ બળવ્યા વિના એનો છૂટકો જ નથી. ”

“બહુ એ પેટ. ” રણજીતનો સ્વર કર્કશ બન્યો.

એના હિલમાં ગજબ પલટો થઈ રહ્યો હતો. એના કપોલ પ્રદેશે પ્રસ્વેદ બિંદુઓ ઉભરાઈ આવ્યાં. એનો સ્વર કપી રહ્યો. એના નયનમાં રોષની લાલાશ તરી આવી.

ગુજરાત મેઘલિ પણ પાટા પર ઘૂંટી રહ્યો.

૨

“પેટલાદ !!! રણજીત ! એ નામના સ્મરણ માત્રે જ આપણો સદ્ભાવી કલ્યાણ યાદ આવે છે. હા. એ જન્મેલો નાતાલમાં પણ પેટલાદ એના વડવાઓનું વતન : નહિ ? ”

કલ્યાણના આકસ્મિક નામોચ્ચારે રણજીત ફરી ઝલકાઈ ગયો. એનો દુઃખી આત્મા વધારે ડંખાયો. કલ્યાણના નામોચ્ચારથી રણજીતને કેવું લાગશે તે રાજેશ્વરી સારી પેઠે સમજતી હતી.

“કલ્યાણની રીતભાતમાં હંમેશાં રણજીત પગલાં માંડતો જણાતો. કલ્યાણનો કેવો સુંદર આત્મભાગ ! આઈ. સી. એસ. થયા છતાં તમારી માફક બાદશાહી વધાવવાની છેલ્લી પળે તે ઓચિંતો શુભ થયો. એવું કાણ કરે ? પછી એની કાંઈ ભાળ મળી ? તમને એની હીલચાલની કાંઈ ખબર છે ?”

રણજીતે કાંઈ જ ઉત્તર ન વાળ્યો. એનું મગજ તૂકાને ચઢ્યું હતું. ગુજરાત મેળવ કરતાં ય ગજબ ઝડપે તે કામ કરી રહ્યું હતું. કલ્યાણના અલિદાનને રાજેશ્વરીએ વખાણો લીધું તે બિના પર રણજીતે ઝાઝું લક્ષ પાળુ આપ્યું નહિ.

રણજીત બોલ્યો નહિ છતાં રાજેશ્વરી બોલતી જ ગઈ.

“પ્રણય નિરાશામાં એણે મને એક ગદ્યકાવ્ય લખી મોકલ્યું હતું. સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટે આત્મસમર્પણ કરવાનો એમાં અંતિમ નિર્ણય હતો. આખો ય પત્ર ટૂંકો પણ મીઠો હતો. કલ્યાણનું જનદુર્ભય વહન તેમાં સ્પષ્ટ અંકાયેલું હતું જેઈ શકી હતી. કેવું ભવ્ય લલાટ ! શાંત ચમકતાં ચક્ષુઓ ! ! ! ધીમે ધીમે હૃદય નિઘ્રલ સાધી રહેલા કાઈ યોગીશ્વર જેવું ઓજસ ! સામાજિક તે રાજકીય પ્રવૃત્તિ માટે તે સ્વદેશ પાછો ફરનાર હતો એવું તેણે મને જણાવ્યું હતું. દેશઅંધુઓ માટે કાંઈ ને કાંઈ કરી છૂટવાની એને લગતી લાગી હતી. દેશમાં પગ મૂકતાં જ તે મને મુંબઈ મળશે એવી મને આશા હતી. કદાચ એણે વિચાર બદલ્યો પણ હોય. રણજીત ! સાંભળો છો કે ઝોઝાં ખાઓ છો ? ગાડીમાં ધણાને ઊંધ આવે છે. ત્રીજા વર્ગની ગારી આગળ તમે જે વીરતા દાખવી તે માટે તમને પહેલા વર્ગમાં જ બેઠક આપવી ઘટે છે.”

“ના. ના. રાજેશ્વરી ! ફરી પાછી એ વાત ક્યાં સંભાળી ? આજની સંધ્યા જ મારે માટે કારમી સરજાઈ છે. કલ્યાણના

નામોચ્ચારે ઘણી ઘણી ભૂલાયલી વાતો તાજ કરી છે. ખરી વાત છે. કલ્યાણના મધુરા ચારિત્ર્યને તેમ જ તેના મહાન આત્મભોગને આપણે જરૂર અન્યાય કર્યો છે. હા. તારી બધી જ વાત સાચી છે. આપણાથી, અરે ! મારાથી તદ્દન ઉઘટી જ રીતે તે કમયોગી છે. એનાં કૃત્યો પણ છીછરાં નથી. સામાજિક જીવનના છેક મૂળમાં તે ધારી અસર કરે છે. સામાજિક પક્ષટા માટે સ્વતંત્ર માર્ગ દર્શાવે છે. ખરેખર ! રાજી ! એવા આત્માઓ વિરલ છે. આકાશી વાદળી એક ધારી એમેર વરસે છે : એમ વરસવામાં જ એ આનંદ માણે છે : તેવી જ રીતે આવા અત્યૌકિક આત્માઓ જગતભરના હિતાર્થે જ મથ્યા કરે છે. ”

“ કલ્યાણના નામથી તમે આટલા ઉત્સાહિત બન્યા એ જોઈ હું ખૂબ જ ખુશ થઈ છું. રણજીતના જે સાચા સ્વરૂપને હું પિછાનું છું તે સ્વરૂપેજ તમે અત્યારે વિરાજી રહ્યા છો એ જાણી મને અનહદ આનંદ થાય છે. તમારી આ ઉદારતા તમારામાં ઝડપથી થઈ રહેલા પક્ષટાની સુચક છે. તમારો હૃદયપક્ષટો થતો નિહાળી મને જે હર્ષ થઈ રહ્યો છે તેની સીમા તમે કદી પણ શકશો નહિ. ”

રણજીતને પોતાની નાડીએ નાડીએ ગૌરવનું દ્રુપું જોમ સુકુરી રહેલું જણાયું. રાજેશ્વરીનાં સાહસિક ને વિશાળ પદ્મનયનો સહજ વિસ્ફારિત થઈ હરિણસૌન્દર્ય ને માયાળુતા ધારણ કરી રહ્યાં.

“ રાજી ! તને મારા વિચારો વધાવતી જોઈ મારા ઉલ્લાસનો પાર રહેતો નથી. કલ્યાણ વિષે હું થોડુંક વધારે જાણું છું. કલ્યાણના એ દ્યોતિંગાને તારો આલ્લાહ અનેક ગણો વધી જશે એની મને ખાત્રી છે. કલ્યાણ ઘણા જ ઉંચા કુલનો

નખીરો છે. આ પ્રાંતમાં એના કુળની ખાનદાની ખૂણે ખૂણે વિખ્યાત છે. અત્યારે એ કુટુંબ પડતી અનુભવી રહ્યું છે છતાં પેશ્વાઈ અમલમાં એ લોકો કીર્તિના કેન્દ્રસ્થાને વિરાજતા. રાજતંત્ર બદલાયું ને બ્રિટિશ અમલે કલ્યાણના કુટુંબની ખાનાખરાબી કરી. જો ને. બ્રિટિશ અમલમાં કયું ગામડું વિનાશપથે નથી પરવર્યું? જીલ્લાના કલેક્ટર સિવાય બીજી એક પણ વ્યક્તિ સમૃદ્ધ થતી મને તો નથી જણાતી. વિશાળ વટ વૃક્ષ જેમ એમેરની કુમાર ચૂસી લઈ કુલે ફાલે તેમ કલેક્ટરનો દોર વધતો જ જાય છે. નાદારોના સરકારી રિસિવરની પેઠે એનું પેટ ભરાતું જ રહે છે. વાંદરા ને બિલાડીઓની વાત તારાથી ક્યાં અગ્ગણી છે ?”

આટલું બધું બોલું ઉતર્યા હશે એવું હું નહોતી ધારતી. રણજીત? પણ કલ્યાણની વાત કહો. એમની વર્તમાન પ્રવૃત્તિથી તમે પરિચિત છો ?”

“ના. તેથી જ આમ લંબાવે રાખું છું.” ભાષાલંકારો જ્ઞાનની ઉણપને ઠીક ઠીક છૂપાવી શકે છે.

“કલ્યાણના પિતાજીએ મહાત્માજીના સુકાન હેઠળ ઠીક ઠીક સેવા બજાવેલી. તેથી જ રણજીત! કલ્યાણનો સ્વદેશ પ્રેમી જીવડો આમ હાલી બેઠ્યો હશે.”

“ના. રાજેશ્વરી! મને તો બીજું જ સત્ય પરખાય છે. તેં અર્પેલી પ્રણયનિરાશાએ જ પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. યાદ છે? રાજી! તેં એ વેળા કલ્યાણની આથી અર્ધી પણ કદર કરી નહોતી. એના ભાવને તેં ધુતકારી કાઢ્યો હતો. પરિણામે કલ્યાણનો એ સદ્ભાવ બીજે ચીત્રે વળ્યો. જનની જન્મમૂર્તિ માટે મરી ફીટવા

એણે નિર્ધાર કર્યો. આદર્શ આત્માઓ માટે એ જ માર્ગ સ્વાભાવિક ને મહાન છે. તું મારો પણ ત્યાગ કરે તો હું મ માતૃભુમિને ચરણે જ પ્રાણાર્પણ કરું એની મને ખાતરી છે.”

“મારા દેશને માટે હું તમને સેવક બનાવવાની હામ ભીડી શકું તો કેવું સારું?” અસાધારણ સ્વરે રાજેશ્વરી ખંડિત વચનો ઉચ્ચારી રહી. એના વદનમંડળ પર શરમતી છાયા ફરી વળી.

“એથી ચે વધારે. રણજીત ! કલ્યાણની નસેનસમાં કુલીનતાનું રૂધીર ભરેલું છે. તેમના કુટુંબો એ અમૂલ્ય વારસો છે, પેઢીઉતાર જેણે ગામની આગેવાની કરી હોય તે પલટાયલા વાતાવરણમાં ને ગરીબ દશામાં પણ લોકહિતનાં કાર્યોમાં આગેવાની લીધા વિના રહી શકતા નથી. સેવા તો એમણે એમની ગળથુથીમાં જ પીધેલી હોય છે.”

રણજીત અધીરાઈથી હાથ મસળી રહ્યો.

“ખરેખર ! રણજીત ! નાતાલમાં ઉછરેલા કલ્યાણે આ અણીની પણ માતૃભુમિ માટે કંઈનું કંઈ કરી બતાવવું જ જોઈએ.”

“કલ્યાણ નાતાલમાં નથી જન્મ્યો. રાજી ! એ ત્યાં ઉછર્યો છે એ વાત સાચી. એના પિતાનું પલાયન એક અદ્ભુત કથા છે. કલ્યાણ છ મહિનાનું બાળક હતો. ત્યારે એની માતા ગૂંજરી ગઈ. એ ત્રણ જ વર્ષનો હતો ત્યારે એને લઈ નરસિંહભાઈ નાતાલ ભાગી ગયા.

રાજેશ્વરી આતુર દિલે સાંભળી રહી. “સાચી વીરકથા ને અદ્ભુત પલાયન. આ સદ્રજા સાહસ પછી તે કિરતારનો કાંઈ છૂપો હેતુ જરૂર સમાયો હશે. કુદરતનો ક્રમ હંમેશાં ભેદી જ હોય છે. કલ્યાણનું જીવન પણ કેવું ત્યાગ ભર્યું બન્યું છે ?

રણુજીત ! ઑકસફડમાં એના અંતરાત્માને ઉકેલી ન શકી તે માટે હું ખરે જ ! દિલગીર છું. ”

રણુજીતનું જોમ ઓચિંતું નરમ પડ્યું; અગ્નણ વિદ્વળતામાં એણે ફિક્કો હોઠ કરડ્યો.

“ રણુજીત ! આમ કેમ કરે છે ? એથી રાત્રિની ભયાનકતા વધુ કડક બને છે. ફરી પાછો બેભાન બની ગયો ? કોઈ ગંભીર મનોવેદના !!! જૂના વિચારો ફરી ઉભરાયા કે શું ? જૂની વાતોથી તને ત્રાસ થયો ? ”

રાજેશ્વરીએ એક વેધક દષ્ટિ નાંખી. અંતરના ડિંડાણમાંથી બોલતી હોય તેમ તેણે કરી શરૂઆત કરી. એના સ્વરમાં ગંભીર નિર્ણયની અંતિમ સ્પષ્ટતા હતી.

“ મારે માટે જરા પણ વસવસો ન રાખીશ. રણુજીત ! હવે હું કોઈ એક જીવનની તૂફાની આત્મા રહી નથી. દેશ સેવામાં જ મેં મારું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે. મારો લગ્નદિવસ ઘણો જ દૂર છે. સ્નેહ ને વાસનાના તમામ વિચારોની મેં દેશકાર્યમાં તિલાંજલિ આપી છે. ”

માતૃભૂમિના પડકારે વાસનાના તમામ વિચારો સેવાનાં કાર્યોમાં પસટાઈ ગયા છે. માનવપ્રેમ વિશ્વબંધુતત્વમાં રૂપાંતર પામ્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી મેં અભ્યર્થવ્રત અંગીકાર કર્યું છે. પ્રાચીન સંતોએ સંન્યસ્તાશ્રમ સમજીને જ રાખેલો એ ગાળામાં વાસના ઉચ્ચ ને પવિત્ર કાર્યો તરફ વળે છે; માનવ વેદીમાં પૂજનપાત્ર બને છે; દેશબંધુઓનું સુખ શાંતિ ને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર માટે રહ્યા સહ્યા જીવનના હીરને નીચોવી દેવાય છે. કોઈ

અમૃતચોધડીએ પરમાત્માએ મને આ પ્રેરણા પાઠ છે. એથી મારા દરેક કાર્યમાં પવિત્રતા ને જોમ રેડાય છે: નમ્રતા ને સ્નેહ ભાવ પ્રગટે છે. દેવતાઓનો અમૃત સ્પર્શ અનુભવાય છે. ” અંતરના ડિંડાણુમાંથી આવતાં સહૃદયતા ભર્યાં આ વચનોએ રણજીત પર ભારે અસર કરી. કોઈ ગજબ છૂપા કાર્ય પ્રદેશો અણધાર્યા ખૂલી ગયા પરંતુ આ શબ્દોથી એની આશાઓ ને આદર્શોના ચૂરેચૂરા થઈ જતા હતા એ રણજીત સારી રીતે સમજી શક્યો. રાજેશ્વરીના વદન ને સ્વરમાં એવું તો આધ્યાત્મિક તેજ ને ગારવ વિરાજી રહ્યું હતું કે રણજીતના આત્માને કોઈ કીમિયાગરે જ સ્પર્શ કર્યો: શબ્દે શબ્દે એનું અંતર પલટાઈ રહ્યું.

કલાકે ચાલીસ માઈલ દાપતી ગતિએ શબ્દોને પાંખો આપી. કદપનામાં કવિત્વ ભર્યું. રાજેશ્વરીનાં વિચાર વાદળો આ પ્રેરણાની વિદ્યુતરેખાથી ચમકી રહ્યાં.

જાહેર જગામાં અસહ્ય રીતે કલાકો સુધી બિભા રહેલા રણજીતનાં અંજો કળવા લાગ્યાં. બીડથી મૂંઝવતો એ કલાક એને વધુ વિફળ બનાવી રહ્યો. દોડતી ગાડી અવળે ચીલે ચડી જતી જણાઈ. અર્ધ કલાકમાં તો એ ભાનભૂલો મનુષ્ય બની ગયો. પરંતુ રાજેશ્વરીનાં દર્શન માત્રેજ રણજીત સજીવન થતો : એના જીવનનો પરિશ્રમ સાર્થક ભાસતો : ક્ષણ પહેલાના ઝંઝાવાતે એનું જીવન વેડફાઈ જતું હતું છતાં તે લાંબે ગાળે પાણુ તે નવપલ્લવિત થશે એવી તેને આશા હતી.

“ જુઓ, રણજીત ! પેલો માણસ હજી પાણુ આપણા ઉર નજર રાખી રહ્યો છે. બારીના ખૂણામાંથી યે એનાં નયન આપણા

ઉપર લંબાઈ રહ્યાં છે.”

“રાજેશ્વરી ! તને તારા સૌંદર્યનો ખ્યાલ નથી. તું પસાર થતી હોય ત્યારે કેટલાય જુવાનિયાનાં નેત્રો તારા પર જડાઈ રહે છે.”

“પણ રણજીત ! એ લોકોની હારમાં આને બેસાડું એવી હું મૂર્ખા નથી. કોઈ ગ્નસુસની વેધક દૃષ્ટિ ને કામીની લાનભૂલી આંખો હું પારખી શકું છું. વાદળ ઘેરા આકાશમાં સૂર્યકિરણ લપાઈ જાય તેમ કામીનયનનાં તેજકિરણ બિડી જતાં વાર નથી લાગતી. એટલે આમ ખાલી કલ્પનાઓના ઘોડા દોડાવાનું કાંઈ જ કામ નથી. તમારી વીર આગેવાની અફળ જતી હતી એ અણીની પળે એણે કરેલી અમૂલ્ય સહાય માટે એનો આભાર માનવાનું હજી એ મોડું થયું નથી. તમારાથી બને તો આગળ થાઓ નહિ તો હું એ શિષ્ટાચાર પતાવી નાંખું.” અનેરી આજ્ઞા દાખવતો રાજેશ્વરીનો સ્વર બિંચો થતો ગયો.

રાજેશ્વરીના આજ્ઞા કરતા સત્તાવહી ફરમાને રણજીત કર્તવ્યતત્પર બન્યો.

૩

તે ઉભેલો જ હતો. હાલવાની પણ જગા નહોતી. એટલે મહા મહેનતે સહજ જમણી બાજુએ વળી રણજીત સહજ મોટેથી બોલ્યો. “ગાડી પકડવા અમે દોડતાં હતાં તે વખતે અમને દાખલ કરવા માટે અમે તમારાં ઘણાં જ આભારી છીએ. તમે અમારી સાથે જ છો જાણી અમે ઘણાં ખુશી થયાં છીએ.”

આ વધારે પડતા આભારદર્શનથી પૂનાજીનું મસ્તક સહજ નમી ગયું. જગા બદલવાની જરા પણ ઈચ્છા દાખવ્યા સિવાય

એઠે એઠે જ તે બોલ્યો, “ એવું કંઈ નહિ, હોં ! તમારા જેવા પહેલા વર્ગમાં ફરનારાં કેવળ શોખની ખાતર ત્રીજા વર્ગમાં ચઢી આવો તો અમારી એટલી પણ ફરજ નહિ ? ”

પૂનાજીના આ નૂતન જ્ઞાન પ્રદર્શનથી રણજીત ચમક્યો.

પરંતુ પૂનાજીએ એક ધારી રીતે આગળ ચલાવ્યું, “ ત્રીજા વર્ગમાં સામાન્યતઃ ઝાઝી બીડ રહે છે જ. સરકારે આ દિશામાં તાકીદે પગલાં લેવાની જરૂર છે. એમને મન આ વાત નજીવી છે પણ આપણો દમ નીકળી જાય છે. સરકાર જનગણે ત્યારે જ આ મુશ્કેલીઓનો અંત આવશે. ધારાસભાના સભ્યો, પ્રજા પ્રતિનિધિઓ ને રાજ્યપાદુરોએ આ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ શું કરીએ ? એ લોકો હંમેશાં પહેલા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરે છે. તેમને અહીંની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ પણ ન હોય એટલે એ દૂર કરવાનો એમને ખ્યાલ પણ ક્યાંથી આવે ? ”

“ એ જ પીડા છે ને. ” ગળે હાથ ફેરવતો રણજીત કંકળી બેઠ્યો, “ ત્રીજા વર્ગની એ ટિકિટો મેળવતાં સ્ટેશન પર મારી ડોક જ મરડાઈ ગઈ. કાંડુ પણ ઉતરી ગયું છે. આ ગાડી મળી તે પણ તમારે લીધે જ. ” તાજ વગરના રાજની પેઠે ડોક બંધી કરતાં રણજીત મોટેથી બોલી બેઠ્યો.

રણજીત વધારે બાફવા જતો હતો પરંતુ રાજેશ્વરીએ વાદળમાં વીજળી ઝળકે તેમ ધીમે ધીમે ધસારો કર્યો. અજાણ્યા માણસ આગળ આખો ય ઇતિહાસ ઉકેલવો ઠીક નહિ એમ રણજીતને પણ લાગ્યું. એનો સાત્વિક રોષ બહાર પડવા મથી રહ્યો હતો છતાં રાજેશ્વરીની ટકારે તે સાવધ બન્યો. “ ગમે તેમ ” મન વાળતાં તેણે પૂરું કર્યું, “ મહાસભાની ધમાધમતી

તો કદાચ નહિ પણ ખાસ મૂંઝવણ વેળાએ પ્રજ્ઞની રખાતી આવી અસહ્ય બેકાળજીથી આ બ્રિટિશ રાજના પાયા ડોલ્યા વિના તો નહિ જ રહે. ”

“ ખરી વાત છે. સાહેબ! ” પૂનાજી વાત લંબાવવા મથ્યો, “ આ બેપરવાથી ઘડી ભર મન તદ્દન ખાટું થઈ જાય છે પરંતુ આ ડામામાંથી બહાર પડતાં જ એ વાત વિસરાઈ જાય છે. એન્જનના તણખાની માફક આ વેદના પણ ઘડી ભરમાં જ વાયુમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પરંતુ મહત્વની વાત તો બીજી જ છે. આ ગરીબ લોકોને દુઃખનાં શૂળ ભોંકાતાં હોય છતાં તેમની બેપરવાઈથી તેઓ હુંકાર કરવા પણ અશક્ત છે. એમનાં દુઃખનો આપને કાંઈ ખ્યાલ છે સાહેબ! સવારે ખાવાનું મળશે કે કેમ તેની પણ તેમનાં બરાં છોકરાંને ખબર હોતી નથી. આ જન્મળી જગતમાં એમનું કિસ્મત વાંકું ઘડાયલું છે. એ કામ કરવા તૈયાર છે પણ એમને કામ મળતું નથી. લોહીનું પાણી થાય ત્યાં સુધી મજૂરી કરે છતાં તેમને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી. એમનો પ્રભાત સૂર્ય ઠંડો ને વેરાનમાં જ ઉગે છે. સર્જનહારની સૃષ્ટિમાં ક્યાંય પણ આવું નિર્માણ્ય જીવન તમે નહિ જુઓ. જન્મતાં જ તેઓને ઠંડી ગરીબાઈનો ઉપહાર ધરવામાં આવે છે. જીવન ભર તેઓને મજૂરીમાં પીસાઈ મરવા સિવાય બીજું કાંઈ જ હોતું નથી. બાલકોના રૂદ્ધનિદાનમાં ભૂખી ઘડીઓ વીંટાઈ વળે છે. માતાનું હૃદય ગજબ નિરાશાથી કારાઈ જાય છે. કરોડોના આ નિર્દોષ આક્રંદ સૂરો આકાશ સુધી ખડકાયા જ કરે છે. એક વાર વજ્રપાતની માફક તે જરૂર બ્રિટિશ રાજ પર તૂટી પડશે. ”

રણજીત કરતાં રાજેશ્વરી માટે જ પૂનાજીએ આ ભાષણ માર્યું. બંને આશ્ચર્ય ચક્રિત બની આ તીવ્ર વેદના ભર્યાં વચનો

સાંભળી રહ્યાં. ગરીબ દેશબંધુઓ માટે આ અગ્નણી વ્યક્તિનો સદ્ભાવ જોઈ રાજેશ્વરીનો ઉદાર આત્મા ઉત્તેજિત બની રહ્યો. ઉલ્લાસના અતિરેકથી તેનાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું. “આપનું નામ શું? ભાઈ! વયના પ્રમાણમાં તમે ઠીક ઠીક અનુભવી લાગો છો. આપનું પ્રથક્કરણ યથાર્થ છે. આપે તેને રજૂ પણ સાદી ને સચોટ રીતે કર્યું છે.

“કારણ કે હું પણ એવાંઓમાંનો જ છું. બેન! મારે નથી જમીન કે નથી જાગીર. હું પણ એ જુલમની ચક્કીમાં પીસાયલો આદમી જ છું.”

“પણ તમારું નામ?”

“પૂનાજી. હું ખેડા જિલ્લાનો જ છું. કુલીન કુટુંબનો છું. અમારા વડવાઓએ પણ સંપૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવેલી. પરંતુ અત્યારે અમે ગરીબાઈમાં આવી પડ્યા છીએ. દશ વર્ષ પહેલાં હું નાનો હતો છતાં મેં મારું સાચું હીર વેડફી માર્યું છે. મહાત્માજીના પ્રતાપે મને મારું વતન સાંભર્યું. શહેર છોડી હું પાછો વળ્યો. અત્યારે કઠાણા જાઉં છું.

“કઠાણા!” રણજીત ને રાજેશ્વરી એકી સાથે બોલી બિઠ્યાં.

“હા, કઠાણા. હવે મુંબઈમાં પગ જ નહિ મૂકવાના મેં સોગંદ લીધા છે.”

“એક વાત પૂછું? ભાઈ! સવારે મેં તમને સાબરમતીમાં મોજથી તરતાં જોયા હતા વટવૃક્ષની શીળી છાયામાં તમે કોઈ અનેરુ આનંદ ગીત લલકારી રહ્યા હતા. ખરી વાત ને?”

“તમે પણ ત્યાં હતાં? બેન! આજ સવારે મેં કાઠના

પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું. પરમાત્માના ધ્યાનમાં હું લીન થઈ ગયો હતો. એમેરનું સૃષ્ટિ સૌંદર્ય ગજબ હતું. આકાશ ને સરિતાની રમ્ય સન્નિવેશમાં હું એતપ્રેત બની ગયો હતો. સાબરમતીએ મને મારું બાલ્ય સંભારી આપ્યું હંમેશાં હું મહીસાગરના તામ્ર પાણીમાં સવારમાં તરતો ને આહ્વાદતો. પાણી માટે મને ખાસ પક્ષપાત છે. સાબરમતીને પણ મેં અંતિમ વંદન કરી લીધાં. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં શાંતિની અનેક પળો માટે હું એનો એશિંગણ હતો. પરંતુ મારું દિલ ગામડિયું હતું. શહેરના પીંજરમાં પૂરાયલું ગ્રામ્યપંખી બની હું દશ દશ વર્ષ યાતના વેડી રહ્યો હતો. સ્વાતંત્ર્ય ને વિદાયની અંતિમ પળે મેં આત્મ સંતોષનું એક ગીત પણ લલકાર્યું હતું.”

“હવે તમે કંઠાણા જાઓ છો?”

“હા. મહાત્માજીનો પડકાર મુજ સરખા ગરીબને કાને પણ પડ્યો છે. હું મારા ભાઈને મળવા જાઉં છું. એમણે તો નામ કાઢ્યું છે. કામ પણ દેશભક્તની તુલનામાં આવે એટલો એમનો આત્મભોગ છે. માનશો! એમણે કલેક્ટરની લાયકાત મેળવી છે સ્વહસ્તે પ્રજાનું હિત સાધવાની એમને હોંશ હતી. એણે હમણાં ગ્રામ્ય પુનઃરચનાનું કાર્ય હાથ ધર્યું છે. તે અત્યારે આંકલાવમાં દારૂબંધીનું કામ કરી રહ્યા છે. પ્રથમ હું તેમને મળવા માગું છું.”

“તેમનું નામ?” રાજેશ્વરીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“કલ્યાણ.”

“કલ્યાણ!” બંને જણ એકી અવાજે બોલી ઊઠ્યાં.

“હા. બેન! કલ્યાણ. પણ તમે એને ક્યાંથી ઓળખો? મેં તો હજી એમને જોયા પણ નથી. પરંતુ બધા કહે છે કે એ

તો કુળમાં હીરો પાક્યો છે હીરો. મારા તો એ બાંધવ છે, એટલે મને તો એમને માટે સ્વાભાવિક અભિમાન હોય જ.”

“હા. પૂનાજી! કલ્યાણ ખરેખર! એક હીરો જ છે. અમે એમને ઘણી જ સારી રીતે જાળખીએ છીએ. અમે બધાં ગોકસદ્‌ર્શમાં સાથે ભણતાં હતાં. એ અહીં છે એ જાણી અમે ઘણાં જ ખુશ થયાં છીએ. તેમાં વળી તમે મળી ગયા એટલે તો પૂછવું જ શું? એમને જરૂર એમની પાસે લઈ જાઓ. અમે પણ કઠાણા જવા જ નીકળ્યાં છીએ.” રાજેશ્વરી ઉત્સાહ ભરી બોલી રહી.

“તમે કઠાણા જાઓ છો? કેવું સફળાગ્ય? કાલથી મારું તો નવું જ જીવન શરૂ થયું સમજો.” પ્રસંગના પ્રવાહમાં પૂનાજી પણ તણાતો જણાયો.

રાજેશ્વરીને ખરેખર! લાગવા માંડ્યું કે તેની શંકાઓ પાયા વિનાની ને અસ્થાને જ હતી. ત્રણ જણાંએ એક જોડું પણ ખાધું નહિ. પૂનાજી એમની વાતોથી ધરાયો. એમના આંતરિક જીવનથી એ સંપૂર્ણ માહિતગાર થઈ ચૂક્યો. એમની રાજકીય યોજનાઓ તે પામી ગયો. સ્વદેશ પ્રત્યેની તેમની ભાવનાઓ પારખી શક્યો.

ગુજરાત મેઘવતી ગતિએ રાજેશ્વરીની કેશ્વિતોને કાઠ ગજગ સ્વરૂપ આપ્યું. રણજીતના ત્રુટક ત્રુટક પણ કડવા ઘૂંટડા પણ પ્રગટ થયા. રાજેશ્વરી ભાવના ને સહૃદયતાથી બોલી રહી. રણજીત મસ્તક ધુણાવી સંમતિ દાખવતો. એમ ધૂણતાં ધૂણતાં જ એનામાં અગ્નણે પણ અકલ્પ્ય ફેરફાર થતો ગયો. એની સિવિલિયનપણાની ભાવના તેમાં જરા પણ અંતરાય નાખી શકી નહિ.

ગુજરાત મેઘલનો ચાલુ ધમધમાટ ને ધુમાડો દશે દિશાઓ પૂરી રહ્યો.

એવામાં રાજેશ્વરીના પદ્મનયનમાં કોલસી પડી. એના ગુલાબી ગાલ પરથી મુક્તા માલા સમોવડાં અશ્રુખિંદુઓ નીતરી રહ્યાં. રણુજીત ને પૂનાજી એના નૈસર્ગિક સૌંદર્યથી અંગ્મયા. પરંતુ રાજેશ્વરીએ ગતિના ગૌરવ ખાતર તે મુક્તાફલ ન્યોચ્છાવર કરવા યોગ્ય ધાર્યું.

વાક્રવિનોદ વધતો થંભાવવા સર્જનદારે સૂચના દીધી.
ત્રણે પ્રવાસીઓએ આંકલાવ જવા નિર્ધાર કર્યો.

અકસ્માત

૧

આંકલાવના સિમ્લ આગળ નંબર તેર ધમધમાટ કરતી આગળ વધી. સુંદર એક જ દૂદકે ઑફિસમાં ઉડી પડ્યો. એન્જીનનો દિપક પ્રકાશ એક ધારી રીતે આખા માર્ગને અજવાળી રહ્યો. ક્રાપાનલથી સળગતો સુંદર જાતે સાંધો મેળવવા દોડ્યો. વચમાં એટલી જ ત્વરાથી ને દુઃખદ આશ્ચર્યથી દોડતો કરણ સામે મળ્યો.

“હરામખોર!” સુંદરની કમાન છટકી, “ક્યાં મરી ગયો હતો?”

“હરામખોર કદાચ હોઈશ, સાહેબ! પણ મરી તો નહોતો જ ગયો. પતિવ્રતા નારી સાથે રસોઈ તૈયાર ન રાખવા માટે પત્નીવ્રત ધારી પતિદેવને હંમેશાં તકરાર થાય જ. એમ આજે મારે પણ બન્યું હતું. મેં જરા હાથ અજમાવ્યો. તેથી સહજ વિલંબ થયો. સામાને દયાવતાં સ્વાભાવિક વાર લાગે જ. એની સાથે પતવી બે કાળિયા ભરું ત્યાં તો નંબર તેરનો ધમધમાટ સંભળાયો. છો એ વહેલી ધમધમાટ કરતી. સાલા

દારિયા ને આળસુ ડ્રાઈવરો ! કાલસામાં રહેનાર કાળા જ હોય ને ? અગ્નિતણખા જેવા જ અસ્થિર ! વખત પહેલાં દોડી ન આવે એવો દાખલો બેસાડવાની ખાસ જરૂર છે. ” કરણમાં નૈસર્ગિક કલ્પનાશક્તિની છાંટ હતી. આજે તો પીઠાએ ને છેલ્લા કલાકના બનાવોએ એને રંગીલો બનાવ્યો હતો.

પરંતુ સુંદરનું ધ્યાન ખીજે જ હતું. “ સાલા ! ખરીને મારતો હતો ? ” અણીની પળે પણ સુંદરથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું, “ ને તે પણ ખાવા માટે ? એવું તે બને ? ” પરંતુ નવયૌવન સાંપડ્યું હોય તેમ ગાડી તો ધસી રહી હતી. એના સુકાન પર કાર્મ ઉમેદવારનો લાથ હતો. એટલે ખાવાનું મેળવવા કરણે ક્યા ક્યા ઉપાયો અજમાવ્યા તેનું વિવેચન કરવાનો વખત પણ નહોતો. કદાચ એને પણ દાળ મળી નહિ હોય.

“ કરણ ! સાંધા મળ્યો કે નહિ તપાસ. મુખ્ય પાટા પર ખાલી ડબ્બા સાથે ભારખાનું પડેલું છે. ”

લથડતે પગલે કરણ કેબીન તરફ દોડ્યો, “ કરણ ! કરણ ! ” સ્ટેશન મારતર ગાજી બિઠ્યા, “ સાલાએ ખૂબ પીધો જણાય છે. પાટા પર ગમડી ન જાડે. ઘડીકમાં રામ રમી જશે. દોડ. દોડ. સાંધા મળ્યા કે નહિ ? પછી લાથ પાડજે. ”

“ દ્રાણે પીધો છે તે ? કરણે ? બિલકુલ નહિ. સાલો ડ્રાઈવર પીધેલો હશે. મને ખાતરી જ છે. ” કરણે મોટેથી ગર્જના કરી, “ આ નાનકડા સ્ટેશન પર સાંધા તો હંમેશાં મળેલા જ હોય છે. ” મનમાં બખડતાં ને ડ્રાઈવરને ગાળદેતાં તેણે સિમ્લ લ પાડ્યો, “ આવ. આવ. ઘેર માથું ફેાડ્યું એમ આજે તારો પણ ઘાટ ઘડું. પાટા પર કામ કરી કરી એક ઘડી પણ નીરાંત મળી નહિ.

સિમ્ભવ નમ્યો કે નંખર તેર માળામાં સૂતેલાં પંખીઓને ચમકાવતી તીણી વીસલ મારી ધમધમાટ કરતી આગળ વધી.

ઝાફિસની ફૂંચી લાગ્યે જ ફરી હશે. સુંદરે હજી કાટ ને વાવટો પણ હાથમાં લીધો નહોતો. એવામાં ધસતા એન્જને પ્રલયગર્જના કરી. નંખર તેર ભારખાના સાથે અથડાઈ પડી.

સુંદર પર વજ્રપાત થયો.

પશ્ચિમના ઘેરા ગોરંભામાં અતન પામતો અર્ધચંદ્ર અડળાઈ રહ્યો.

સફલાગ્યે એક પણ છવનું જોખમ થયું નહિ. માત્ર ઠંડી ક્ષણે દરેકે એ સખત આચંકા અનુભવ્યો. શ્રીમાન મૂળજીભાઈ અને તેની તોફાની ટોળી સિવાય નંખર તેર લગભગ ખાલી જ હતી. તે સામાન્ય મુસાફર માફક કદી પણ મુસાફરી કરતા જ નહિ. ડ્રાઈવરને બાજુએ બેસાડી એન્જનનું મુકાન જતે સાચવતા. જોખમનું એમને ભાન જ નહોતું. પોતાની જમીન પર રવેચ્છાએ ગાડી ચલાવાનું એમને શુમાન હતું.

આ સંકટની ઘડીમાં સરસ્વતીએ સામાજિક રિવાજો બાજુએ મૂક્યા. ઘરની અથડામણોથી એ જરા પણ મુકાતી નહિ. છતાં તે આ ધસી જતા એન્જન ને દુરચ્છા ઉરાડતા ડબ્બાઓની અથડામણ જોઈ સ્તબ્ધ થતી ગઈ. આંખના એક પલકારામાં જ તે પ્લેટફોર્મ પર પતિની પડખે જઈ બિભી. ચંદ્રમાં વાદળી ફરી વળે તેમ તેના મૂંઝાયેલા ચંદ્રવદન પર વિવાદરેખા અંકાઈ રહી.

સાંજના આઠ વાગ્યા ત્યારથી તેને અકસ્માતની આગાહી થઈ રહી હતી.

સુંદર મનમાં જ હરિ સ્મરણ કરી રહ્યો.

ધરમાં ઊઠેલા વટાળિયાએ બહાર જોર અજમાવ્યું એટલી પ્રભુની કૃપા.

જીવન હતું ન હતું કરવા આવેલા ઝંઝાવાતે લોખંડ ને લાકડાં ઉરાડ્યાં એટલી જ હરિની દયા.

આઠ વાગ્યાથી જ અથડામણના ભણુકારા વાગી રહ્યા હતા. દોડતી ગાડીઓ ને ખાલી ડમ્પાના જ ભૂક્કા ઉડ્યા એટલો જ પ્રભુનો પહાડ. સુંદર ને યુવાન ઊગતાં જીવનો વેડફાઈ ન ગયાં એટલી જ એની મહેરબાની.

જીવનમાં પહેલી જ વાર સુંદર ને સરસ્વતીનાં દિલ એક તાર થયાં. સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો તેમણે સહૃદય આભાર માન્યો.

૨

વાસદ કઠાણા રેલ્વે પર આ પહેલો જ અકસ્માત હતો. આવા પ્રકારની અગડામણ સુંદર માટે પણ પહેલી જ હતી. લોખંડ ને લાકડાના આ વિચિત્ર ને ગજબ મિલને સરસ્વતીમાં અહિક ગૌરવ ને પૂજ્યભાવની નવી જ ચેતના જગાડી.

નવજીવનનો ને પ્રવૃત્તિનો શંખ ફૂંકતો હોય એવી ધન્ય ઘડી તેને પરખાઈ. એનામાં અહિક વસ્તુઓ માટે સદ્ભાવ પ્રગટાવ્યો. એના હૈયે વાતાવરણના પડકાર સાથે પહેલી જ વાર એકતાનતા સાધી. કળીમાં ખીલવાનું ચેતન પૂરાયું. સૂર્ય પ્રકાશનો તેણે પ્રેરક આનંદ અનુભવ્યો. માતૃભૂમિના ગંગાજલમાંથી એકલ પૂણ્યભાવનો પવિત્ર આનંદ ઉડી ગયો હતો. વર્ષાની વિપુલતાની પેઠે બંધોના કિનારાને સ્પર્શ કરવા, ગિરિ કંદરાની સ્વતંત્રતા સાધવા ને ગિરિ માલાઓમાં ખેલવા એણે સંપૂર્ણતા સાધી.

ને એ અંધારી ઘડીએ પણ શ્રીમાન્ મૂળજીભાઈ સરસ્વતીના ચંદ્રવદનનું એટલા જ ઉલ્લાસથી સૌંદર્ય પાન કરી રહ્યા હતા.

જેની હેંશિયારી ને ચાલાકી ઉપર ગાડીઓની સલામતી અવલંબે છે તેવા સાંધાવાળા થવાને બદલે કરણ પોતાને સામાન્ય ઉતાર લેખાવાનું પસંદ કરી રહ્યો હતો. ફરિયાદની સપડામણીમાંથી બચવા પહેલી પ્રેરણા તો એને નરસિંહકાકાની પેઠે દૂર દેશાવર ભાગી જવાની થઈ. એને પણ ચોવીસ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. પાટાને મજબૂત રાખનાર ખીલાથી માંડી ધમધમાટ કરતા એન્જીન સુધી કાંઈ પણ કંથળે તો તેને માટે પ્રથમ જવાબદાર તે હતો એવું એને કાને પડ્યું હતું.

કહ્યાણુ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. નાનકડા જલ પ્રવાહ નજીક ઉગેલા નાળિયેરીનાં ટૂંદ નીચેની રેતીમાં જ તે ખુલ્લામાં સૂતો. આખા દીવસની ધમાલ પછી ખુલ્લી હવામાં સૂવાથી જ એનામાં તાઝગી આવતી. દોડતી ગાડીઓના કઠોર સંગીતમાં પણ તે બાલકની પેઠે ધસધસાટ ઊંઘતો.

માર્ગમાં કરણની સતામણીથી ભયભીત બનેલી કિશોરી હજી પણ નિર્દોષતાનાં પ્રસ્વેદ ગિંદુઓથી નીતરી રહી હતી. જાણે આશ્રય ન શોધતી હોય તેમ એ સરસ્વતીની પડખે ઊભી હતી, પરંતુ સર્વના રક્ષક સમોવડા મૂળજીભાઈ શક્તિ સ્તંભ સરિખડા સર્વનું ધ્યાન ખેંચતા.

એવામાં અકસ્માતથી આકર્ષાઈ આખું ય ગામ સ્ટેશન પર એકઠું થઈ ગયું. કરણની લોહીલુહાણ પત્નીને પણ અર્ધ મૂર્છિત દશામાં સ્ટેશન પર લાવવામાં આવી હતી. એને પ્રાથમિક સારવારની જરૂર હતી. સરસ્વતીએ શિક્ષિત પરિચારિકાની

પેઠે તુરત જ એ કાર્ય ઉઠાવી લીધું.

સુંદરને સૌથી પહેલી સમયસૂચકતા સાંપડી. એના જીવમાં જીવ આવતાં જ તે શ્રીમાન મૂળજીભાઈની નંબર તેરમાં હાજરી જોઈ આશ્ચર્યવિમૂઢ બની રહ્યો.

“ મૂળજીભાઈ સાહેબ ! નંબર તેરમાં આપ ક્યાંથી ? નંબર નવમાં આપ મુંબાઈ જનાર હતા ને ? ”

“ ખરી વાત. પણ મારે જેનું કામ હતું તે મળ્યા નહિ એટલે હું વાસઢથી જ પાછો વળ્યો. હું ટ્રેનમાં હોઉં ત્યારે મારી મોટર સડક પર સાથે જ દોડે છે. એટલે નંબર તેર હું પકડી શક્યો. ”

“ ગાડી તમે ચલાવતા હતા ? ”

“ હા. પણ ડ્રાઈવર મારી બાજુમાં જ બેઠો હતો. પાંચ મિનિટમાં અમે પાંચ માઇલ કાપ્યા હતા. કેવી મઝા પડી હતી ! આમ અકસ્માત નડશે એવા મને ખ્યાલ પણ આવ્યો નહોતો. પેલા કુરણુના પાપે જ આ બન્યું છે. એક દિવસ એને બોખરો કર્યા વિના સિદ્ધિ નથી. પણ સ્ટેશન માસ્તર ! મને તો આમાં ખાસ વાંધો આવે તેમ લાગતું નથી. એન્જીનના થોડાક સાંધા ઢીલા થઈ ગયા હશે તે એસાડી દેતાં તકલીફ નહિ પડે તેની મને ખાતરી જ છે. સુંદરલાલ ! તમે આખું ય પ્રકરણ શાંતિથી ઉકેલી નાખશોને ? ”

“ જરૂર. મુખી સાહેબ ! આવી નજીવી બાબતો માટે આપે જરા પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ચક્કો હોય ત્યાં અથડામણો થાય જ. કુદરતનો એ કાયદો જ છે. ” સુંદરે મૂળજીભાઈના કાનમાં સાંત્વન શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

જવાબમાં મૂળજીભાઈએ એમના સેવકાએ ખડકેલી રૂપિયાની થેલીઓ તરફ આંગળી કરી.

રૂપિયાના ખ્યાલે જ સુંદરની આંખ ચમકી રહી.

“આપે જરા પણ મુઝાવાની જરૂર નથી. મૂળજીભાઈ સાહેબ! હું મારી જાતે કાલ સુધીમાં અધું જ રાગે પાડી દઈશ.”

રૂપિયાની થેલીઓ ઘરમાં પડી હોય એવું જ સુંદરને તે પળે લાગ્યું. કાઠની શ્રીમંતાઈમાં આળુધાર્યો ભાગ મળે ને આનંદોમિ ઉછળે તેવો તેણે અનુભવ કર્યો. આપકર્મીની મિસાલે તે સરસ્વતી તરફ વળ્યો.

પરંતુ મૂળજીભાઈની નજર પણ ચોમેર શિકારની શોધમાં જ હતી. એમાં અનાંગનો આગ વરસતો. એમની આંતર ભાવના બહાર પડવા મથતી. સરસ્વતીના અત્રૌકિક સૌંદર્યના વિચાર માત્રે જ તે આનંદ સ્વપ્નમાં સરી રહ્યા હતા. સહભાગ્યે તેને લાથ કરવી અનુગ્મ્ય શક્તિની બહાર નહોતું. જતાં કાઠ અકલિત રીતે એમનું દિલ ડાંખ દઈ રહ્યું.

સંકટ સમયે સર્પ પણ પાછો પડે તેમ સરસ્વતી સહજ પાછી હતી. એ દિલચાલમાં પણ એની સંપૂર્ણ રમણિયતા ને સૌંદર્ય તત્ત્વ ખીલી ઊડ્યું. જડ જગતમાં જીવનાર પ્રાણી કરતાં તે આકાશગામી અપ્સરા સરિખતી એાપી રહી.

સુંદરે ખીજત જ પ્રકારની અથડામણનો પ્રસંગ ઊભો થયેલો પારખ્યો. ધીમે ધીમે તે સ્ટેશન તરફ વળ્યો. “હંડી લાગવા માંડી, હોં!” જતાં જતાં શ્રીમાન મૂળજીભાઈને તેણે નમ્રતાથી સૂચના કરી, “આજના પ્રવાસથી તમે કંટાળ્યા પણ હશે. કેવો કરુણ પ્રસંગ! ચાલો, આપણે ઑફિસમાં બેસીએ.

વિરામાસનમાં જરા આડા પણ થવાશે. હું વાસદ તાર કરી યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી દઉં છું. કરણુ! આ થેલીઓ ત્રીજેરીમાં ગોઠવી દે.”

શ્રીમાન મૂળજીભાઈએ સુંદરનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. એમને ઝોકાં તો આવતાં જ હતાં. સરસ્વતીના સૌંદર્ય ને અથડામણની ઈતેજારી છતાં કુદરત કાંઈ પોતાનો ક્રમ જતો કરે છે? પાંચ કલાકના સતત કાર્યક્રમથી તે ધરાઈ ગયા હતા. એણે ત્રણ હજારની માગણી કરી ત્યાં શરાફે પાંચ હજાર આપ્યા હતા. તેથી પણ તે આનંદમાં હતા. આણુંદમાં પણ તેમણે કલાકેક લહેર ઉડાવી હતી. પરંતુ દારૂના ઘેનમાં શરાફે દશ હજારની પહોંચ લખાવી લીધી હતી તે તેમના ધ્યાનમાં જ નહોતું.

એટલે મૂળજીભાઈએ વિરામાસન પર લાંબાઈ ધોરવા માંડ્યું. બેવડી સલામતી માટે આંકિસને તાળું મારી સુંદર બહાર પડ્યો. કિશોરીની સહાયથી કરણની પત્નીની સારવાર કરતી સરસ્વતીની પડખે જઈ બેસો. થોડી જ વારમાં લોકાને વિખેરી નાખવામાં આવ્યા. અકસ્માતનાં વાહન પણ કેમ વિખેરવાં તે સુંદર વિચારી રહ્યો.

ધાંધલ

૧

કોઈ અગમ્ય સ્મિતથી સરસ્વતીએ પતિનું સ્વાગત કર્યું.
“હજી તો તમે પૂરું વાળુ પણુ કર્યું નથી : ભૂલી ગયા
કે શું ?”

“આજે ઉપવાસ કરવો જ ઠીક છે. મારા જીવનની આ
અણીની પણ છે. જીવન ભરમાં આવી ઠંડી સંધ્યા ને આવા
થોડા બંધ બનાવો મેં અનુભવ્યા નથી.

“ખરી વાત છે, નાથ ! આકાશના તારલાઓ પણ મને
કહી રહ્યા છે કે આ પણ મારા જીવનમાં પણ અગત્યનો ભાગ
ભજવવાની છે.”

એના સ્વરમાં કોઈ અજબ મીઠાશ ભરી હતી. એનાં
નયનમાં કોઈ ભવિષ્યવેત્તાની ચમક હતી. તારક ગૂંથ્યા અંબર પટ
નીચે સ્ટેશનના આંગણામાં સરસ્વતી વિચાર લીન, શાંત, કુમાશ્વ
ભરી ને સોહામણી લાગતી હતી. સરોવર જલે સરસિજ સમોવડી
તે શોભતી. અલૌકિક ભાસતી એ આકાશમાંથી ઉતરી આવેલી
અપ્સરા જવલંત જીવનનો કોઈ કરુણ પલટો નિરખવા ત્યાં
ઉપસ્થિત થઈ હોય તેમ જણાતું હતું.

ખજૂરીની વૃક્ષ ઘટા નીચે આવેલું રેતાળ મેદાન સ્ટેશનથી સો એક દૂર રમઝૂમ રમતી સરિતાને વક્ષઃસ્થળે આશ્રય આપતું હતું. એવે સ્થળે પણ કલ્યાણ પર નિદ્રા દેવીએ આજે દૃષ્ટા કરી નહોતી. કાંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક કાર્ય કરતાં આજે એને એન પડતું નહોતું.

“ આવી અટપટી પળે પણ શાંત ને ગંભીર દેખાતો પેલો મનુષ્ય કાણ છે ? પેલા કરણની પત્નીની સારવારમાં છે તે ? એ કરણ કે એની પત્નીના સગા તો હોઈ શકે જ નહિ. એમનાથી એ ઘણા જ જુદા પડી આવે છે. ” સરસ્વતીએ પોતાના સ્વામીનાથને આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ તો કરણના નજીકના પિતરાઈ છે. કરણ પોરટર છે પણ તે સારા કુટુંબનો નથીરો છે. કલ્યાણનું જીવન તો અદ્ભુત છે. નવલકથાઓમાં વાંચીએ છીએ તેથી એ એની વાત રસિક છે. નાતાલમાં એ જન્મેલા ને બેલીઅલમાં ભળેલા. ”

“ બેલીઅલ-ગોટસફર્ડ ! ”

“ હા ! આઈ. સી. એસ. પાસ થયા પણ તોફરીએ અઢતા પહેલાં જ એ દિશાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. વર્તમાન પત્રો ને ભાષણો વાંચતાં તને જેમ થઈ આવે છે એમ એમણે પણ માતૃભૂમિની હાકલ સાંભળી. એકાદ વર્ષ પહેલાં તે અહીં આવ્યા ને શ્વાનવત્ ઊંચતા વતનીઓમાં અશ્વનો પ્રાણ પૂરવા તેમણે પ્રયાસ આદર્યો : એમાં કેટલી સફળતા મળશે એ તો પ્રભુ જાણે. ”

“ મળશે : મળશે, નહિ તો જનતા એટલી કળવાશે તો ખરી. ”

“ કળવાઈને કળવણીનાં દુપણો ઘરમાં ઘાલશે. ”

“ છતાંય કળવણી નકામી તો નથી જ જવાની. જુઓ, કલ્યાણભાઈ સામું તો જુઓ. નાથ ! એમના વદનમંડળ પર સાચી અમીરાઈ ઝળકે છે. તે કાંઈ સહૃદયી કાર્યકર્તા જણાય છે. ”

“અત્યારે તો એ પાણીની માફક પૈસા ખરચી ગરીબ ગામડિયાઓ માટે લોહીનું પાણી કરી રહેલા છે. આંકલાવનું પીકું બંધ કરાવવા એ ખાસ મથી રહ્યા છે. છેલ્લા એક મહિનાથી તેઓએ એકલે હાથે એ કુંભેશ ઉડાવી છે. અથંગ દારૂડિયાઓને તેઓ સાદા જીવનના લાભ સમજાવે છે. જરૂર પડે ત્યારે પીકટીંગ પણ ગોઠવે છે.”

જરા ખોંખારો ખાઈ સુંદરે સહેજ બદલાયલા ગંભીર સ્વરે આગળ ચલાવ્યું, “જ્યારે આપણા મુખી સાહેબ બુદ્ધિગ ઓફિસમાં પડ્યા પડ્યા ઘોરે છે તે કલ્યાણને જડમૂળથી ઝીખાડી નાંખવાના પેતરા રચે છે. કલ્યાણને એ બંડખોર માને છે. એમના રાજ્યની શાંતિ ને સામાજિક વ્યવસ્થામાં એમનાથી ખલેલ પડશે એમ તે ધારે છે. એમના બે હાતર એકરનું સત્યાનાશ વળી જવાનું હોય એમ એ ભડકી ઊઠ્યા છે. એકાદ અઠવાડિયામાં જરૂર કાંઈ નવાજૂની થશે. કદાચ કલ્યાણભાઈ જેલ ભેગા પણ થાય. આજે જ મુખી સાહેબ આણંદ જઈ ઉપ્પુટી કલેક્ટર સાહેબને મળી આવ્યા છે. પેલી થેલીઓનો પ્રતાપ કાંઈ ઓછો નથી. મુખીનાં વચનો રામબાણ નીવડશે. આ કડકીના વખતમાં થેલીઓના આત્મમગ્નનું ઓછું મહત્વ નથી.”

શ્રીમાન મૂળજીભાઈ ઓફિસમાં નીરાંતે ઘોરી રહ્યા હતા. બારણાની ફાટમાંથી એમનાં નસફરાં બહાર સ્પષ્ટ સંભળાતાં. સીધા ઢોળાવ પર ભારખાનું ગમડતું હોય તેવો અવાજ આવતો. ત્રણસો એકર જમીનના એ શ્રીમંત માલિકનું સુંદર સંગીત ક્ષણભર સાંભળી રહ્યો.

સરસ્વતીની નજરે તો કલ્યાણ એના પ્રિય રાષ્ટ્રીય કાર્યનો વીર આગેવાન કરી ચૂક્યો હતો. “તમે એમને ઓળખો છો ?

એમને બોલાવો ને?”

“હા. મારે થોડું ઘણું ઓળખાણ છે ખરું. આજે જ સવારે તે ખાદીના તાકા ને ચરખાનું પારસત્ર છોડાવવા આવ્યા હતા. એક ડઝન ચરખા એ તુરતમાં જ ચાલુ કરાવવાના છે. આ અજ્ઞાન, આળસુ, દારૂડિયા ને ચોર બદમાસોને તે મનુષ્ય બનાવવા ધારે છે. જમાનાની ગુલામી સેવતા મુખીના ખેડૂતોનો એ ઉદ્ધાર કરવા માગે છે.”

“પણ એવી શરૂઆત ક્યાં વિના છૂટકો છે?” સરસ્વતીએ દલીલ કરી, “આ અધમૂઆઓનો ઉદ્ધાર કરવા કાંઈએ તો આમોદ્ધારનું કાર્ય હાથ ધરવું જ જોઈએ ને? આપણા જમાનાનું મને તો આ અત્યુત્તમ કાર્ય લાગે છે. આ ગરીબ ગામડિયા જીવનમાં આદર્શ સ્થાપવો ને કાંઈ યોજના રજૂ કરી, તેમની જીવનસુધારણા સાધવી એ કાંઈ ઓછું નથી. કલ્યાણભાઈને બોલાવો ને. એમના જેવાની ઓળખાણ થાય તો આ અકસ્માત પણ મને તો સાર્થક લેખાશે. તમારી સંમતિથી હું એમના કાર્યમાં જોડાઈશ. આ વેરાન સ્થાનના જેવજીવનનો અંત આણીશ. સાથે સાથે તમને ગમશે એવી વાનીઓ પણ જરૂર રાંધી રાખીશ.” સરસ્વતીએ સ્મિત કર્યું.

સુંદર કલ્યાણ પાસે ગયો. “કલ્યાણભાઈ! આમ અસ્વસ્થ કેમ જણાઓ છો? બનવાનું બની ગયું. મારે ભાગે અકસ્માત ને તમારે નસીબે કરણની પત્નીનું ઘવાયલું મસ્તક આવી પડ્યું છે. સવારની ગાડીમાં એને આણુંદ હોસ્પિટલમાં મોકલી આપીશું.”

“મને તો એમ થાય છે કે હું જાતે જ તેની સારવારમાં રોકાઉં. એ બિચારી હજી શુદ્ધિમાં પણ નથી આવી. કરણ દોર જેવો છે. સારી પેઠે ઠોકચો હશે. નહિ તો આટલું પણ ભાન

ન રહે ?” સરસ્વતી નમ્રતાથી જોડાઈ. રાત્રિની શાંતિમાં એનો ઝીણો સૂર બંધમેસતો જણાયો.

આ પીઠું બંધ જ થવું જોઈએ. ગરીબોને એ શાપરૂપ છે. એથી બેરાં છોકરાં ભૂખે મરે છે. કમાનાર પશુ બને છે.” કલ્યાણને ગમતો વિષય મળ્યો.

“આપના પ્રયત્નો વિષે અમે થોડું ઘણું સાંભળ્યું છે. બને તેટલી મદદ કરવા અમે પણ તૈયાર છીએ. આપણા દેશમાં આવા કાર્યની અત્યારે ખાસ જરૂર છે. પવન વાતો હોય ત્યારે જ આપણે ધાન્ય ડિપણવું જોઈએ. મને તમારા કાર્યમાં ભાગ લેવાની જરૂર તક આપો. પીઠું બંધ થશે જ. સાથે સાથે મુખીપણું પણ. આ મુખીની આંખો જ મને ગમતી નથી. કેવા ભયંકર ડોળા ! પ્રભુ એની શ્રીમંતાઈમાં પૂજો મૂકો. એના કાઠાર ને ગંજીઓમાં આગ લાગે. ગરીબ ને ભૂખ્યાંને આશ્રય ન આપે. એની લક્ષ્મી પણ શા કામની ?”

સરસ્વતી શાંતિથી બોલી રહી હતી છતાં એના સ્વરમાં ભાવિના પડછંદ સંભળાયા. એના વદન પર અપ્રતિમ સૌંદર્ય વિલસી રહ્યું.

ચોમેર પુણ્યશાંતિ પથરાઈ રહી હતી. આ ભવિષ્ય ભાખતી દેવીની બેવડી પ્રતિભા કલ્યાણ આશ્ચર્યવિમૂઢ બની જોઈ જ રહ્યો. પવિત્ર સ્વદેશભિમાનનું તેજ એના વદનમંડળ પર છવાઈ રહ્યું. એનાં નયનમાં કાઈ અનેરી ચમક દૃષ્ટિગોચર થઈ. પદ્મપાંખડી સમા એના કપોલ વધારે ગુલાબી બન્યા.

કલ્યાણ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરી રહ્યો. સરસ્વતીની સંમતિ સૂચક વાણી એના કામની સાચી કદર કરતી જણાઈ. નિરાશામાં ડૂબતા મનુષ્યને એ અપાર શાંતિ અર્પી રહી. એનામાં નવીન જોમ ઉભરાયું.

૨

દેહલતામાં હિમરાયલો ભાવાતિરેક છુપાવવા સરસ્વતી સહજ પૂર્વાભિમુખ વળી. ક્ષિતિજમાં સુંદર અરુણોદય જાળાયો. “અત્યારે અરુણોદય ક્યાંથી?” તે મનમાં જ બબડી, “હજી તો રાતના અગિયાર જ વાગ્યા છે.”

પરંતુ એના દિલમાં સત્યનો ઓગિંતો અરુણોદય થયો. “પૂર્વમાં જુઓ. કલ્યાણભાઈ!” તે ચીસ પાડી બીડી, “આકાશમાં આટલું બધું તેજ ક્યાંથી? મારી આંખો દગો તો નથી દેતી ને? કે મારાં વચનો આટલાં સત્વર સાચાં પડે છે?”

સુંદર સરસ્વતી ને કલ્યાણ વધતી જતી લાગાશ તરફ વિદ્રુલ બની જોઈ રહ્યા. અગ્નિના તણખા સાથે ધૂમગોટા દષ્ટિગોચર થયા. હવે શંકાને રથાન જ રહ્યું નહિ.

કલ્યાણ ભાનભૂલો બની ગયો.

“અરે રે! નંદુ, મકન, કાભાઈ ઈશ્વર, કાલુ ને હંદિરજી; તમને આ શું સૂઝ્યું? આવો વિનાશ ક્યાંથી નોંતર્યો! અરે રે! કાકાર ને ગંજીઓ!!! અગ્નિશિખા એમને ભસ્મીભૂત કરશે. મારા ઉજ્જવલ કાર્યને કલંક લાગશે. અરે રે! નાથુજી! દારૂના નશામાં મારા આખા વર્ષના કાર્ય પર તમે પાણી ફેરવ્યું.”

“જુઓ જુઓ. આ પીહું પણ સળગ્યું.” સરસ્વતીની ચક્રાર દષ્ટિએ પાકાશમાં બીજી આગ પણ પારખી.

“આ બધા માટે હું જ જવાબદાર લેખાઈશ. આપણે મોડા તો પડ્યા છીએ. છતાં હું ત્યાં જઈ મારું કર્તવ્ય બજાવું છું. સ્ટેશન માસ્તર સાહેબ! પેલા ઊંઘતા મુખી સાહેબને જરા ઠંઠાળો. એમના કમનસીબની કહાણી સંભળાવો.” ધવાયલા પશુ

પેડે કલ્યાણ આગ તરફ દોડ્યો.

“વીસ હજાર ખાંડી ડાંગર ! વીસ જાગરદસ્ત ગંજીઓ ! અર્ધા લાખમાં દેવતા. મુખીનું સત્યાનાશ વળી ગયું. હવે એ ઊંચા આવે એવો સંભવ નથી.” સુંદર બગડ્યો.

અર્ધો કલાકમાં તો સ્ટેશને ધમાલ મચી રહી. સ્ટેશન જરા ઊંચાણમાં આવેલું હોવાથી બધા જ ત્યાં ટોળે મળ્યા. ત્યાં સૌ સલામત હતા. ત્યાં ઊભા રહી આગતો પ્રચાર પણ નીરખી શકાય તેમ હતું. ધુમાડાના ગોટા ને અગ્નિની જ્વાળાઓએ આખું આકાશ ભરી દીધું હતું.

આગમાં ભયંકર ગોરવ હોય છે. મોલક ભયનું એ વિરલ દ્રશ્ય છે. શ્રીમંત કે ગરીબ, સંકટગ્રસ્ત કે સલામત સર્વ આક્રંદમાં જેડાય છે. સર્વ મદદની ધમાલમાં પડે છે. છતાં તેમના અંતરમાં કોઈ અગમ્ય ઉદ્ધાસ પ્રવર્તે છે. પવનના ઝપાટા પણ મદદના પોકારોના પડછંદ પાડતા અગ્નિશિખાઓને ઉતેજે છે.

૩

સુંદર આશ્ચર્યવિમૂહ બની જોઈ જ રહ્યો. એટલામાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. “ખેડાના નવા આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ત્યાં આવે છે. એકાદ અડવાડિયું ત્યાં ગાળશે. આંકલાવ સ્ટેશને ચ્હા પીશે. તાકીદે વ્યવસ્થા કરો.”

“પણ અકસ્માત ! એક કલાક પહેલાં મેં ટેલીફોન કર્યો છે ને ?”

“તેમાં શું ? તપાસ પછી તમને રૂબરૂ આપવામાં આવશે. હમણાં થોડા દિવસ ખેંચી કાઢો. રેલ્વેના નોકરોને બેકાર થવાની નવાઈ શી ?”

સુંદરનું હૈયું કંઠે ઉછળી રુંધાયું. ગજબ ઇચ્છાબલથી તેણે સંયમ જાળવ્યો. ખીજી બાજુ નજર કરતાં શ્રીમાન મૂળજીભાઈ હજીયે ધોરતા જણાયા. નાના બાળકની પેઠે એમનાં નસકોરાં ચાલુ જ હતાં. એના ઘરમાં આગ લાગી હતી છતાં એ તો દારૂ ને વનિતાવૃંદનાં જ શમણાં જોઈ રહ્યા હતા.

સુંદરે એમને ઢંઢોળ્યા. રાતા વાવટાથી એમને સાવધ કર્યા.

અગિયાર અગિયાર વર્ષોથી બાદશાહી ભોગવતા વડવાઓના મકાનમાં શ્રીમાન મૂળજીભાઈનો નિવાસ હતો. પુરાતન કાળમાં તેઓ ખંભાતના હકીમોના લશ્કરીઓ હતા. મુખી કુટુંબે વર્ષો થયાં આગાદી અનુભવી હતી. મોઢે ચઢાવેલા મૂળજીભાઈના હાથમાં લગામ આવી કે લક્ષ્મીને પગ આવવા લાગ્યા: યુવાનીના જાદુમાં તે અર્વાચીન સંસ્કૃતિના આવેશમાં જમાનાની રૂઢીઓ અભરાઈએ ચઢાવવામાં આવી.

તેમની શ્રીમંતાઈની ચાવી અડગ એકાંત સેવવામાં જ હતી. પ્રજાક્રિય કામકાજ તરફ એ કુટુંબ તદ્દન બેદરકાર રહેતું. મૂળજીભાઈના વડવાઓ પોતાની ખેતીમાં જ ઝાઝું લક્ષ્ય આપતા એટલે પેઢીકિતાર જે સ્વાર્થાધતા સેવેલી તેનો ભયંકર પ્રત્યાઘાત મૂળજીભાઈના જીવનમાં જણાયો. તેથી એ ચૂંટણીના કાર્યમાં પૂરજોડેસથી રસ લેવા લાગ્યા. લક્ષ્મી ચંચલ છે. નસીબની બલિહારીના કાઈ ગજબ સંયોગથી તે મુખી કુટુંબમાં આટલા વર્ષ ઠરી ઠામ બેઠી હતી. પરંતુ હવે એને પણ પાંખો આવે તો નવાઈ જેવું નહોતું.

૨

આંકલાવ સ્ટેશન પર થયેલા અકસ્માતના વર્તમાન શ્રીમાન્ મૂળજીભાઈનાં વૃદ્ધ માતા કને વટોળની ઝડપે જઈ પહોંચ્યા. તે સૂવાની તૈયારી કરતાં હતાં ત્યાં આ વાત મળી.

“રામભાઈ ! સ્ટેશન પર દોડો. મૂળજીની ભાળ કાઢો.”

રામભાઈ એમના દૂરના સગા હતા.

“ફિકર નહિ, પાલીઆ ! આ તો કાણાની ગાડી ભારખાના સાથે અથડાઈ પડી છે. એટલે મૂળજી સત્તામત જ હોવો જોઈએ. એ તો આજુનંદ ગયો છે એટલે મોટરમાં જ તે હમણાં અહીં આવી પહોંચશે.

“અકસ્માત ! રામભાઈ ! કેવું ભયંકર દૃશ્ય હતો ! આપણાં ગામડાં શું ખોટાં છે તે છોકરો પાકી સડકો ને રેલ્વેના પાટા નાખવા મથી રહ્યો છે ? હું તો કેટલીયે ના પાડું છું. જંગલી હાથીઓ પેઠે આપણા આખલા આળસુ પડી રહ્યા છે. મોટર ને રેલ્વે આપણા પરસેવાના પૈસા પાણી કરે છે. રામભાઈ ! સ્ટેશન પર જઈ એ છોકરાની ખબર તો કાઢો.”

“ગભરાવવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. એ મિલકુલ સત્તામત છે. અર્થા કલાકમાં જ એ અહીં આવી પહોંચશે.”

“રામભાઈ ! છોકરાને આટલી રાતે રહીવાનું હું ના કેમ નથી પાડતો ? પારકી પંચાતોમાં એણે તો હાડકાં વસી નાખ્યાં. નામ ને નામના માટે લોકાની ચૂંટણીઓમાં આમ આથડવું શું ? એનાથી ખેતીવાડીમાં પણ બરાબર ધ્યાન અપાતું નથી.

હવે તો શાક દાળ પણ અગ્નરમાંથી ખરીદી લાવવાના દિવસો આવ્યા છે. શરમ છે શરમ ! સો વાઘાં જમીન પડતર જુએ તો એના આપની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય. આ વર્ષે તો મૂળજીને પરણાવવો જ બેઠાએ. ત્યારે જ એ ઠરી હામ ખેસશે. ઘરની ઘરેડમાં પડ્યા સિવાય આખલો નશ્વારાનો જ નથી.”

“ ખરી વાત છે. આ ! સાચી જ વાત કહો છો. સારી કન્યા શોધી એને જરૂર કેશણે પાડી દો એટલે આપોઆપ ગાડું ચીલે ચઢી જશે. ”

રામભાઈએ લગ્નનો વિચાર તુરત જ વધાવી લીધો. એમને પોતાને જ એક કન્યાકાળમાં આવેલી કન્યા હતી. મૂળજીભાઈ સાથે એનું ચોકડું ખેતી જાય એવું સમાયું તે વર્ષોથી સેવી રહ્યા હતા. એ હંતુથી જ વરસ દહાડો થયાં તે મુખીને આશ્રયે આવીને પડ્યા હતા તે કદ આતાની હરેક તક સાચવતા.

“ રામભાઈ ! આપણી ખેતીવાડી મૂળજીના આપના વખતમાં ફુલી ફાલી રહેતી. રસ્તે જનાર દરેકની આંખો હતી. આજે જે હોય તે તેની લાલલવાલ દશા પર આંસુ સારે છે. ખેડૂતો ચહેલી રાજી માટે ખૂબો પાડી રહ્યા છે. પેટપૂરતું ખાવાનું ન મળે તો એ બિચારા તાપતકામાં મજૂરી કરે પણ શી રીતે ? મૂળજીના આપા એમને ધરાઈને ખાવાનું આપતા. આપણે કાંઈ પણ ટાણું હોય તો ખેડૂતોને નિમંત્રણ હોય જ. આપણા કાઠારોમાં પણ ત્યારે ભર્યુંભાદર્યું અનાજ રહેતું, દાળચોખાનો તો સુમાર નહેતો. કેળાં તરખૂચ તે ખાધે પણ ખૂટતાં નહિ. નાળિયેરના તો ઢગલા ખડકાતા. હવે ગામમાં પીડું થયું એટલે બધાની વિનાશ થઈ આવી ઊભી. આજે

ગણપતી આગળ મૂકવાનું નાળિયેર પણ વેચાતું લેવા જવું પડે છે.”

“એમ જ છે, પાલીઆ ! આપણા સારામાં સારા ખેડૂતો આજે પીઠામાં ભરાઈ પેડા છે.” રામભાઈએ દુકારમાં માથું ધુણાવ્યું. તેમને સાઠ વર્ષ થયાં હતાં. હિંદુ ધર્મના પુરાણા રિવાજો એમના દિલમાં ઘર કરી બેઠેલા હતા.

“રામભાઈ ! અમે તો ડાઘ વર્ષે અનાજની તાણ સાંભળી નથી. બહાર ગમે તેવો દુકાળ છો ને પડતો. મૂળજીને નાનપણમાં જ ખૂબ મોઢે ચઢાવેલો છે એટલે મને તો એ જરા ય બદતો નથી. તમારું કહ્યું માને તો માને. એણે હવે સમજવું જોઈએ. રીતભાત સુધારવા એને શિખામણની બે વાતો કહેજો ને. તે કામ ઉપર ધ્યાન નહિ આપે તો આપણી ખેતીવાડીનું સત્યાનાશ વળી જશે.”

“એટલે અત્યારે આટલું મારું માન રાખે છે તે ય ન રાખે. તમારો નાથુ એનો મુનીમ બન્યો છે. અનુભવની અધરી શાળામાં આથડ્યા સિવાય આ ચીજો એમને એમ આવડી જતી નથી. સારી જોઈને એક કન્યા શોધી કાઢો. એટલે તમારે કે એમને ચિંતાનું જરા ય કારણ રહેશે નહિ. આપણી ખેતીવાડીનું પણ ઠેકાણું પડી જશે. તમે કન્યા પસંદ કરો તે પર જ બધો આધાર.”

“કન્યા હું પસંદ કરું ? તમે શું કરશો ત્યારે ? મૂળજીના લગ્ન વખતે કાશીએ કરવત મુકાવવા જવું છે ? કન્યા તારે જ પસંદ કરવી પડશે.” પાર્વતીબાઈ ઘડી ભર થંબ્યાં. પછી તેમણે ધીમેથી ઉમેયું, “કેટલીક વાર તો મને આપણી લીલી મારા દીકરા માટે સાવ લાયક જણાય છે. માત્ર એ જરા નાની છે.

એટલે જ વાંધો છે.”

“ નાની ! આપણી લીલી અત્યારે તમને નાની જણાતી હશે પરંતુ વર્ષો જતાં એને વધતાં બિલકુલ વાર નહિ લાગે. એની મા પણ એવી જ રીતે વધી ગઈ હતી. તમને એ વાંધો નહિ હોય. પાલીઆ ! પણ કદાચ તમારા દિલમાં અમારી ગરીબાઈ સાલતી હશે ? એ વાત સાંવ સાચી છે પણ દીકરી કુંવારી રહી જાણી છે ? ” રામભાઈએ સફાઈમાં પોતાનો દાવ ખેલ્યો. દિલમાં ખૂબ જ ઓછું આગ્યું હોય તેવો દેખાવ કર્યો.

“ ના. ના. રામભાઈ ! એમ ઓછું ન આણુશો. મારી લીલી જેટલું મને કાંઈ જ વડાલું નથી. પરંતુ બાજુ તમારા હાથમાં છે. મૂળજીનું મન મનાવો એટલે મારે કાંઈ જ કહેવાનું નથી. તમે જાણો છો ને. આ અવકાશનું ભણતર ને નવા સુધારાના જમાનાના રંગે એના ભેગમાં લગ્ન વિષે વિચિત્ર ભૂસું ભર્યું છે. એના દિલની આ ગૂંચ તમારે ઉકેલવાની. ગમે તે ઉપાયે તમારે એનું મન મનાવવાનું. પ્રભુ કૃપાથી એ માની જાય કે બીજે જ મહિને લીલી પુત્રવધૂ તરીકે જ મારે ઉમરે પગ મૂકશે.” પાર્વતીજીને ભાવ ભર્યા દિલે પોતાનો નિર્ણય સ્પષ્ટ કર્યો.

“ ખરી વાત. પાલીઆ ! મૂળજી ડાહ્યો દીકરો છે. એના દિલમાં ગમે તેવા વિચારો ભર્યા હશે પરંતુ આ વાતમાં એ તમારું વચન ઉથાપશે જ નહિ. યુવાની હંમેશાં એવી જ હોય છે. લગ્ન ગ્રંથીજ એને આપણી કુટીનતાનો ખ્યાલ આવશે. હમણાં આમ તેમ ભમી એને અનુભવ લેવા દો. આ રસ્તો જ એને એવો પાઠ પઢાવશે કે જિંદગી ભર તે ભૂલી શકશે નહિ.”

“ પણ રામભાઈ ! ખરાબ શહેરો જીવનના વમળમાં તે ઊંડો ને ઊંડો ખૂંચતો જશે. આપણા હરિભાઈની પેઠે વાત

હાથથી જ્ય તો શી દશા થાય? જુવાન માણસને માંધતું કંઈ પણ અશક્ય થઈ જશે ને કહેવાય જ નહિ.” એક માતાની ચિંતાથી પાર્વતીએ પોતાની શંકા રજૂ કરી. રામભાઈ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવા જ એકા હોય તેમ ગંભીર વદને સાંભળી રહ્યો. સઘળું નિર્વિધ્ને પતી જતું હશે તો પાલીયા આડખીલી નહિ થાય તેની એને ખાતરી થઈ.

“ એવી વાતો શું કામ કરીએ ? પાલીખહેન ! ક્યાં આપણા મૂળજી ને ક્યાં પેલો છટકેલ હરિભાઈ ! એનું ઘર ક્યાં ને આપણું ઘર ક્યાં ? એને માટે કન્યાઓ ક્યાં રરતામાં પડી હતી ? આંકલાવની ત્રણસો એકર જમીન ક્યાં ઊડી જવાની છે ? સાત સાત પેઢી સુધી સાત સાત મૂળજી મોજ માણે તહેાય આપણી જગીરને આંચ આંચે તેમ નથી. માત્ર એક વાત તમારે એને સંભળાવી દેવી કે મારાં વચનને એ વધારે વજૂદ આપે. મારો સહેજ દાવ રહે એવું કરવું. પછી જગીરના આ બદમાસોને હું સીધા દોર કરી નાંખીશ. ”

“ મૂળજી તને સત્તા આપે ? છટ ! મારા ભાઈ તરીકે તને કુલ સત્તા છે જ. તારું કંઈ ન માને તો એનું નામ દેજે ને. એની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાંખીશ. ”

“ એમ હોય તો હવે નાયુજી ને આદિતરામ જેવા ચોરોને હું જ સીધા કરી નાંખીશ. આજ ત્રણ વર્ષથી આપણી આવક ઘટી હોય તો તેના જવાબદાર એ જ હરામખોરો છે. ગિયારો મૂળજી ! એમની ખુશામતથી ભોળવાઈ જાય છે. ”

“ રામભાઈ ! જો હું તને ખરી વાત કહું. આ ચૂંટણીના કામમાં મૂળજીએ નાહક પૈસા બગાડ્યા છે. ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ લાખનું માણી ક્યું. હવે સઘળી લગામ તું તારા હાથમાં

લે. આવતા મહિનામાં જ મારો છોકરો ડેકાણે પડી જાય એમ હું ઈચ્છું છું. આ શરીર હવે બહુ ટકવાનું નથી. દીકરાને પરાણાવી ને જાઉં એટલે નીરાંત. ”

પારોના જીર્ણ મંદિરના ધુરંજ પરથી છેલ્લા વીસ દીવસથી એક ઘૂવડ બોલી રહ્યું હતું. એના બોલે પાર્વતીના દિલમાં ચીરા પડતા. આજે પણ આ જ પળે તે ઘૂવડ બોલ્યું. ને પાર્વતીના મંગલ શબ્દો મોંમાં જ રહી ગયા. એ પુરાતન કુટુંબ ઉપર કાંઈ અણધારી આફત આવી પડશે એ વિચારે તે કંપી બહી. ક્ષણ બાર ત્યાં નીરવ શાંતિ પથરાઈ રહી પરંતુ રામભાઈ તો પોતાના ને પોતાની પુત્રીના ભાવિની મનોહર કલ્પનામાં તલ્લીન બની ગયો.

પાર્વતીએ ઓચિંતો શાંતિનો ભંગ કર્યો. “આ ઘૂવડના અપશુકને કાંઈ આફત આવશે જ. રામુ ! સ્ટેશન પર દોડ. મારા દીકરાને કાંઈ થયું તો નથી ને ? આપણી બાબુ આવા અકસ્માત વળી ક્યારે થાય છે ? ”

રામભાઈ કાંઈ પણ સાંત્વન શબ્દો બોલે તે પહેલાં તો ચોકમાં કાલાલ્લ મચી રહ્યોઃ કોઠાર તરફ ખૂબ જ ધમાક જણાઈ.

૩

“આટલી મોટી રાત્રે પણ આવી ધમાલ મચાવનાર બદમાસો કાણ છે ? નાચુજી ક્યાં મર્યો ? હજી સુધી પોકમાં ! ને આદિતરામ મુકાદમ ! આ હરામખોરોનાં હાડકાં જ બોખરાં થવાં જોઈએ. ”

રામભાઈનો જીલ્લંદ અવાજ રાત્રિની ભયંકર શાંતિમાં ગાજી રહ્યો. મૂળજીભાઈની જંગીરમાં આજે પ્રાપ્ત થએલી સત્તાનો અમલ કરવાનો પ્રસંગ આટલો જલદી સાંપડ્યો તેની તેણે

ઉલ્લાસ અનુભવ્યો. શાંત ને ગંભીર કારભારી પેઠે તે પોતાની બેન તરફ વળ્યો. “નાથુજી જેવા સફેદ ઠગને તેમજ આદિતરામ મુકાદમને રૂપસદ આપ્યા સિવાય આપણો જંગોરમાં નીરાંત થવાની નથી. તમે ફિકર ન કરો. પાલીઆ ! થોડા દિવસમાં જ હું એ બધાંને સીધા દોર કરી નાખીશ.”

પરંતુ પાર્વતી તો પોતાની ભય કલ્પનાઓમાં જ દ્યાર્ઘ ગઈ હતી. પુત્રની સલામતીના વિચારો જ એમના મનને ચગડોળે ચઢાવી રહ્યા હતા. ધૂવડના અવાજે એ ગમગીન બની ગયાં હતાં. ડાકારને! ડાલાદલ વધતો જ ગયો. એમના દિલમાં વિચાર આવ્યો. વર્ષો પહેલાં પાડોશના ગામડામાં એના પતિએ ધાડ પાડી હતી. એ પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો. દરેક વર્ષે એનો બદલો લેવાશે એવી ધારતી રહેતી.

“રામુ ! આજ વીસ વીસ દિવસથી ધૂવડ નાહક ન બોલે. મને તો આ પાડોશના બદમાસો જ જાણાય છે. આજે મારો મૂળજી નથી એમ જાણીને જ તેઓએ ધાડ પાડી હશે. જલદી કર. આપણાં માણસો એકઠાં કર. પચાસ પચાસ વર્ષો સુધી આપણા હાથનો સ્વાદ આ લોકો ભૂલ્યા નથી. એ સ્વાદ ચખાડવા નંદુ, મકન ને કાલાઈ હજી જીવતા છે. એટલો પ્રભુનો પહાડ. સાદડી ઉઠાવી લે રામુ ! પાછલે બારણેથી બહાર પડી આપણાં માણસોને બોલાવી લાવ. નંદુ, મકન ને કાલાઈઃ ઈશ્વર કાલુ ને ઈદરજીઃ એમના નામોચ્ચાર માત્રથી આ લોકો ભાગી જશે. નાથુજી ને આદિતરામ પણ આટલામાં જ હશે.

પાર્વતીમાઈમાં કાઈ અજબ ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. બોંતેર વર્ષની પાકી વયે પણ તેઓ યુવતીની ચપળતા દાખવી રહ્યાં. એમના સત્તાધારી સ્વરે રામભાઈના બીકણ દિલમાં હિંમત પૂરી.

એમનું ઊંચું એકવડું શરીર પવિત્ર જીવનના આરોગ્ય ને ઉત્સાહથી ચમકી રહ્યું : લતામંડપની કાંઈ સુવર્ણ વેલી સમોવડું.

પરંતુ પાર્વતીની ધાડની શંકા તુરત જ નિર્મૂળ થઈ.

સદ્ભાગ્યે નાથુજી ને આદિતરામ કાઠારના દ્વાર આગળ ઊભા રહી મોટેથી સૂચના આપી રહ્યા હતા. એટલે રામભાઈને ધડકતે હૈયે પાછલે બારણેથી ગામમાં જવું પડ્યું નહિ.

“આ રહ્યા બા સાહેબ ! અમારા માણસો પણ હાજર છે. પરંતુ અધા રોજી માગી રહ્યા છે. છેલ્લા એકવીસ દીવસથી તેઓ ભૂખમરો વેડી રહ્યા છે. શેઠ બહારગામ ગયા છે. અમારી રોજી મળી જાય એવું કાંઈક કરો. નહિ તો આ લોકો આજે અમારા હાથમાં રહેશે નહિ.”

“રોજી ! હરામખોરો ! આટલી અર્ધી રાતે રોજી અપાઈ સાંભળી છે ? અમને કાંઈતા જાણી લૂંટફાટ કરવા આવ્યા છો ? આજ એવો પાક પડાવીશ કે તમારા જીવન ભર ચાલ કરશો. આદિતરામ ! બદમાસ ! તારું જ આ કારસ્તાન છે. તને હવે પાંચરો જ કરવો પડશે. નાથુજી ? તમે ય હમણું હમણું બરાબર કામ આપતા નથી. તમારા જેવા કારભારી ને મુતીમને અર્ધી રાતે રોજી માગતાં શરમ નથી આવતી ? મારી આખી જિંદગીમાં મેં આવી વાત સાંભળી નથી. મૂળજીભાઈ અહીં હાજર હોત તો તમને જીવતા જ સળગાવી મૂકત. આજે મારે જાતે જ તમને દાખલો બેસાડવો પડશે.”

રામભાઈએ એક લાંબો ફારડો હાથમાં લીધો. નગ્ન સૌંદર્ય દાખવતી ગ્રીક પ્રતિમા શો અચલ ઊભેલા આદિતરામને ફટકારવા તે કાપાવેશથી આગળ વધ્યો. રામભાઈએ ફારડો વીંઝ્યો. ભૂતના પડછાયા જેવો કાલુ બાજુએ ઊભો હતો તેણે બરાબર

અણીની પળે તે પકડી લીધો. એક જ આચકા સાથે તેણે રામભાઈને જમીન પર ચત્તા પાટ પછાડ્યો. રામભાઈનું મસ્તક પથર સાથે અફળાવું. તે મર્જિત થઈ ગયો.

પાર્વતીએ રોષ ભરી ગર્જના કરી. કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા એણે મોટી પડકાર કર્યો પરંતુ વધી પડેલી ધમાલમાં એનો સ્વર પરખાયો જ નહિ. ઘરના નોકર ચાકરો પર તે બંધો વજ્રપાત થયો હોય તેમ સવળા જમીન સાથે જડાઈ જ ગયા.

કાલામએ જુદી જુદી સો એક લૂંટફાટોમાં ભાગ લીધો હતો. બાપ પ્રત્યેની વફાદારી એકદર દીકરા તરફ દાખવવી એને ઊંચત જરૂર નહિ. ખાસ કરીને તણ મહિના કરતાં પણ વધારે ગાળાનો પગાર ચઢી ગયો હતો. એ તેની મોટી ખૂંચ હતી. એટલે એણે મેઘ ગર્જના શો પડકાર કરી, પોતાના માણસોને આગળ દોર્યો.

“અધ્યા અમથા ! આજ આપણો વારો છે. સો વર્ષમાં આવા ઘડી કાઢક વખતે જ આને છે. આ કાકારો આપણે જ ભર્યા છે. આપણાં બેરી છોકરાં ભૂખે મરે છે. આપણા શેઠ બહારગામ રખડે છે. આપણું નેહનું અનાજ ઘેર લઈ જઈએ તેમાં કાંઈ જ દરકત નથી.”

નંદુ ને મકને એની વાત ઉપાડી લીધી. “ચાલો, જુવાનો ! કાલાઈ ખરું કહે છે. આજે એની વાત માનવી જ પડશે. બોલો, કાલાઈનો જય !”

આમ લૂંટ કરવાનો પડકાર થયો. બંધો દેવોની આજ્ઞા થઈ. આગેવાનના વચને મરી પડનાર આ સાદા ગરીબ ખેડૂતોને સારાસારનું ભાન જ નહોતું.

પથર કાણુ ને ઈંદરજી સાહસિક જુવાનિયા હતા. “ગંજને

આગ લગાવો.” તેઓ ગાજી ઊઠ્યા, “ગરીબોની હાયને અગ્નિ શિખા મારફતે સ્વર્ગે સંચરવા દો. જમાનાના અન્યાયો ને પાપ કર્મો બળીને ખાખ થશે. આ જગીર પર વજ્રપાત થશે. આપણું બૈરી છોકરાં ઘેર ભૂખે મરે છે ત્યારે આપણા શેઠ શહેરમાં જઈ લહેર ઉડાવે છે. સરકારી ખાંધીઆઓને જ્યાફતો આપે છે.”

ધાડના સમૂહ ગીતમાં બધા ય સ્વરોનો શંભુમેળો થયો. જમાનાનો રોષ જાણે એ પળે જ ભભૂકી રહ્યો.

ચોમાસાના ભારે વરસાદથી જેમ તલાવ ફાટે તેમ ચોમેરથી નિર્બંધ બની ભૂખમરાથી કાયર થયેલું એ ગામડિયાનું ટાણું લૂંટફાટમાં પ્રવૃત્ત થયું.

પોતાની જ આગેવાનીને લજવે એવા બનાવો બનતા જોઈ નાથુજી નારાજ થયો. મુનીમની તમામ સત્તાનો દોર એકઠો કરી તેણે હાંકારો કર્યો. “ભાઈઓ! તમે ગમે તે કરો પણ ઘેલા થઈ ગંજીને આગ ન લગાડશો. બિચારાં દોરોએ તમારું શું બગાડ્યું છે? અનાજ લૂંટો. તમારાથી ઊંચકાય એટલું ઘેર લઈ જાઓ. ધાસના પૂળાને આંગળી અરકાડવામાં પણ પાપ છે.” પરંતુ એની સૂચના ઘણી જ મોડી પડી હતી.

ત્રીપ્મની વિદ્યુલ્લેખા સમોવડી, આકાશ સુધી પહોંચતી, એક પાતળી ચમકતી અગ્નિ શિખા એ જ ગંજીઓના ઉદર પટે વીંટળાતી ઊંચી જતી જણાઈ. થોડી જ વારમાં વંટોળના ઝપાટાની પેઠે અગ્નિની જ્વાળાઓ ચોમેર ફરી વળી.

આ બધો કરુણ દેખાવ રામભાઈને પોતાના ઘરમાં જ પોતાની સગી આંખે જોવો પડ્યો. કાલુએ એને મજબૂત હાથે જમીન સાથે દાબી રાખ્યો હતો. “મોટો વફાદારનો બેટો ન

જોયો હોય તો ? આટલે વર્ષે સફાર્થ કરતાં શીખ્યો ?” તે બબડ્યો. રામભાઈ જરા ય ચસકી શક્યો નહિ.

શ્રીમાન મૂળજીભાઈની જાગીર પાંચસો કુટુંબના શ્રમ પર નભતી. ગૈરાં છોકરાં વિગેરે મળી બે હજાર મનુષ્યો મૂળજીભાઈની ધૂન પર નિર્વાહ ચલાવતાં. આ સ્યામળી પળે એક બાજુ ગંજીઓના પ્રલયાગ્નિની ભયંકર જ્વાળાઓ ભભૂકતી. બીજી બાજુ નાના મોટા બે હજાર હાથ જે હાથ આવ્યું તે ઉચકી જવાના કામે લાગ્યા હતા. દરેકમાં ભૂખી ભૂતાવળનું રાક્ષસી જોમ આવેલું જણાતું હતું. અર્ધા કલાકમાં જ ગંજીઓ ને કાઠાર અદૃશ્ય થઈ ગયાં; અર્ધાં છૂંટમાં, અર્ધાં આગના ભડકામાં.

નિઃસત્વ કાપાવેશમાં નાથુજી નજર નાખી રહ્યો. એકાએક તેને વિચાર આવ્યો. “કાઈ પીઠા પર જાઓ. આપણા શેઠની આ દશા કરનાર એ કૃત્યાને જલાવી દો.” પાંડુ કેટલાક જૂવાનિયાને લઈ દોડ્યો. પલક વારમાં જ અગ્નિ દેવને પીઠાતું બલિદાન દેવાયું. એટલામાં થોડે દૂર બીજી જ્યોતિ રેખા જણાઈ. તારક મંડળમાંથી કાઠ આધ્યાત્મિક તેજ ટપકી રહ્યું હોય તેમ એ ચમકી બિઠી.

કલ્યાણ દોડતો આવ્યો પરંતુ તે મોડો પડ્યો. ધવાયલા હરણ પેઠે તે દોડ્યો. ગંજીઓ ને અનાજ બચાવવા તે ઘણું ચે મથ્યો. નાથુજી એને પગે પડ્યો, “ઓ કલ્યાણ ભાઈ ! આ મનુષ્યની કૃતિ નથી. પ્રભુજીની જ એમ ઈચ્છા હશે. અમે તો માત્ર ચઢી ગયેલી રોજની માગણી કરવા જ આવ્યા હતા. કાણ જાણે કેમ ? હસવાનું ખસવું થઈ ગયું. આંખના પલકારામાં આ હત્યા કાંડ બની ગયો. આ શાથી થયું ? કેમ થયું ? કાણે કર્યું ? મને કશું જ સમજતું નથી.” ક્ષમા યાચના કરતાં તે ગળગળો બની ગયો.

નાનાં ને મોટાં : બે હજારનો માનવ સમૂહ છૂંટતો, દોડતો ને

ધમાલ મચાવતો જોઈ કલ્યાણુ તો ધડી ભર સ્તબ્ધ બની ગયો. કુંડાડા મારતી જવાળાઓમાં થઈ કાઈ લૂંટ ઘેર લઈ જતું. કાઈ એકઠું કરતું તો કાઈ કાલાહલ મચાવતું. કલ્યાણુને માટે આ દશ્ય કરુણતાની અવધિ હતું. તે મંદ પગલે સ્ટેશન તરફ વળ્યો. નાયુજી પણ તેને અનુસર્યો. કલ્યાણુને ભયંકર ભારિની આગાહી થઈ.

જમાના જૂના ભૂખમરાના અનંત કોપાનલમાં લૂંટફાટ ચાલુ જ રહી. જમાના ભરમાં એકાદ વખત જ આવો પ્રસંગ આવે છે. અજ્ઞાન ને ગરીબાઈમાં ખૂંપેલા આ બિચારા ગરીબ ખેડૂતો આમ તો છેક જ નિર્માલ્ય હોય છે પરંતુ આવી કાઈ ભીષણ પળે તેમની ભયંકરતાની લદ રહેતી નથી.

આદિતરામ ને નાયુજી કોને વફાદાર રહે? એ ટેકરીઓ વચ્ચે તુફાનમાં ફસાયેલાં ઘેટાં જેવા તે બંને ય તદ્દન નિર્જીવ બની ગયા હતા.

પણ નંદુ, મકન ને કાભાઈ; મશ્વિર, કાલુ ને ઇંદરજીના ઉલ્લાસનો પાર નહોતો. તેમના તરફથી એક પછી એક નવા નવા હુકમો ફૂટતા. જવાલાઓનાં તાંડવ નૃત્યને તેઓ ઉલ્લાસ ગીતે વધાવતા.

અરુણોદય

૧

એ કરુણ રાત્રિનો અંધકાર ખતમ થયો. પ્રભાતની આછેરી તેજ રેખાઓ ધીમે ધીમે પૂર્વાકાશને રંગી રહી. આંકલાવની મનોરમ ઉપાનાં દર્શન થયાં.

જ્યોતિની સ્વયં નિર્દોષતા તે અલાકક ગૌરવ ભર્યો ઉગતો ભાનુ આ પૃથ્વી પરનાં ગર્ભ રાત્રિનાં કરુણ કૃત્યોની માહિતી વિના ભ્રમણ કરતી વાદળીઓમાં પંથ કાપી રહ્યો. જાણે મશરુની તળાઇઓ તે રેશમી ચાદરો સંકેલી ઉઠતો મહા સમ્રાટ. આંકલાવ પર એની પ્રથમ રશ્મિઓ છવાઈ રહી. મુખીના પુરાતન કુટુંબ પર ગર્ભ રાતે ફેટલી એ આકૃત વરસી ગઇ છતાં ત્યાં આકંઠના પડછંદ પણ નહોતા. જમાનાની ગંજીઓ તે કાકાર સદૈવ સૂર્ય નારાયણનું સ્વાગત કરતા. આજે તે હતા ન હતા થઈ ગયા હતા. મુખીના મન મોજી સરંજમમાં જે શ્રીમંતાઈ ભભક ભરતી તે આજે રાખના ઢગલામાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. વિનાશની એ છેલ્લી માત્રાઓને સમીરણ પણ આજે છિન્ન ભિન્ન કરી રહ્યો હતો.

મૂળજીભાઈનું વિહાર ભુવન અગિયાર પેઢીઓની અમીરાઈના ઓપથી આખાદી તે ઉલ્લાસ ભર્યું ભાસતું: કાઠ કરુણ પળે તેના પર વજ્રપાત થયો હોય તેમ તે આજે વિનાશ દર્શન દઈ રહ્યું.

પરંતુ જ મહિના સુધી ભૂખમરો નહિ વેકવો પડે એ વિચારે દશ માર્ધલ ફરતાં હજારો ઝૂંપડાંઓમાં ઉલ્લાસ ગીતો ગવાઈ રહ્યાં. છતાં એ દરેકમાં ધૂપા ભયનો ભણુકાર સ્પષ્ટ સમજાતો. ચોરીના માલનો ધૂપો. આનંદ ચિંતાની ચિનગારીએ ખરડાયલો જ હતો. કુદરતી રીતે પારકા હાથમાં પડેલાં ફલો પોતાની ભૂખ ફીટાવવા ઉપયોગમાં લેવામાં પણ માલિકીની દૃષ્ટિએ તો એ ગુનાહિત કૃત્ય જ હતું. એટલે પ્રાણી સૃષ્ટિનો જે સફળ લેખાય તે માનવ જીવનમાં વેદના વારાથી પાપ મનાતું આવ્યું છે.

૨

પ્રભાતની પ્રથમ દિરણુ વૃષ્ટિથી જ સ્ટેશનનું આંગણ ખીચાખીચ ભરાઈ ગયું. રાત્રિના ઉલ્કાપાત, અકસ્માત ને આગ: દરેકને મોઢે રમી રહ્યા. બાહ્ય જગત સાથે સ્ટેશનનું આંગણ અંકોડા સમાન હોવાથી દરેકને તે સુરક્ષિત સ્થાન ભાસ્યું. આગલી રાત્રે ગટકું પણ માર્યા વિના થાકેલી આંખોને સવારનો સમીર તાજગી અર્પી રહ્યો.

થોડી જ વારમાં રેલ્વેનો ગડગડાટ સંભળાયો. નવા એન્જીન સાથે નંબર પાંચ ધીમે ધીમે સ્ટેશન આગળ આવી ઊભી. ખેડાનો ડેપુટી કલેક્ટર નવા કલેક્ટરને આજુબંધી જ વધાવી લેવા સામે જઈ રહ્યો હતો. એ ગાળામાં જ એના પગારના વધારાનું નક્કી થવાનું હતું.

એવામાં નંબર નવ પણ આવી પહોંચી. રાજેશ્વરી ને રણજીત એ ગાડીમાં હતાં. આંકલાવ ગંતે ગાડી એક જ મિનિટ થોભવાની હતી.

પરંતુ અકસ્માત, આગ ને આસીરટંટ કલેક્ટર એ મહત્વની વાતો હતી. વળી કલેક્ટરને સવારની ચૂકા પીવાને પણ પૂરતો

સમય મળવો જોઈએ ને ! અમદાવાદમાં રણજીત કુછ ખિસાતમાં નહોતો પણ આંકલાવમાં તો એ સર્વોપરિ સ્થાને વિરાજતો. પ્રથમથી જ એણે આંકલાવ સ્ટેશને તાર કરવાનું ડહાપણ વાપર્યું હતું.

૩

“ અરે મૂળજીભાઈ ! આટલા વહેલા સ્ટેશન પર ક્યાંથી ? અકસ્માતના ફાલાહલે છેક તમારા કાન સુધી પહોંચી તમારી મીઠી નિદ્રાનો ભંગ કર્યો કે શું ? ” અકસ્માતમાં શ્રીમાન મૂળજીભાઈએ જે કરુણ ભાગ ભજવ્યો હતો તેનાથી બીન માહિતગાર તેમના મિત્ર ડેપુટી કલેક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો, “ આટલા બધા કંટાળેલા કેમ જણાઓ છો ? ગઈ રાતે જાણે બિલકુલ ઉંઘ્યા જ ન હો. ” બિચારા ડેપુટી કલેક્ટર મહેસૂલી દિસાએ ગણવામાં ને તુમારો ઉથલાવવામાં હોંશિયાર હતા પરંતુ શ્રીમાન મૂળજીભાઈની નિદ્રા પરની ગજબ સત્તાનો તેમને આંધેરો ખ્યાલ પણ નહોતો.

“ ના, ના. સાહેબ ! કાંઈ નહિ મારી ગેરહાજરીમાં ગઈ રાત્રે તોફાન મચાવી માત્ર મને તુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું છે. આજ ફેટલા ય દિવસોથી મને એની આગાહી થયેલી જ હતી. મેં આપને પેલા કલ્યાણની વાત નહોતી કરી ? મને તો બધા ઝગડાનું મૂળ એ જ જણાય છે. મારો ને આપની સરકારનો એ પાકો શત્રુ છે. સાહેબ ! આ બિચારા ગરીબ ખેડૂતોને એ કામ ધંધો મૂકી આગમાં પડવાનું શિખવે છે. પુરાણી વ્યવસ્થાને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખી સુલેહનો ભંગ કરવા ચાહે છે. મારા ભાગ્ય યોગે જ આપ આ પળે અણુધાર્યા અહીં આવી ચઢ્યા

છો. જુઓ સાહેબ ! સામેજ મારા ધાસની ગંજીઓ ગિરિ માલાઓ જેવી પથરાયલી હતી. ગઈ રાતે એ તમામ જલાવી દેવામાં આવી છે. મારા ધાન્યના કોઠારોમાં પણ આગ મૂકવામાં આવી છે. વીસ હજાર ખાંડી અનાજ લૂંટાઈ ગયું છે: બાકીનું બળીને ખાખ થયું છે. મારા ગત જીવન ને આ જીવનનાં પાપોની શિક્ષા બદલ મારે એ સવળાનું બલિદાન દેવું પડ્યું હોત તો મને જરા ય વસમું ન લાગત પરંતુ જમાનાઓથી મારું લુણ ખાનાર મારા જ માણસો આ લૂંટ ચલાવે એ મારાથી બિલકુલ ખમાતું નથી. આપની મદદથી હું તેમને જૂંપડે જૂંપડે ફરી લૂંટાયલી માલ પાછો મેળવવા ચાહું છું. મીઠાનો કોરડો ફેરવી એમનાં પેટમાં ગયેલો માલ પણ પાછો ઓઠાવવો જ જોઈએ. ”

શ્રીમાન મૂળજીભાઈને પોતાનો ઉકળાટ ઠાલવવાની પૂરતી તક આપવામાં આવી કારણ કે ડેપુટી કલેક્ટર તો ત્યાં ઉલ્ટેલા માનવ સમૂહ તરફ જ નજર નાંખી રહ્યા હતા.

“ આટલું બધું ટોળું અહીંયા કેમ જમા થયું છે ? ધાંધલ મચાવતું છે કે શું ? પિનલ કાડતો એ ભયંકર ગુનો છે. આ જીલ્લમ કાણે વર્તાવ્યો એ જ મને સમજાતું નથી. આ ગંભીર ગુનો પ્રેરનાર કલ્યાણ છે ? મૂળજીભાઈ ! આપને ખાત્રી છે ? અહિંસા ને સંસ્કૃતિનાં આટલાં બધાં બાણાં ફૂંક્યાં પછી એ આવું કામ કરે એ સંભવે ખરું ? એણે કદાચ કેટલીક અચોક્કસ સમાજવાદી વાતો કરી હશે. પરંતુ મનુષ્ય ને ઢોરને અત્યંત જરૂરી ધાન્યના કોઠારો ને ધાસની ગંજીઓ એ મોજરે થઈ લૂંટાવે ને જલાવે, એવું બને જ નહિ. એ રાજ્યદ્રોહની વાતો કરે છે એમાં તો શંકા છે જ નહિ. એનાં વચને વચને તણખા ઝરે છે. એનું આત્મ બળ પણ અગાધ છે. ”

“ અરે સાહેબ ! આ કલ્યાણ આમ તો શાંત દેખાય છે. ” મૂળજીભાઈ વચમાં જ ઉતાવળે બોલી ઊઠ્યા, “ પણ એનો આખો દેહ અંગાર ભર્યો છે. સહજ સ્પર્શ થતાં ભડકે થવાને વાર લાગે તેમ નથી. ”

“ મને તો આ અશક્ય જ લાગે છે. મૂળજીભાઈ ! આવી લૂંટફાટ ને આગ લગાડવામાં એનો હાથ હોય જ નહિ. આજ નોકરી કરતાં મને વીસ વર્ષ થયાં પણ આવેા ભયંકર ગુનો મેં કદી દીઠો નથી. વીસ હજાર ખાંડી અનાજ લૂંટાયું; સળગાવો મૂકવામાં આવ્યું ને તે પણ એક જ રાતમાં. સગી આંખે જોવા છતાં માની ન શકાય તેવી આ ખીના છે. ”

“ પણ મને તો ખાતરી જ છે કે આમાં કલ્યાણનો જ હાથ છે. ગર્ભ રાતે દારૂના પીકા આગળ જઈ જમાનાનું પાપ ધોઈ નાખવા ને વર્ષોનું ઋણ ચૂકવવા તે મારાં માણસોને ઉશ્કેરતો હતો. ”

“ ગમે તેમ. તમને ખાતરી જ હોય તો નવા કલેક્ટર સાહેબ આ ગાડીમાં જ આવી પહોંચ્યા છે એવી હમણાં જ મને ખબર મળી છે. તે કહાણા તરફ જવા માગે છે. તમારા બગીચામાં કલાક રોકાઈ જવા આપણે એમને વિનવીએ. એમને જાતે જ આ હત્યા કાંડ જોવા દો. જાતે જોવાનો ધણો ફેર પડે છે. કલ્યાણ સાથે પ્રસંગ પાડતાં પહેલાં આમ કરવાથી મારા હાથ વધારે મજબૂત બનશે. ”

“ જુઓ, મૂળજીભાઈ ! ” ક્ષણ ભર થંભી ડેપ્યુટી કલેક્ટર સાહેબે ગંભીર સ્વરે કહેવા માંડ્યું, “ કલ્યાણભાઈ સાથે કામ પાડવું રમત વાત નથી. સંભાળજો, હો ! એની બહુ જ લાગવગ છે હોં ! મદ્રાસ, દિલ્હી ને ખુદ લંડનમાં પણ એને મિત્રો છે. ”

મહાત્માજીનો તો એ જમણો હાથ છે. ચાલો. નવા કલેક્ટર સાહેબને આમંત્રણ આપી તેમની નાડ તો પારખીએ. ”

“ ભલે, ચાલો ત્યારે. આજે તો હું એવડો નસીબદાર લેખાઉં. કલેક્ટર સાહેબ મારે ત્યાં એક કલાક તો શું પણ એક વર્ષ રોકાય તો પણ મને હરકત નથી. મારા યગીચામાં એમના સ્વાગત માટે પૂરતાં સાધનો છે. ”

“ ઠીક ત્યારે ! મૂળજીભાઈ ! તમારી ગાડી તૈયાર રાખો. ”

“ તૈયાર જ છે. સાહેબ ! આપ ફરમાવો એટલી જ વાર. ”

જાંપાથી થોડે જ દૂર, ટેકરી પર આવેલી વૃક્ષ ઘટા નીચે, મૂળજીભાઈની ગાડી નવ પ્રભાતનાં મૃદુ કિરણોમાં મુખીતો વૈભવ દાખવી રહી હતી. જાણે એમનો વાર્તાલાપ સાંભળ્યો ન હોય તેમ એક બાળકે એકાએક બે ચાર વાર તેનું ભૂંગળું દબાવ્યું.

પહોળા પાયગ્નમામાં ડેપ્યુટી કલેક્ટરની ચાલ જરા વિચિત્ર લાગતી. પોતાના વડાને ખુશ કરવા તે આજે અર્ધ અંગ્રેજી લેખાસમાં હાજર થયા હતા. સરકસના હાથીની પેડે તે ત્વરાથી ચાલતા ચાલતા રણજીત તે રાજેશ્વરી આગળ આવી પહોંચ્યા તે પ્રોગ્રામમાં સહજ ફેરફાર કર્યો જે એવું સવિનય નિવેદન કર્યું.

“ કહાણા બંદર પર આપ સાહેબ માટે પુરતી તૈયારીઓ હજી થઈ શકી નથી એટલે આપ સાહેબ કલાક અહીં જ રોકાઈ નાસ્તો લેશો તો ઠીક પડશે. આ મીસ્ટર મૂળજીભાઈ અત્રેની તાલુકા બોર્ડના પ્રમુખ છે, જીલ્લા બોર્ડના સભ્ય છે તે આ તાલુકાના આગેવાન જમીનદાર છે. બે હગ્ગર એકર જમીનના માત્રક હોઈ તે આ તાલુકામાં સહુથી વધારે મહેસૂલ ભરે છે. કદાચ આખા જીલ્લામાં એ પહેલે નંબરે હશે. પાસે જ

એમનો સુંદર બગીચો છે. રાતની ધમાલ પછી આપ બંને જણ ત્યાં થડીક આરામ કરો એવું તે ઇચ્છે છે. પછી સંધ્યા કાળે આપણે બધા ય શ્રીમાન મૃણાલભાઈની મોટરમાં કઠાણા જઈશું.”

“જેવી આપની ઇચ્છા. ડેપુટી સાહેબ !” જરા ગંભીર સ્વરે રણજીતે ઉત્તર દીધો. એક સુંદર બગાચું ખાતાં ખાતાં તે અર્ધા શબ્દો ગળી ગયો. આથી રાજેશ્વરી જરા ચમકી પણ ખરી.

ડેપુટી કલેક્ટર પૂજ્ય ભાત્રે બાજુમાં બિભેલા સુંદર તરફ વળ્યા.

“જુઓ, સ્ટેશન માત્ર ! ટ્રેઈનને જવા દો. અમે મોટરમાં જ કઠાણા જઈશું.”

રણજીત ને રાજેશ્વરી ખુશીથી ટ્રેઈનમાંથી નીચે ઉતર્યાં ને દરવાજા તરફ આગળ વધ્યાં. આગળ પટાવાળાઓએ ખોટી ધમાલ મચાવી મૂકી. આટલી વહેલી સવારે પણ નવા કલેક્ટરને વધાવી લેવા જ લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થયાં છે એમ તેમણે માની લીધું. ડેપુટી કલેક્ટરમાં બહારથી દમ નહોતો પણ ખરી રીતે તે સમર્થ જણાતો. તે માત્ર બોલી જ જણાતો નહિ પણ કામ કરી છૂટતો.

૪

“તમે ક્યાંથી ? કલ્યાણ ! તમારા વતનમાં પણ મૂકીએ તે પહેલાં તમારાં દર્શન થાય એ કેવાં વિરલ સદ્ભાગ્ય ! અમે ગાડીમાં પણ તમારી જ વાતો કરતાં હતાં. અમારા વિચારો જ તમને સ્ટેશને ઘસડી લાગ્યા, નહિ ?” સૌ થોડાં પગલાં આગળ વધ્યાં ત્યાં રાજેશ્વરીએ કલ્યાણને વધાવી લીધો. રાજેશ્વરીની બાજુ જેવી નગર ટોળાંમાં પણ કલ્યાણને

શોધી કાઢ્યા વિના રહી નહિ. કલ્યાણની હાજરી કાઠ પણ સ્થળે જાની રહેતી નહિ.

“ તું ક્યાંથી ? રાજેશ્વરી ! આંખે જોયેલું પણ માની શકાતું નથી. ” ટોળામાંથી અર્ધો બહાર આવતાં કલ્યાણ આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યો. ”

કલ્યાણના વદન પર ઉછળતા આનંદનું શાંતિ ભર્યું સ્મિત ફરકી રહ્યું. ઉગતા પ્રભાતની શાંત મોહકતાની તે સ્પર્શ કરવા લાગ્યું. વિચિત્ર ભાવનાઓ ભરી રાજેશ્વરી જમીન સાથે જડાઈ જ ગઈ. વર્ષા ઋતુમાં ગિરિપોખ્યાં ઝરણાં વમળથી શીણ ઉત્પન્ન કરતાં, રમતાં ભમતાં, માર્ગમાં ખડકા ને વૃક્ષોને ઉખાડી નાખતાં, સરિતા કંદરોને પૂરી દે છે તેમ કલ્યાણના હૈયામાં પુરાતન પ્રેમ ઉભરાઈ રહ્યો.

“ કલ્યાણ ! તમે ? આમ અણુધાર્યા મળવાથી કેટલો હર્ષ થાય છે. ” સહૃદયતાથી રણજીત પણ બોલી ઊઠ્યો. પેલા વિધિ દીધા દિવસે તેઓ એક જ સ્થળે રાજેશ્વરીને મળ્યા તે પહેલાં ઑકસફર્ડમાં સાથે વીતાવેલા ઘણા દિવસોનાં સુંદર સ્મરણો અનેનાં હૈયામાં તાજાં થયાં. રણજીતને કલ્યાણ સાથે હસ્તધૂનન કરતો જોઈ લોકો અજબ થયા ને મૂળજીમાઈના તો મોતીયા જ મરી ગયા. તેઓએ એક બીજાને લગભગ આલિંગન પણ દીધું. કલ્યાણની દૃષ્ટિમાં શાશ્વત શાંતિની એવી તો ઝળક હતી કે રણજીતના સ્થૂલ માનસમાં પણ તેની માયાની અસર થયા વિના રહી નહિ.

સહૃદયતામાં દેવોનો સજીવ સ્પર્શ છે. એમાંથી જ આધ્યાત્મિક જીવનના પ્રથમ તણુખા ઝરે છે. જીવનને યથાસ્થિત રજૂ કરતો તે એક અરીસો છે : સર્વ યોગનું મૂળ છે : સર્વજ્ઞ

પ્રભુ સાથે એ દ્વારા જ અંતિમ સંબંધ સધાય છે.

સુંદર માટે પણ આ ઘડી વિષમ હતી. રણજીતના વદનમાં દૂર દૂરની પિછાનની આછેરી છાંટ હતી. તે પોતાની કુટિર તરફ દોડ્યો. “શશિ! તારો ભાઈ આવ્યો જણાય છે. નવા કલેક્ટર હમણાં જ આવ્યા. વર્ષો પહેલાં મેં એમને એક જ વાર જોયેલા. બહાર ચાલ. જો.”

સરસ્વતી ધડકતે દોડે બહાર આવી. પાંચ વર્ષોથી તેણે ભાષને દીઠો નહોતો. ત્રણ વર્ષથી તો એના બિલકૂલ સમાચાર પણ મળ્યા નહોતા. પરીઓની રાણીના ફરસાથી તે સ્ટેશન તરફ ગઈ. બધાંની નજર તેના ઉપર પડી. રણજીતે તેને એકદમ ઓળખી લીધી. એક ક્ષણ ભર ખોટા ગુમાનની છાયા તેના વદન પર આવી તે ઉડી ગઈ. સરસ્વતીના પૂર્ણ વિકસિત સૌંદર્યની છટા તે કૌમાર ઝરતા નમણા દષ્ટિ પાતે પિછાનનો માર્ગ મોકળો કર્યો. કલેક્ટરના ગુમાન પર ભાઈના રનેહ ભાવે એકદમ વિજય મેળવ્યો. બંધુ ભાવ ભર્યાં નયને તેણે એનું ભાવ ભીનું સ્વાગત કર્યું.

“શશિ! આટલાં વર્ષો તને વિસરી ગયો તે માટે મને ક્ષમા કર. આજે હું મારી જાતને એ માટે ગુનેગાર લેખું છું. આટલાં વર્ષોમાં મેં તને એક પત્ર સરખો પણ લખ્યો નથી તે માટે હું દિલગીર છું.”

“રણજીત ભાઈ! તમારે તે વળી મને લખવાનું હોય! શાહી કાગળ બગાડ્યા વિના પણ બંધુ પ્રેમ તો એવો ને એવો જ રહી શકે છે. હું તમને યાદ રહી છું એટલું જ મારે માટે બસ છે. તમારા સ્મરણ વિહોણો એક પણ દિવસ પસાર થયો નથી. સદ્ગત માતા પિતા તમારા આ દિવસો જોવા રહ્યાં નથી છતાં એ પણ તેમને રોજ યાદ કરતાં આજે મને પણ એ વાત યાદ આવે છે.”

“ એ માતા પિતા આજે નથી. એ ખરેખર ! મારું કમનસીબ છે પણ તું અહીં ગાડી પર આવી છે ? શશિ ! ”

“ હું તો રોજ ગાડી પર આવું છું. ”

“ એટલે મને સમજ ન પડી. ”

“ આંકલાવના સ્ટેશન માસ્તર મારા પતિ છે. ”

સરસ્વતીએ ન તો શરમથી ચક્ષુઓ ઢાળી દીધાં કે ન એની બ્રમરો ભીડાઈ. એના સ્વરમાં સચોટ તેજસ્વિતાનો ચમકારો જણાયો.

રણજીત એક ક્ષણ ભર ગૂંચવાયો : ચાલાકીથી હૃદય વ્યથા છૂપાવી તેણે ઝટપટ ઉમેર્યું, “ શશિ ! બેન ! હવે તારી એવી હીન દશા નહિ જ રહે. તારા માટે હું ગૌરવ ધરાવું છું. જીવન પંકમાં તું કમલ સમોવડી ખીલી રહી છે : મારું નાનકડું કુટુંબ સરોવર તને જોઈ રોજ રાયે છે. મૌકિતક બિંદુડાંશી ઓપતી તને જોવા એક જ દિવસ બા પાછી આવે તો ? તારા જેવી બેન મેળવી હું ભાગ્યશાળી થયો છું : સરસ્વતી ! ”

રણજીત ને સરસ્વતી સાથે સાથે જ આગળ વધ્યાં. કલ્યાણ ને રાજેશ્વરી પોતપોતાના વિચારોમાં જ તલ્લીન બની તેમની પાછળ ચાલ્યાં. બાદશાહી માતંગની પેઠે તેમની વાટ જોઈ રહેલી મૂળજીભાઈની મોટર પાસે આવી પહોંચ્યાં.

ઑબર્ન સીડાનના બાદશાહી મુખ ભાગ આગળ પૂનાજી પણ ઊભેલો જ હતો. એણે ચારે ય જણને સફાઈ ભરી વિનમ્રતાથી વંદન કર્યું. રાજેશ્વરી આશ્ચર્ય ચક્રિત બની. કિશોરી પણ તેમની પાછળ જ આવી હતી. એ જોઈ સરસ્વતી પણ આશ્ચર્ય પામી. ગઈ રાતે કરણની પત્નીની સાથે સેવા કરતાં કેવો મૈત્રી

સંબંધ સર્જાયો!!!—

“અરે! પૂનાજી! તું પણ આંકલાવ ઉતરી પડ્યો? કહાણા ન ગયો?” રાજેશ્વરીએ પૂછ્યું.

“રાજેશ્વરી બેન! કલ્યાણભાઈ અહીં છે. વળી મારું જીવન હવે આપની પડખે છે. રાષ્ટ્રિય ઓયથી હવે હું આપનો નમ્ર સેવક બન્યો છું. તમે મને હાંકી કાઢશો કે તુચ્છકારશો છતાંય હું તો તમારે ચરણે જ મરવાનું પસંદ કરીશ. એથી જ મને મૂંઝાત મળશે.”

આમ પૂનાજી છટ્ટો ને કિશોરી સાતમીઃ એ મંડળીમાં જોડાયાં. ચાલીસ માઈલની ઝડપે સાતે જણ મૂખીના મહાલય તરફ સંચર્યા. રસ્તો નવો જ બનાવેલો હતો એટલે એ નાનકડા પ્રવાસમાં પણ મોજ આવી. તાલુકાના રસ્તા સુધારવા એક લાખ રૂપિયા જેવી નાદર રકમ હાથમાં હોય ને મૂળજીભાઈ આટલું ન કરે તો તાલુકા ઝાડના પ્રમુખ થયાં શા કામના?

ડિપ્યુટી કલેક્ટરને શ્રીમાન મૂળજીભાઈ માનવંતા! મહેમાનો પાસે આવ્યા ને તેમની વાતોમાં પગલે પગલે હાજીઓ ભણુવા લાગ્યા. કલ્યાણના તકદીરે લીધેલા પલટા ઉપર ને સરસ્વતીના સૌંદર્ય પર તેઓ આશ્ચર્ય મુગ્ધ બન્યા હતા. મહેમાનોને મૂકી ગાડી બીજો ફેરો કરે ત્યાં સુધી તેઓને રોકાવું પડ્યું એટલે રણજીત ને સરસ્વતીની આશ્ચર્ય ઘટનાનો ભેદ ઉકેલવા તેમને ઘણો સમય મળ્યો.

સરસ્વતીનો પરિણીત પતિ સુંદર એ ભેદી વાર્તાનો ભરમ ઉકેલવા તેમની કુમકે આવ્યો. અશ્રદ્ધાળુ પ્રેક્ષકો આગળ નવા કલેક્ટર પોતાના સાળા છે એવો તેણે દાવો કર્યો. કલ્યાણે તો બને તેટલી સાચવીને વાત વણી કે કદાચ તેઓ લંડન વિદ્યાલયમાં સાથે હશે એમ અનુમાન કર્યું.

પરંતુ નવા કલેક્ટર સાથે કલ્યાણની ઘરવટથી વેર ને વિનાશની મુખીની કુમળી આશાઓ પર પાણી ફરી વળ્યું. ડેપ્યુટી કલેક્ટરે એમને બંને તેટલા સનેજ રાખ્યા કર્યા. શાંતિ ને અવસ્થા સાચવવાનું કામ પ્રથમ એમનું પોતાનું હતું. ઇંડિયન પિનલ ક્રાઉને બ્રિટિશ સ્પર્શ થયો ત્યારથી કાયદો વ્યક્તિથી પર હતો એટલે કલ્યાણનું કશું જ ચાલશે નહિ એવું એમણે આશ્વાસન આપ્યું. કાયદો પોતાનો સીધો માર્ગ લેશે જ. બે હજાર એકર જમીન ધરાવનાર તાલુકાના મોટા ગીરાસદાર ને સરકારને સૌથી વધારે મહેસૂલ આપનાર મૂખી માટે શું અસંભવિત હતું ?

વળી ડેપ્યુટી કલેક્ટરની પોતાની એકની એક પુત્રીનું લગ્ન પછાના પખવાડિયામાં જ નિર્ધારિત હતું ને એ ભારે આર્થિક ને સામાજિક પ્રસંગની સફળતા માટે શ્રીમાન મૂળજીભાઈના સહકારની તો ખાસ જરૂર હતી. બંને એમનો સહકાર અમુલ્ય થઈ પડવા પાડો ગંભીર હતા.

જીવનમાં આવા પરસ્પર સહકાર ગંભીરમાં અંતરના અંતેક દૂષા આહલાદો ટેકરીઓની ઊંચી હાર માલામાં કાઈ ઊંચા ઊંચા પોલાણમાં દૂષાયત્તા મધપૂડા પેટે ક્યાં નથી લપાઈ રહેતા ?

પોતાના અંતેક વડવાઓએ કાદવ કીચડ ખૂંદી ખૂંદી, ખેતરોમાંથી કીડીના ઉઘોગથી દાણો દાણો સંગ્રહી ખડકેલી મંપત્તિ આજના શ્રીમંતોની પેઠે શ્રીમાન મૂળજીભાઈ પણ આસાનીથી ન્યોચાવર કરતા.

દેવોએ પણ દીડી નથી એવી કાઈ અજબ ભેદી રીતથી ઝાકળમાંથી પણ સુગન્ધિત પુષ્પો મધ બનાવે છે. અનંત પરિશ્રમથી

મધુમક્ષિકાઓ માધલોના માધલો ખૂંદી વળી, એ મધુનું ખિંદુ
 ખિંદુ એકઠું કરે છે ને સૂર્ય દેવને ગજબ ભક્તિ ભાવથી અર્પણ
 કરે છે. મંદ મંદ સમીર લહરીઓ એને મૃદુલ કરે અભિનંદન
 આપે છે. કિલોલતા ઝરા આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે. તારક ગણો
 એને ચૂમી રહે છે. ત્યાં અરે રે! મનુષ્ય પદ સંચાર થાય છે.
 મધપૂડો ઝડપાઈ જાય છે. પરંતુ તેથી નિરાકાર દેવી શક્તિને શું ?
 સ્વર્ગીય સંપત્તિને શું ? અલૌકિક માયાને શું ?

૧૨

કઠાણા બંદર

૧

કઠાણા બંદર : અરબી સમુદ્રના ખંભાત નજીકના કિનારાનું એ મુખ્ય મથકઃ આજે તો જમાનાના ધસારાથી એ જર્જરિત વૃદ્ધા સમોવડું બની ગયું છેઃ એના મુખારવિંદ પર કરચલીઓ વળી છે. પરંતુ એક વાર સૃષ્ટિ સૌંદર્યનું એ મહા કેન્દ્ર હશેઃ પંખીગણ સમોવડો એના આંગોપાંગોનો ધાટીલો દેદાર હજી એ પ્રાચીન ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપે છે.

સાબરમતી ને મહીસાગરના મુખોની વચ્ચે અત્યુત્તમ કલાથી કઠાણા બંદર સુંદર રીતે ગોઠવાયું છે. દરિયાની ધાર ને તરંગમાલાના કીણ સમૂહથી શરૂ થતા ને ઊંચે ઊંચે ખડકાતા રેતીના થરો પર તે બંધાયું છે. ખજૂરીનાં ઉપવનો, આંખાવાડિયાનાં જૂથો ને કેળનાં ઝૂંડો એના વૈભવની પ્રતીતિ કરાવે છેઃ મધ્યાહ્ન સૂર્ય કિરણો જ્યારે સાગર સીકરોમાં રમી રહે છે ત્યારે એ ચોમેર ફરતી ગંભીર લીલોતરી મનુષ્ય હૈયાં ઠારે છે.

કઠાણાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હજારો વર્ષ જૂનો છેઃ ગૂર્જર નરેશોનો મધ્યાહ્ન તપતો ત્યારે ખંભાત અગત્યનું મથક હતું.

પ્રાચીન ખંભાવતી નગરીનો દશ દશ માર્ગલ કરતો વિસ્તાર હતો: આકાશી ઉડુચન પહેલાં પાંખો પ્રસારી મહા ગરૂડ થંભે એમ એ સાગર તટે ઊભું હતું.

એની આબોહવા માટે પણ કઠાણા ખાસ મશહૂર છે: દક્ષિણના પર્વતોમાંથી છૂટતા ને સાગરનાં મોજાં ભેદી આવતા વાયુઓ આરોગ્ય યોગક છે.

છેક દરિયા કિનારે એક પ્રાચીન કિલ્લો છે: એના ખૂરજો સાથે હજી એ તરંગ માલા ખેલે છે. એનો દેખાવ પુરાણા કિલ્લા જેવો છે. અત્યારે તો એને સમરાવી મુસાફરી બંગલા તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ઓછા પરાક્રમી પણ સારા પગારદાર મહેસૂલી અમલદારોની ફોજને તે આશ્રય આપે છે. નવા આસીરટંટ કલેક્ટર રણજીત માટે ખાસ વટ હૂકમોથી એક અકવાડિયાની સામગ્રી ભરી ત્યાં હરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

૨

ત્યાં ઉતારો કર્યા પછી પાંચમો દિવસ ઉગ્યો. આસીરટંટ કલેક્ટર તરીકે હોદ્દો સંભાળી લેવા માત્ર બે જ દિવસો બાકી હતા. પરંતુ રણજીતનું માનસ વ્યાકુલ બન્યું હતું. રાજેશ્વરીએ પોતાની ધૂનને જ વળગી રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. એ અગ્નિ પંથે ન પરવરવા રણજીતે અનેક આજીજીઓ કરી પરંતુ તે સત્રાંગી નિષ્ફળ નીવડી હતી. રાષ્ટ્ર હિતની વાતો એવી સચોટ દલીલોથી તે કરતી ને એવું તો ગળ્ય ધૈર્ય ને સહૃદયતા દાખવતી કે 'મા' નો અવાજ એના હૈયાની બીતરમાં સોંસરો ઉતરી જતો.

પરંતુ એ માર્ગે બલિદાન દેવાનું હતું: આત્મભોગનાં ત્યાં

ઓજસ હતાં. જે એક વર્ષ અમલદારી ભોગવી જે મીઠાશ રણુજીતે માણી હતી: એ લોહપતા દુઃખદ થઈ પડી હતી. ભવિષ્યમાં ગવર્નર થવાનો પ્રસંગ આવે એવી ઊજળવલ કારકિર્દી જાણી ખૂજીને પોતાના અંતરના અવાજને માન આપવા વીરતાથી એ કેમ ત્યાગી શકે ? એ ગૂંચવણમાં પણ રાજેશ્વરીનો સ્નેહ તો દ્વિગુણિત થઈ રહ્યો હતો. પાંચ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં સરસ્વતી ને રાજેશ્વરી વચ્ચે સ્નેહની ગજબ મડા ગાંઠ વળી હતી ને ‘મા’ની મુક્તિ માટે તો બન્ને હંથાં કાઢી ઝાર આવેગથી થનગની રહ્યાં હતાં.

બપોરના જે વાગ્યાથી સાગર સમી રણુલહેરો તે દિવસે શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ભરતી પણ ધીમે ધીમે ઊંચે ચઢતી હતી. મધ્યાહનની સાગર તંદ્રાનો અંત આવ્યો હતો. સમુદ્રની સામે જ એ પુરાતન કિલ્લો પ્રાચીન મહત્તા દાખવતું ગૌરવાન્વિત ઉન્નત મસ્તક લઈ ઊભો હતો. અસ્થિર સાગર જલમાંથી સ્ફુરતું કાઢી અજબ સંગીત ઝીલવા જાણે મીટ માંડી રહ્યો ન હોય ! અપૂર્ણ ઈતિહાસના અંકાડા પૂરવાની કાઢી વિરલ ઘડી સાંપડે તેની વિચાર પૂર્વક જાણે વાટ જોઈ રહ્યો ન હોય !

કિનારા પર કરચલાઓ ત્વરાથી આગ્રા પાછા થતા હતા. તરંગ માત્રા જરા પણ શ્રમિત થયા સિવાય પોતાનું અનંત કાર્ય પ્રમાણુ સાચવી રહી હતી. ભક્તિ ભાવથી તટ પર જામેલી રેતી ઘોતી: ત્યાંના પથરોને આરસની કાંતિ અર્પતી ને કરચલાનો વાસ પૂરી હવાના પરપોટા ઉડાવતી.

દક્ષિણે મહીસાગર વિસ્તરી રહી હતી. એક માર્ગલનો રેતાળ પટ એને વીંટી વળ્યો હતો: વર્ષાની ઝડીમાં એ બંને કાંઠે ભરપૂર હતી. પરંતુ અત્યારે તો ખારું સમુદ્ર જલ સાગરમાંથી સર્પ સમોવહું ધરણી પટે વાદળી કમાન ફરકાવતું.

પવન પુષ્કળ હતો. ચાલુ સપાટા આવતા. પુરાણ કિલ્લાનાં જર્જરિત બારી બારણાં કટાઈ ગયેલાં મિઝગરાંથી ચોકઠાં સાથે અથડાતાં: સાગર ને સમીરના સ્વાતંત્ર્યની બાળે વાટ બેતાં. બેસગંધ સપાટાથી બારીના કાચ સમસમી ઊઠતા: જીવન મરણ વચ્ચેની ધુળરી અનુભવતા. કિલ્લાનો વિશાળ ખુલ્લો ચોક એ દિવાલોની બરાબર મધ્યમાં હતો ને આ ત્રણસો વર્ષ જૂના ને અહીં તહીં સીમેન્ટના પટાથી વીંટાયલા પુરાણ મકાનને રાજસી ઠાઠ અર્પતો.

કિલ્લામાં નીચી છત વાળી ઘણી ઓરડીઓ છે. ઘણે સ્થળે તો એની છત મૃદુ સ્પર્શથી માનવ મસ્તકને પંપાળે છે. માત્ર એક જ આકર્ષક ખૂરજ આકાશ સાથે વાતો કરે છે. ચોમેરનું સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નીરખવા ઘણી વાર સાહસિક યુવાનો તેના પર ચઢી જાય છે ને ચીરા પડી ગયેલા ધૂમટો નીચે થઈ ઉપરની છેક ખુલ્લી અગાશીમાં પહોંચે છે. છૂપી ચિકિત્સા માટે એ સ્થાન અજોડ છે: ગંભીર ને સોહામણુ લાગે છે: સાગર ને સરિતાનું નગ્ન સ્નેહ સૌંદર્ય ઝડપી લે છે.

૩

સાંજના પાંચ વાગ્યા. સૂર્ય અસ્તાચલે નમી રહ્યો. એની પછીતે છૂપાઈ જવામાં હવે તેને ઝાઝો વિલંબ નહોતો. રણજીત ને સરસ્વતી ખુલ્લી અગાશીમાં ઊભાં હતાં. કલ્યાણ ને રાજેશ્વરી નીચે મેદાનમાં હતાં. પૃથ્વી ને સિંધુના અનંત સીમા કલહ દાખવતી રેતીમાં તેઓ નીરાંતે ઊભાં હતાં ને સાગર તરંગો તેમના પાદ પખાળી રહ્યા.

“રાજેશ્વરી!” સાગર સંગીતનો ભંગ કરતો કલ્યાણનો ગંભીર સ્વર સંભળાયો, “આપણી યોજનાઓમાં પણ પ્રભુનો

હાથ છે એમાં કાંઈ જ શંકા નથી આજનાં દેખીતાં દુઃખે. પછીતે જ કાલનાં અગાધ સુખો દૂપાયલાં હોય છે. મારા જીવનમાં ઘણી ય કરુણ વડીઓ આવી છે. ઘણી યે વાર મેં માન્યું છે કે બાજુ મારા હાથમાંથી સરી ગઈ. મારું નામ, મારું કામ, મારું સ્વાતંત્ર્ય તમામ બાણે હણાઈ ગયું છે, મારો વિનાશ ચોક્કસ ભાર્યો છે. એવી જ એક પણ મને ચમત્કારિક રીતે તારું દર્શન થયું હતું ને હું બચી ગયો હતો. રણજીતે મારો દેહ બચાવ્યો ને તેં મારો—”

“લૂંટનો આરોપ આપના પર મૂકાય એવી ધારતી હતી. હજી પણ રણજીત રાજનામું આપે તો ગમે તે બને. કાંઈ જ કહેવાય નહિ.”

“રણજીત રાજનામું આપે? રાજી! શું સાચું કહે છે?”

“હા. મેં તેને એમ કરવા કહ્યું છે. એ માને પણ ખરો. આપણે હાથ ધરેલા ને કરવા ધારેલા ઉન્નત કાર્યમાં એ સાથ આપે પણ ખરો. કલ્યાણ! તમે લાંડન છોડી ગયા ત્યાર પછી જ હું તમારું મૂલ્ય પિછાની શકા છું. કેવા ગંભીર! કેવા વિચારશીલ! કેવા સ્નેહી! મારી રમરણ કલ્પનામાં હું સદૈવ તમારી છબી નિહાળતી. સિવિલ સર્વિસને તમારા જવાથી જે ખોટ ગઈ તેનો લિંદને સાચો ને ભારે લાજ થયો. મારી ધવાયલી ગરીબ માતૃભૂમિને તમારા જેવાનો અવતાર એક બનો ખો આશીર્વાદ છે.”

“આ દેશમાં મારા જેવા કાર્યકર્તાઓ અનેક પડ્યા છે. માતાની હાકલ થતાં જ સ્વરાજ્ય સંગ્રામમાં જીવન ને સ્વાતંત્ર્ય ન્યોછાવર કરનાર અગ્નિહૃદ સ્વયંસેવકોની ગણતરી પણ થઈ શકે તેમ

નથી. વાતાવરણમાંથી જ મેં તો પ્રેરણા પીધી છે. એ પ્રેરણા ઝીલી હું કામ કરે જાઉં છું. એથી વધારે મેં કશું જ નથી કર્યું! પરંતુ આપણા દેશના જ્વલંત ઇતિહાસમાં તારું કાર્ય અન્નેડ રહેવા સરજાયું છે. તારા જેવી વૈભવમાં ઉછરેલી મહિલાઓએ માતાના આદેશને માથે ચઢાવ્યો છે તે એનો અમલ કરતાં સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું છે એ ઓછું નથી. આવી નિસ્વાર્થ ભાવના સાથે જ વિરલ છે.”

“કલ્યાણ! તમારી આગળ અમારું કાર્ય શી વિસાતમાં છે? શહેર પાડેલા ચીલામાં જ અમે તો માત્ર અનુસરીએ છીએ. જનતાના પોકાર પડછંદે રાચીએ છીએ. વર્તમાનપત્રોમાં મોટાં મોટાં મથાળાં છાપી અમને છાપે ચઢાવવામાં આવે છે. અમારું હૈયું કૃતજ્ઞતાથી ઉભરાઈ જાય છે. તમારું કાર્ય તો એક સંતનું કાર્ય છે. ઉચ્ચ, અલૌકિક, જાહેર પ્રશંસાની પરવા વગરનું તે નિસ્વાર્થ સેવાનું જ મૂલ્યાંકન કરવું. તમને બદલાની પરવા નથી. હિંદુ જીવનના પાયાથી તમે શરૂઆત કરી છે. ગ્રામ સેવા લાથ ધરી છે તમે જમાનાનો કચરો સાફ કરવા માંડ્યો છે. તમે ઊંડી ઊંડી દુઃખદીઓ મારી તમારો જન જોખમમાં મૂકા છે. જ્યારે અમે આગલી હરોલમાં મોજથી ટહેલીએ છીએ. શહેરી કચરો તે ફીણ જે ઉપર તરી આવે છે તે ઉલેચીએ છીએ. હું તો તમારી શુભામ યની રહેવાને પણ લાયક નથી. તમારી સેવાસંગાથી બનવા આતુર છું. મારું બાકીનું જીવન તમારી સાથે તમારે ચરણે વ્યતીત કરું એ જ મારી હૃદયેન્દ્રિયા છે.”

આવી પ્રશંસાથી કલ્યાણનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એનાં વચનોની સહૃદયતાથી તે હચમચી ગયું. “રાજેશ્વરી! મારે આજે જ બધું કહી દેવું જોઈએ. ફરી કદાચ એવી તક ન પાણુ મળે.

મારા હૃદયના ઊંડાણમાંથી મને પ્રેરણા મળે છે. મુંબઈમાં તે દાખવેલી હિંમત ને આત્મભોગનાં વખાણ મેં વર્તમાન પત્રોમાં વાંચ્યાં છે. આટલી જલદી તું મારી પડખે આવી ઊભી રહેશે એવો સ્વપ્ને પણ મને ખ્યાલ નહોતો. હું કેટલો ગારવાન્વિત બન્યો છું. એ તું કહી શકે છે? તને એ નહિ સમજાય. વિધાતાએ મને એવો જ ઘડ્યો છે. અત્યારે હું જે કાર્ય કરી રહ્યો છું તે પણ તારી જ પ્રેરણાનું પરિણામ છે. ”

“ મારી પ્રેરણા ! ”

“ હા ! રાજી ! તારી જ પ્રેરણા ! પવિત્ર જાહેર કાર્ય કરવાની ધગશ બધામાં સ્ફુરતી નથી. કાઈ દેવી યોજનાથી આત્મા હાલી ન ઊઠે તો એમ બનવું અસંભવિત છે. રાજી ! તને મારી ભાવનાશીલતાના એ દિવસો યાદ છે ? ”

ગખડતું, ઓટ પામતું, આગળ ધપતું સાગરતરંગ, કંપતું કંપતું પંથ કાપી રહ્યું. સિંધુની મધ્યમાંથી છેક કિનારે આવી ફીણે વીંટાયલા ચરણો ચૂંમી ગયું.

રાજેશ્વરીના ગાલ પર જરાક લાલી આવી ને ઊડી ગઈ.

“ જ્યારે હું તારા પ્રેમમાં પડ્યો હતો, રાજેશ્વરી ! જ્યારે મારા દેહનો અણુ થે અણુ કાઈ અઘ્નૌકિક સંગીત ગાઈ રહ્યું હતું, મારો દેહ જીવનના સર્જનાત્મક આનંદમાં મોજ માણી રહ્યો હતો ને એથી તારા હિલમાં વિચી નથી જનગતી એમ જ્યારે મેં જાણ્યું. ત્યારે મને કેટલું લાગી આવ્યું હતું ? મારા સદ્ગુણો માટે તું મારી દયા ખાતી. પણ સદ્ગુણો એક મહિત્તા હૃદયને ચરણે નમાવવા સમર્થ નથી. તેં જ એવો કાંઈક ઈશારો કર્યો હતો. હજી પણ એ શબ્દો મારા કર્ણપટમાં ગુંજી રહ્યા છે. એથી જ મારું ભવિષ્ય ઘડાયું છે.

સુંદર ભાવણોથી રણજીતે તને એવી તો આકર્ષી લીધી હતી કે હું ગાંડો થઈ જઈશ એમ મને લાગેલું. હું ઘેલો થયેલો પણ ખરો.”

રાજેશ્વરી એ વાર્તામાં એવી તો તદ્દલીન બની ગઈ હતી કે એક મોહું મોજું આવ્યું ને બન્નેને ખારા સમુદ્ર જળથી ખૂબ જ ભીંજવી ગયું તેની પણ તેણે દરકાર કરી નહિ.

“પરંતુ મારા વડવાઓનું લોહી મારી શિરા શિરાએ વહેતું હતું. વળી તેં મને સ્નેહના દેવી પંથ પ્રતિ પ્રેર્યો ને સૂર્યોદય સમયે જેમ ઝાકળ અદૃશ્ય બને છે તેમ મારી પ્રાણ્ય નિરાશાના વિચારો એક જાદુ ભરી રાત્રિએ મારી માતૃભૂમિની ભક્તિ ભાવનામાં પલટાઈ ગયા. એકદમ મેં હિંદ પહોંચવા નિર્ણય કર્યો. વચમાં એક અઠવાડિયું નાતાલ રોકાવા નિર્ધાર હતો. તારા વિના આઈ. સી. એસ. ની પદવી પણ મને આ સૃષ્ટિમાં તુચ્છ લાસી. લગભગ પદ સ્મરણ પેઠે મેં તેને ફેંકી દીધી. રણજીત ને મેં આઈ. સી. એસ. માટે સાથે પ્રયત્ન પણ કર્યો હોત. અમે તો ધારાશાસ્ત્રીઓ પણ થયા હતા. પરંતુ તારી સ્નેહ જ્યોતે આકર્ષાઈ તારો અમારી સ્નેહ સંપાદન કરવા અમે બન્ને યે નસીબ અજમાવવા ધાર્યું. રાજેશ્વરી ! આજે ફરીથી મને જીવન મધુરું લાસે છે. દેશની વ્યાકુલતાનાં મીઠાં સ્વપ્નોમાં મને મોજ આવે છે. દિનપ્રતિદિન મેં ઉદ્ધાસથી કાર્ય કર્યાં કર્યું છે. તારાં મીઠાં સ્મરણો ને કૃતજ્ઞતાની ભાવનાએ મને પોષ્યો છે. તારક ખીલ્યા આકાશમાં, હંમેશના તાબ ને સમીરણ પાડ્યા રેતીના ઢગોમાં, તારાં મધુર સ્મરણોએ મને હરેક રાત્રિએ તંદ્રાવરથામાં પોરાદી દીધો છે.”

આ વિચારોથી કલ્યાણમાં ઊંડી ભાવનાઓ ઉભરાઈ. અમિત થઈ એ ભીની રેતીમાં લગભગ બેસી પડ્યો.

“ખરી વાત છે. કલ્યાણ! ધણી ચે વાર આપણે પ્રથમ બેપરવા હોધએ છીએ તેવી વસ્તુઓનું પાછળથી જતન કરીએ છીએ. તમારા આ વિચારો જ મને અરબ્બી સમુદ્ર ઓળંગી આ ખંભાતના અખાતમાં આકર્ષી લાગ્યા હશે. તમારા જ આકર્ષણે હું તમારા વતનમાં ધસડાઈ આવી હોઈશ. રણજીત મારા દિલમાં જડાઈ ગયો છે. છતાં મને તમારું પણ આકર્ષણ થયેલું જ. એક રીતે હું એની સાથે.”

“રણજીત હજી માત્ર તારા દિલમાં જ જડાયેલો છે?”

હજી એ પરણી નથી એવું એના જ મુખથી સાંભળવાથી કલ્યાણને ગંતાર નીરાંત વળી. એનો આત્મા સ્વાતંત્ર્ય સાગરમાં સ્નાન કરી રહ્યો. રાજેશ્વરી એની થશે એવી કલ્યાણે આશા રાખી એમ નહિ પણ રાજી હજી પણ પંખી જેવી સ્વતંત્ર હતી હજી પણ એ પોતાનું મનમાનતું ગીત ગાવા ને ફાવે ત્યાં ઉડવા છૂટી હતી, એટલો વિચાર જ તેને ઓછો આહલાદક નહોતો.

“મારી માતૃભૂમિની સેવા, કલ્યાણ! દેશ ભક્તિથી મારી રંગેરંગ પૂરાર્થ ગઈ છે. રાત્રિ દિવસ એ જ વિચારોમાં મારું હૈયું હિલોળે ચઢ્યું છે. સરિતાના મુખમાં સમુદ્ર જેમ અખંડ આવ જન કરી રહે છે તેમ. મારા દેશની ગુલામી તોડવા મારે પ્રથમ મથવું જ જોઈએ. એ માટે મારું પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અમાવિત રહેવું જોઈએ. આજે એ અણીની પળ આવી બિબી છે. આજે જ આખેરી ફેંસેલો થઈ જ જવો જોઈએ નહિ તો પછી એ કદી નહિ બને.”

“મારા વિચારો પણ એવા જ છે. રાજેશ્વરી! તારા નામની પવિત્ર યાદમાં મેં મારું જીવન સર્વસ્વ માતૃભૂમિને ચરણે ધર્યું છે

આ વિશાળ સાગરની સમક્ષ, અસ્તાચલે નમતા સૂર્યની સાક્ષીએ આજે હું મારા એ મોગંદ ફરીથી ઉચ્ચારું છું.”

કલ્યાણ વડી ભર મૌન રહ્યા. જાણે પ્રાર્થનામાં લીન બન્યો. પ્રભુ સાથે તન્મય થયો. અસ્તાચલે નમતા સૂર્યની શોભા નિહાળવા જાણે એણે પશ્ચિમમાં પગલાં માંડ્યાં. દિશાની ખુલ્લી અગાશીમાં રણજીત ને સરસ્વતીને એણે ઊભેલાં દીડાં.

“રાજેશ્વરી ! આમ જો. રણજીત ને સરસ્વતી પેલા ઊંચા ખૂરજ પર ઊભાં છે કેવાં વહેંતિયાં જણાય છે. !!! સરસ્વતી તારક સૌંદર્યથી કેવી ઓપી રહી છે.

“કહો કે ચંદ્ર કાંતિથી. સરસ્વતી ચંદ્ર પેડે જ મૃદુલ કાંતિએ પ્રકાશે છે. રણજીત જાણે એ ચંદ્રનું કલંક.”

“હા, રાજી ! એ ભાઈએન કેવા જુદા સ્વભાવનાં છે ?”

“હા. એ કેવાં જુદાં પડે છે ? વસ્તુ સ્થિતિ અવલોકવાની બણી જ વિનમ્ર રીત.”

રાજેશ્વરીનાં નયનો વિચિત્ર જ્યોતે ચમકી રહ્યાં.

“પરંતુ સરસ્વતી બણી રીતે અજબ છે હોં. કલ્યાણ ! એનામાં સ્ત્રીત્વ સંપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચ્યું છે. કિડાંગણે ખેલતા પારેવા જેવી એ નમ્ર ને મધુર છે પણ એના વિચાર ને આચારમાં તે ચોક્કસ તે સમર્થ છે. એના કંઠમાં કોઈ અજબ જાદુ ભરેલો છે એનાં નયનોમાં દૈવી ગંભીરતા પ્રવર્તે છે. એના હસ્તકમલમાં ધવાયલાંને રૂઝ આણવાની શક્તિ છે એના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં તાલબદ્ધ સંગીત સ્રવે છે. સત્ય, પવિત્ર ને ભક્ત જીવનના સંપૂર્ણ વર્તુલનું એ પરિણામ છે. અનંત સ્ત્રીત્વનો એ અવતાર છે. માત્ર એક જ દૃષ્ટિથી હાથ ધરેલાં કાર્યો મહાન

બની જાય છે. એની આંખના અણુસારે મારામાં દૈવી બળની પ્રેરણા થઈ છે.”

કોઈ જવલંત ઘડીએ દેહનાં આકર્ષણ બંધાય તે કરતાં ય ઉચ્ચત્તર તે મહત્તર મૈત્રી ભાવનામાં કલ્યાણુ તે રાજેશ્વરી રાચી રહ્યાં હતાં. દૈવી ઐક્યનાં આધ્યાત્મિક બંધને તેઓ બંધાઈ ચૂક્યાં હોય તેવો અનુભવ લઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ પુરાતન મંન્યસ્ત દશાને જાણે બન્ને વર્ષાં ન હોય ! જાણે હાથ મિલાવી બંનેએ ક્ષુદ્ર માનવ જ્ઞાતિના ઉદ્ધારનું બીકું ઝડપ્યું ન હોય !

“કલ્યાણુ ! તેં એની નજર વાંચી છે ? એના નયનમાં ઊંડો વિવાદ તરવરે છે. આવિર્ભાવના ઓળા ઓળંગવા અશ્રુ બિંદુઓ ઉભરાય છે પરંતુ મૌકિક બિંદુ સમોવડાં કપોલ કમલ પત્ર પરથી સરી પડતાં થંભી જાય છે.

“વર્ષોના એકાન્તે, રાજેશ્વરી ! અને પ્રતિભા તે દષ્ટિની ભેદી શક્તિ અપીં છે અને આ પારલૌકિક ગંભીરતા એનું જ પરિણામ છે.”

“પરંતુ હું માનું છું, કલ્યાણુ ! કે એમાં ઐહિક દર્દની પણ છાંટ છે જ : એમાંથી જ એના આત્માનું આ આધ્યાત્મિક પુષ્પ ખીલી ઊઠ્યું છે.”

“હા, ખરી વાત છે. જ્ઞાતિ અનુભવથી તેં ઠીક પારખ્યું.”

“એના મુખારવિંદમાં, કલ્યાણુ, કૌમારની તાઝગી ભરેલી જ્યોતિ રેખાઓ છે. એ સમજવી વણી જ મુશ્કેલ છે. વિચિત્ર પૂણુ છે પરંતુ આ પવિત્ર વાર્તાલાપથી એને દેવતાઈ જાદુ થયો છે ને મહા શક્તિનો એનામાં સંચાર થયો છે.”

“ ખરી વાત ! રાજેશ્વરી ! તું સાચું પારખી શકી છે. ખૂબ જ ભેદી ને સુંદર સ્ત્રીની શક્તિનાં ગજબ મૂળ તરવો તેં હીક શોધી કાઢ્યાં. એ એક વિરલ ને સાધુ આત્મા છે. અન્યને પોતાને પંથે વાળતાં એને વાણી વિલાસની જરૂર પડતી નથી. એમની એક નજરે જ માટીના માનવી પરાક્રમી વીરલા બની જાય છે રાજેશ્વરી ! તું ને સરસ્વતીએ જ જલ્દી રાષ્ટ્ર કાર્યમાં લાગી જાઓ તો આપણી સ્વાતંત્ર્ય કૃત્ય અટકાવવાની કાતી તાકાત છે ?

“ બરાબર ! પણ જરાક ફેર છે. એ નામાવલિમાં તમારું નામ ઉમેરવાની પણ જરૂર લાગે છે. ”

રાજેશ્વરી એનું એક મોઢકે હાસ્ય હતી. કલ્યાણનું હેતું ભાવનાના રસ હિંડોળે ઝૂલી રહ્યું.

૪

માપ સરનાં ગંભીર પગલાં ભરતો પૂનાજી કલ્યાણ ને રાજેશ્વરી સમીપ આવ્યો. કાઈ બાલકને પાંચ જ ક્ષણ રમવાની છૂટી આપી હોય તેના જેવા ગંભીર વદને જાણે કણે કણે ગણતો ન હોય તેમ એ રેતી ખસેડી રહ્યો. કલ્યાણ સાથેનો સંબંધ પૂરવાર થયા પછી પૂનાજી હવે તેમનો વિશ્વાસુ સેવક બની રહ્યો હતો. એને માટેની બધી યે શંકાઓ નષ્ટ થઈ હતી.

પૂનાજીએ ખિસ્સામાંથી એક ટેલીગ્રામ બહાર કાઢ્યો. “ કલેક્ટર સાહેબ ક્યાં છે ? બાઈ સાહેબ ! ” તેણે પૂછ્યું, “ એમનો તાર આવ્યો છે. ”

“ પૂનાજી ! કલેક્ટર સાહેબ તો ખરતા તારા પેટે

આકાશમાં અલોપ થઈ ગયા છે. તાર મને આપ ને ઊંચે જો” રાજેશ્વરીએ મનક માંડી.

પરખીડિયું ઉઘાડી તેણે તાર વાંચ્યો. જાણે પોતાના જ હૈયાનું ને સૃષ્ટિના સમસ્ત સંસાર જીવનનું પ્રતિબિંબ ન પાડતું હોય એવું મોજનું વધતું જતું તોફાન કલ્યાણ ધડી ભર જોઈ રહ્યો.

તારમાં લખાણ હતું:

રણજીતકુમાર આઈ. સી. એસ.

કઠાણા બંદર

તમારી સુરત આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે બદલી કરવામાં આવે છે: એકદમ હાજર થાઓ.”

રાજેશ્વરી બાલકની પેઠે આનંદથી ફૂદી રહી.

મેં ક્યારનુંયે આ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું: કલ્યાણ ! મેં રણજીતને ક્યારનુંયે આમ કહ્યું હતું. આ પળે એણે માતૃભૂમિ માટે રણ ચઢવું જોઈએ ત્યારે પાળેલા પ્રાણી પેઠે ડાંગના જંગલમાં પગલીઓ પાડવા સેટલમેન્ટ ઓફિસર તરીકે જવાનું એ પસંદ નહિ જ કરે. મિત્ર તરીકે રણજીત બહુ જ પોચો છે. વિચિત્ર હસે છે. ગજબ સરખામણી કરે છે. અલક મલકની વાતો લાવે છે. પરંતુ એની ક્ષત્રીવટ જોઈએ તો શત્રુ તરીકે બ્રિટિશ રાજને પણ તે પાણી પીવરાવે એવો છે.”

“આ તાર માનવો જ મુશ્કેલ છે” કલ્યાણ બેધ્યાન સ્વરે બોલી ઊઠ્યો, “કાંઈ પણ કારણ વિના રણજીતને આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પદવીએ ઉતારી પાડવામાં આવે ને તે પણ આમ

વજ્રપાત કરીને ? અશક્ય. મને તો લાગે છે કે દરરોજ સાંજે આપણે વાર્તાલાપ મુખર્ષ સરકારને મળી જતો હશે જ. ”

જમણા અંગુઠે જમીન ખોતરતો પૂનાજી અધીરાઈ ભર્યો ત્યાં ઊભો રહ્યો હતો. સ્વામીની આસા માટે તલસતો હાથ મસળી રહ્યો હતો. રણજીત માટે એણે ફરીયા વિનમ્ર સ્વરે પૂછવા સાહસ કર્યું, “ કલેક્ટર સાહેબ ક્યાં છે !—બાઈ સાહેબ ! ”

“ પૂનાજી ! ઊંચે જો ને. પેલી ખુલ્લી અગાશી પર એ રહ્યા. આ તાર એમની પાસે લઈ જા. હવે એ કલેક્ટર સાહેબ રહ્યા નથી. ભલે તું રોજ એમ કહ્યા કરે. ”

રાજેશ્વરી ઉલ્લાસથી હસી. કલ્યાણે પણ આંદરું રિમત કર્યું, તુરત જ ગંભીર વદને કલ્યાણ ખોલી ઊઠ્યો,

“ રાજેશ્વરી ! ” પૂનાજી ગયો એટલે કલ્યાણે પૂછ્યું “ આ પૂનાજી આપણો વિશ્વાસુ સેવક છે એની તો તને ખાત્રી છે ને ? મને તો એ મુખર્ષ સરકારનો જનસૂઝ જ લાગે છે. ”

“ કલ્યાણ ! તમે તો તમારી માની સગાઈ શોધી કાઢી ને એની વાતો સાચી નીવડી છતાંય હવે આમ કહેશો ? ”

“ ગમે તેમ. મને એની રીત ભાત પસંદ નથી. એનાં નયનમાં લૂચ્યાર્ષ તરવરે છે. જરા વધારે સંજાળથી ને ચોકસાઈથી આપણે એના પર નજર રાખવી પડશે. ”

“ એની નજર ખરાબ હતી પણ એ ઝપાટાખંધ સુધરતો જણાય છે. સરસ્વતી સામે એ આશ્ચર્ય યક્તિ નયને જોઈ રહે છે. એના જાદુથી ધીમે પણ સચોટ પલટો અનુભવે છે. ”

“ ગમે તેમ, પણ એનાથી સાવધ રહેવું તો પડશે જ. ”

“ સારો બંધુભાવ ! ”

૫

પૂનાજીએ ઝડપથી રેતાળ અંતર કાપી નાંખ્યું. પુરાણા કિલ્લા તરફનો અર્ધો પંથ વટાવ્યો. એના ખિસ્સામાં છૂપી ભાષામાં બીજો તાર પણ હતો જ. એનો તાત્કાલિક નાશ કરવાની જરૂર હતી. એને સળગાવી મૂક તે પહેલાં તેના પર એક છેલ્લી નજર નાખી લેવા તે ઉત્સુક હતો. એમાં એને માટે બારે ખુશ ખબર હતી. એણે સાચવીને તાર બહાર કાઢ્યો અને વાંચ્યો.

“ઉત્તમ કામ માટે પચાસ રૂપિયા પ્રમોશન. હિલચાલ પર નજર રાખો. સંપૂર્ણ હેવાલ પાઠવો. શ્રીમાન મૂળજીભાઈ હિલચાલમાં ભળનાર હોય, રણજીતકુમારને બદલી પસંદ ન પડે તે રાજીનામું આપવાનો વિચાર કરે તો એકદમ તારથી ખબર આપો.”

છૂપી ભાષામાં એ લખાણ હતું છતાં એને પાસે રાખવાનું પૂનાજીને સલામત લાગ્યું નહિ. કિલ્લા નજીક વાસી પાણીનો એક ફૂવો હતો. એમાંનું પાણી વપરાશમાં લેવાતું લાગ્યું નહિ. તારના ટુકડે ટુકડા કરી પૂનાજીએ ફૂવામાં ઉરાડ્યા.

તેણે ઊંચે જોયું: જાણે રણજીત કુમાર ને સરસ્વતીએ એને તેમ કરતાં જોઈ લીધો.

એનાં કપોલ પ્રદેશે પ્રસ્વેદગિંદુઓ બાઝ્યાં: એની ભ્રમર પર ટીપાં જમા થયાં. પૂનાજી સાંકડાં પગથિયાં ઝડપથી ચઢી ગયો. તાર પહેંચ્યાડવાની તેને ઉતાવળ હતી. ખારા સમુદ્ર નજીક આવેલા મીઠા પાણીના ફૂવાના વિચિત્ર વિચારો એને એ પગથિયાં ચઢતાં સતાવ્યા વિના રહ્યા નહિ.

સાગર સમીપ આવો ફૂવો ક્યાંથી? આવું તાજું મીઠું પાણી શી રીતે આવ્યું? ખરાબ માણસો વીટી વળે છતાંય સારા માણસોનાં સારા નરસાં કાર્યો જેમ સાથે સાથે નજરે ચઢે છે એવી તો કાંઈ કુદરતની કરામત નહિ હોય?

મેંકડો સરિતાઓ પોતાનું મીઠું જગ હરહંમેશ ઠાલવે છે છતાં સમુદ્ર કેમ આટલો બધો ખારો છે? રાત્રિ દિવસ પળે પળ તાજું પાણી ઉમેરાય છે છતાંય એની ખારાશ કેમ નથી ફીટતી? એને એ વાત લાગુ નથી પડતી?

પરંતુ કિશોરી તીણા સ્વરે પૂનાની આ વિચાર તંદ્રા છીડી ગઇ. એક ઊંચા ઘૂમટની બીજ બાજુએથી બહાર આવી તેણે ઠપકા દેવા માંડ્યો. “ પૂનાજી ! પેલા મીઠા ફૂવામાં તે શું નાંખ્યું ! તારો કાઈ ખાનગી કાગળ. નહિ ? આખા ય પુરાણા કિલ્લામાં આ એકલો જ મીઠા પાણીનો ફૂવો છે તેની ગતાગમ નથી ? એ ફૂવામાં તે શું નાંખ્યું ? મને નહિ કહે ? ”

આંકલાવના સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર બંને મળ્યાં ત્યારથી પૂનાજી ને કિશોરી એક બીજા પ્રત્યે કાઈ અદૃશ્ય ભાવનાથી આકર્ષાયાં હતાં : એમની પરસ્પર સ્નેહ ભાવના વિકાસ પામી હતી.

પૂનાજીનો રણજીત કુમાર પ્રત્યેનો ભક્તિ ભાવ દિન પ્રતિદિન વધતો જતો હતો. ત્યારે કિશોરી અનાથ કન્યા સરસ્વતીમાં એના શરીર ને મનનું વિરામ સ્થાન જડ્યું હતું.

“ મેં શું નાંખ્યું ? ફૂવામાં ! કાંઈજ નહિ. મધુરી કિશોરી ! મીઠા પાણીને બગાડે એવું કશું જ મેં તેમાં નાંખ્યું નથી. મારા પર રોષે ન ભરાય તો કહું. કાઈ છૂપી પળે તારા હાથથી પીસાઈ જતો બચાવવા મેં ફેંક્યો છે તેમાં એક પ્રણય પત્ર. મેં તેને ફૂવામાં નાંખ્યો તેથી ફૂવાના પાણીની મીઠાશ ઓર વધશે.

પછી એ પાણી તું પીજે: સ્નેહ ભર્યા એ કાવ્યામૃતનું પાન કરો તારા આત્માની તૃપ્તિ છિપાવજે.”

પૂનાજીએ હિંમતથી કદપના દોડાવી છતાં કિશોરી પ્રત્યે તેણે જે સ્નેહ ભાવ દાખવ્યો એમાં તો એની સહૃદયતા જ વસી હતી. કિશોરી પંખી સૌન્દર્ય ધરાવતી કાર્ત્ત અલૌકિક શક્તિ હતી. એ સૌન્દર્યનો જ ગ્રહ હતો. એના કમળ નયનના એકલવાયા દષ્ટિ પાતે, એનાં છૂપાં આંસુનાં ઝાકળ ખિંદુડે, એની સ્નેહ ગાથા અલૌકિક બની જતી.

કિશોરીએ પોતાનાં અણીદાર નયનો દાળી દીધાં. ભય ભાગતી પ્રશ્નાવલિ શરૂ કરી. “ તારા હાથમાંનો તાર કલેક્ટર સાહેબ માટે હશે ? ”

“ હા. કલેક્ટર સાહેબનો તાર છે. કિશોરિ ! ખિસકાલીની ઝડપથી ઉપર ચઢી જઈ હું તે આપી આવું. તું જરા અહીં જ બિભી રહે. ”

રણુજીત આ બદલીના સમાચાર કેવી રીતે વધાવશે તેની કલ્યાણુ તે રાજેશ્વરી કદપના કરી રહ્યાં હતાં. એને હલકી પાયરીએ ઉતારી પાડવાની એ પેરવી છે એટલું ય તે સમજશે કે નહિ એમ વિમાસતાં.

“ એટલે કલ્યાણુ ! તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ આપણને છોડી દેશે ને ડાંગના જંગલમાં સેટલમેન્ટ ઓફિસર તરીકે નોકરીએ ચઢી જશે ! પોતાનું દેશાભિમાન પ્રગટાવવા ત્યાં એવો કપરો વનવાસ વેડી તપશ્ચર્યા આદરશે ? રણુજીત માટે હું એમ માની શકતી નથી. તમારા જેવા મનુષ્યો જે માટીમાંથી નિપજ્યા છે એ માટીનો તે બનેલો નથી એ હું જાણું છું પરંતુ અમદાવાદના સ્ટેશને ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લાવવાનો પ્રસંગ હજી હું ભૂલી નથી. એ પ્રસંગે તો એનું કાળજું કારી

ખાધું છે. આવી નજીવી બીનાઓ ઘણી વાર મહાન માનસને હચમચાવી નાંખે છે. વળી સરસ્વતી આપણી કુમકે આવી છે. એ પ્રથમ પંક્તિની દેશ સેવિકા છે. હું માનું છું ત્યાં સુધી એ પોતાના ભાઈને રાત્રી પટીઓની ગુલામી સહન કરવા દેશે જ નહિ. એની નજરમાં મારું કાંઈ પણ મૂલ્ય હશે તો હું પણ તેમ થવા નહિ દઉં.”

“હા ! રાજેશ્વરિ ! બધી બાજુ તારા જ હાથમાં છે. એ સત્ય તો હું વિસરી જ ગયો. એ નોકરી છોડી દેશે એવો મને હવે પાકો વિશ્વાસ બેઠો. જો. જો. રાજેશ્વરિ ! એ લોકો નીચે આવે છે. એમની ત્વરા અર્થ સૂચક છે : એમનાં પગલાં મુક્તિને પોકારી રહ્યાં છે. પૂનાજી જીવ લઈ ભાગતો લાગે છે. શું થયું ?”

હાથમાં એક ફરફરિયું લઈ પૂનાજી બીચે શ્વાસે ટપાલ ઓફિસ તરફ દોડી રહ્યો હતો.

“મને ખાતી છે કલ્યાણ ! એણે તા થી રાજીનામું મોકલી આપ્યું લાગે છે.”

રણજીત દોડી કિનારે આવ્યો. પેંડાને બદલે રમકડું હાથ લાગ્યું હોય એવા બાળકના આનંદથી એ ગાજી બિઠ્યો. “રાજેશ્વરિ ! મેં નોકરી ફગાવી દીધી. હમણાં જ તાર કચો. તારી ભવિષ્ય વાણી સાચી નીવડી. સુરતનાં જંગલોમાં સેટલમેન્ટ ઓફિસર ! છત્ર ! સી. આર્મ. ડી. નો જસૂસ પૂનાજી નથી પણ તું જ છે. આ અજ્ઞાન સરકારની તને જ અગાઉથી ખબર પડી જાય છે.”

“હા. હા સનંદો નોકરાને વીર પુરુષો બનાવવાની કળા મારામાં છે જ. મારે લીધે મેજસ્ટ્રેટો દેશભક્તો બની બેસે છે.” રાજેશ્વરીએ હસતાં હસતાં પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો.

એ વચનો બોલાયાં ન બોલાયાં કે એક બાદશાહી મોટર દરિયા કિનારે દોડતી આવી પહોંચી. સુંદર વિશાળ મેદાનમાં કાંઈ સાગર ગરૂડ ઊડી આવે તેમ કઠાણા બંદરના આત્મા સમોવડા કિલ્લાની ઉત્તરે તે આવી ઊભી.

તેમાંથી પ્રથમ મૂળજીભાઈ બહાર પડ્યા. પછી સુંદર ને છેવટે કરણુ ધીમે પગલે આવ્યો.

“કલેક્ટર સાહેબ ! હું આપને એક પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું. રહેવેના સત્તાવાળાઓ સામે અમારી વતી વચ્ચે પડવા બલામણુ કરવાની છે. જે અકસ્માત માટે હું એકલો જ જવાબદાર હતો તે બદલ મારા ઉત્તમ મિત્રો કરણુ ને સુંદર, બન્નેને રૂબસદ આપવામાં આવી છે ટાઈમ પહેલાં મેં જ ટ્રેન ઊપાડી હતી. કૃપા કરો. કલેક્ટર સાહેબ ! આમાં ન્યાય મળવો જ જોઈએ હું આપનો જીવન ભર ઓશિંગણુ રહીશ.”

“પણ હવે હું કલેક્ટર રહ્યો જ નથી. મુખી સાહેબ ! હવે તો હું તમારા જેવો જ અદનો આદમી બની ગયો છું. મારા દેશનો પોકાર સાંભળી મેં મારી નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું છે. આપના જેવા આગેવાન ગીરાસદારોએ આ અણીની પળે અમને મદદ કરવી જોઈએ. આજે નૂતન ને મહાન હિંદનો પાયો નખાય છે.” એના ઉત્તમ વકતૃત્વથી રણજીતે દેશ સેવાની શરૂઆત જ કરી દીધી.

“હા. મુખી સાહેબ ! આપે અમારે પડખે રહેવું જ જોઈએ. આપનું કુળ કેનું ? આપ તો આજન્મ આગેવાન. આપ નેતા નહિ બનો તો કેણુ બનશે ?” રાજેશ્વરોએ સહૃદયતાથી સૂર પૂર્યો.

સરસ્વતી બોલી નહિ પણ કોઈ પુરાતન દેવાલયની આરસ પ્રતિમાથી સ્થિર બિભી રહી. એની શાંત ગંભીર દષ્ટિ મુખી પર ડરી રહી. એમાં શાંતિના કુવારા ઉડતા. 'મા'ની હાકલ મારે એમાં આધ્યાત્મિક વિનવણી ભરી હતી. મૂળજીભાઈએ નૈસર્ગિક પલટો અનુભવ્યો. પવિત્ર સંધ્યાએ પણ એનો ભાવ ભજવ્યો.

અસ્થિર સાગરે તરંગો પર તરંગો કિનારે પાકવવા માંડ્યા. એની ગતિ, કદ ને સૌંદર્ય માનવ બુદ્ધિને મૂઢ બનાવતી. મૂળજીભાઈ બિભા હતા ત્યાં જડાઈ જ ગયા. શાંતિથી પણ સચોટતાથી એમનામાં ગજબ પલટો થઈ રહ્યો હતો. ઉડતા જળ સીકરોની વચ્ચે એ બિભા હતા. એમની દીક્ષાની એ ધન્ય પળ હતી. સાગરમાં દૂર દૂરનાં ઉંડાણ ભેદી તરંગ માલા આવતી: એની પદાવલિમાં શીતલ સીકરો વર્ષાવતી. સરસ્વતીની ગદ્ગદ ભરી આંખોમાંથી ઝરતો તેજનો પ્રવાહ પણ જીવનની નવી કલ્પનાથી નવા જમાનાના જૂના મુખીને ભરી દેતો હતો.

વચન ને કર્મ

૧

“ રણુજીત ! તમે શબ્દોના જાદુમાં હજી ૫ શ્રદ્ધા ધરાવો છો એ ખરેખર ! દયા જનક છે. સાચી પ્રવૃત્તિ માટે વાચ્યા હંમેશાં એક નકામી બક્ષિસ છે. એના મૂળમાં તેમ જ વિકાસમાં તમે એને મારા કરતાં વધારે પિછાનો છો. પરંતુ આત્મીય પ્રેરણાનો કાઈ ભેદી આવેગ તમને શબ્દોની મોહ જાળ રચવા પ્રેરી રહ્યો છે. ” સઘળી સહૃદયતા નયનોમાં દાખવી કહ્યાણે આગ્રહ કર્યો. એનું બળતું હૃદય જ એ વચનો ઉચ્ચારી રહ્યું હતું.

કહ્યાણુ ને સરસ્વતી, રણુજીત ને રાજેશ્વરી : સર્વે કિલ્લાની અગાશી પર બેઠાં હતાં. મંદ મંદ અનિલ લહરી એ માનવ હૃદયોમાં ઉદ્વાસ પ્રેરતી. અસ્ત પામતો સૂર્ય રમતાં સિંધુ તરંગો પર પોતાનો મુવર્ણ પ્રદાશ પાથરી રહ્યો હતો. ઇપ્તી જતી એ તેજ રેખા ઝીલવા એક પછી એક ઊર્મિ પ્રવાહ કિનારા તરફ ધસી રહ્યો હતો.

“ ના. ના. કહ્યાણુ ભાઈ ! તમારા વિચારો હજી પુરાણા જ રહ્યા. તમે શબ્દોની પ્રતિભાનાં યોગ્ય મૂલ્ય આંકતા નથી. જો કે શાંતિ માટેના તમારા મોહ ને ગૌરવની હું ઘણી વાર ઈર્ષા

કરું છું છતાંય જીવન યોજનામાં શબ્દોનું સ્થાન પણ ઊંચું જ છે. જ્યાં કર્મ નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં ઘણી વાર વચન વિજય મેળવે છે. તલવારથી તમે દોરડાની ગાંઠ કાપી શકો પરંતુ સીવવાના કામ માટે તમને સોય પકડ્યા વિના છૂટકો ન જ થાય. એ સોયથી તમારે અનેક ટાંકા મારવા પડે એ વાત સાચી. પરંતુ એનો અર્થ તલવારથી સરશે નહિ. કલ્યાણ ભાઈ! શબ્દોના ગૌરવ વિના આપણી જાતનો આખો ય ઇતિહાસ જુદો જ લખાયો હોત. જાણે અગ્નિથી અસ્પૃશ્ય રહેલું માટીનું ઢેકું. જાણે એક નિર્જન વેરાન, સૂકું ને ભયંકર. પુષ્પોથી લચી રહેલી વન લતા વિહોણું. અગ્નિની પેઠે આપણા શબ્દો પણ બેધારી હોય એ સંભવિત છે. એથી જ તમે સંહાર કરો, તેમ સૌંદર્ય પણ સરજનવી શકો. મનુષ્યના આત્મા માટે શબ્દ સૌંદર્યથી તમે પિરામીડ જેવી વિશાળ ને અમર ઈમારતો સર્જી શકો. એ શક્તિથી જ જગતનાં ઈતર પ્રાણીઓથી મનુષ્ય જુદો પડે છે. શબ્દોનો એ જ બલિહારી છે. ”

“ દેવ પેઠે બોલવું ને જાનવરો, પેઠે વર્તવું: એ જ આપણી માનવ જીવોની નિર્માલ્યતા છે. રણજીત! જીભાતોડીને સાતમે આસમાને ચઢાવવાના મતનો હું નથી. સુંદરમાં સુંદર શબ્દો કે ચૂંટી કાઢેલી વાક્ય રચનાએ કદી એ રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા મેળવી નથી, વિદેશી ધૂંસરી તોડી નથી; પોતાની ગુલામી મનોદશા પણ વિદારી નથી. યોગ્ય શું છે? સંયમી પ્રકૃતિ. વેદના વારાથી હિંદે ઊંચા આદર્શો રજૂ કર્યા છે. હિમાલયનાં ગિરિ શૃંગો પેઠે હિંદીઓને છેક છાપરે ચઢાવ્યા છે. પરંતુ એ ઊંચા આદર્શો વ્યવહારમાં મૂકાયા છે કદી? પ્રવૃત્તિમાં આપણે એક તસુ પણ આગળ વધ્યા નથી. તેથી જ આપણું જીવન આતું ખરબચડું બની ગયું છે. આપણે ગરીબાઈની ગર્તામાં

ઊંડા ને ઊંડા ઉતરતા જઈએ છીએ. જગતનાં રાષ્ટ્રો આગળ આપણે કંઈ જ વિસાતમાં નથી. જુદી જુદી ઊંચાઈએ ખાંભોચિયાં ગંધાર્ધ ઊઠ્યાં છે. ક્યાં છે એ અગમ્ય હિમ કણોથી પોષાતી થનગનતી સરિતા ? ક્યાં છે એથી ફળદ્રુપ બનેલાં સમૃદ્ધ ક્ષેત્રો ? ”

“ કલ્યાણ ભાઈ ! તમારાં આ વચનો જ મને વચનોની અંતર્ગત શક્તિ સિદ્ધ કરી આપે છે. તમારાં વચને જ મારો આત્મા નાચી ઊઠે છે. ”

“ પણ આપણે શી વિસાતમાં ? રણજીત ! કર્તવ્ય વિહોણા આપણે શું કરી શકવાના ? માત્ર કર્તવ્યો જ આપણા જીવન માર્ગો ઉન્નયણે: સ્વચ્છ બનાવશે. શબ્દોની ગાંડી ઊર્મિને અનંત સુખ સાગરમાં પલટાવી નાખશે. શબ્દો તો પ્રવૃત્તિમય આત્માની પ્રતિમા છે. આપણુ દેયાની સળગતી જ્વાળાઓ એ સ્પષ્ટ કરે છે. વચન બાણથી વાતાવરણમાં અંગાર ઊડે છે. આજુબાજુના અજ્ઞાન અંધકારમાં વચનો પ્રકાશ રેલાવે છે. પરંતુ એ જ્યોતિ રૂખાથી કાંઈ ગરમી પામતું નથી. હજી એ જ્યોતિ અસ્થિર છે. એવું કદાચ એથી તો ફલિત થતું હશે. હજી એ જીવન જ્યોતને પોષવાની જરૂર છે. એને જલતી રાખવા અજબ સાવધાનીની જરૂર છે. ”

“ પ્રવૃત્તિ તો જીવનનો આત્મા છે. ” તમામ શંકાઓ ટળી ગઈ હોય એમ કલ્યાણે મસ્તકે ધુણાવ્યું, “ રણજીત ! શબ્દો તો આગના તણખા છે. ” તેમણે આગળ ચલાવ્યું, “ કર્તવ્યની જ્યોતિ સ્થિર બને ને કામ આપે એટલે એ તણખા શમી જાય છે. આપણે આપણાં સ્વપ્નો વ્યવહારમાં મૂકવાનાં છે. રણજીત ! એ આદર્શો પાછળ પ્રાણ પાથરી એનાં ફળ

આખવાનાં છે. પ્રમાણિક તે અખંડ ઉત્સાહ ભર્યા કામ સિવાય આપણી દુઃખમાં સડતી જન્મભૂમિ માટે સુખ પામવાનો અવકાશ નથી. આપણે એ બધું સમજીએ છીએ. છતાં આપણે નિર્માલ્ય બની પડી રહ્યા છીએ. કારણ કે આપણા વિચારો વ્યવહારમાં મૂકવાની આપણામાં હિંમત નથી. ”

“ વચનો તણુખા હશે, કલ્યાણ ભાઈ! પરંતુ એ તો દેવી તણુખા છે. ખરતા તારામાંથી ઉડેલા એ તેજ તણુખા છે. શબ્દો એટલે સાચા કર્તવ્યની પરાકાષ્ટા. કલ્યાણ ભાઈ! નીચામાં નીચો શ્રેણીમાં પણ તે કર્તવ્ય પ્રદેશનાં પહેલાં પગથિયાં છે. પગથિયાં ન હોય તો નીસરણી પર ચઢી જવાય નહિ. તેમાં ચ આ તો રાજકિય સીડી. પ્રથમ પંક્તિના યોગી માટે એ સર્વ સાધ્ય હશે બાકી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિ માટે શબ્દો જેવું અમોઘ શસ્ત્ર એક પણ નથી. કર્તવ્યનો સરંગમ શબ્દોથી ધકેલાયા વિના મનુષ્યને કામ આવતો જ નથી. શબ્દો ન હોય તો ? પેલા કૂવામાંથી ડાલ ને દોરડા સિવાય પાણી શી રીતે કાઢી શકાય ? મારી તૃણા તો એથી મેં ઓછી છે. ”

“ રણજીત ! આમ અલંકારો વાપરીને જ આપણે જીવનનો સાચો રસારવાદ ભૂલીએ છીએ. આવી કલ્પનાઓ આપણને દૂર દૂર ઘસડી જાય છે. કેન્દ્રના મૂલ્યની સાચી હિંમત આંકવાનું આપણે વિસરી જઈએ છીએ. ”

“ કલ્યાણ ભાઈ ! તમને વચનોની શક્તિમાં વિશ્વાસ નથી એ હું જાણું છું. બાકી મને તો અજ્ઞાનના ને અંધારા ખૂણામાંથી પણ વચન બાણે અજળ તેજ રેખાઓ સાંપડે છે. જીવન પ્રવૃત્તિથી એકલવાનું બની જાય છે. ગિરિ માલાઓ, જંગલો, વન વૃક્ષો ને અન્ય સર્વ સ્થળોએ છૂટા છવાયાં ખાઓચિયાં અંધાર્ધ

જાય છે ને પછીથી તે ગંધાર્ધ ઊડે છે. ત્યારે વર્ષાની ધારાઓ પેઠે વચનો વર્ષે છે, સ્થળે સ્થળ ધૂમી વળે છે, સરિતાઓ રચે છે, ક્ષેત્રો ફળદ્રુપ બનાવે છે ત્યારે તે પ્રત્યેક માનવ જીવને પવિત્રમાં પવિત્ર સંદેશ પહોંચાડે છે. માટે કૃપા કરી શબ્દોનાં મૂલ્ય ઓછાં ન આંકશો. પચાસ પચાસ વર્ષોથી આપણી મહા સભાએ શબ્દોની બોલબાલા પિછાની છે. અત્યારે શબ્દ ગૌરવની એ જીવંત પ્રતિમા છે. આપણા જેવા મહાન રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિમાં શબ્દ જેવું એકંદ્રેય રામબાણુ નથી. ફરતા બાંધેલા બંધો પર વિશાળ સરોવરનું પાણી અથડાતું હોય ત્યારે ડાલ ને દોરડું લઈ એનાં ઉછળતાં મોજાં ખાળવા તમે ધરી જાઓ છો કદી ? માત્ર સલામતી માટે જ તમે વધારાનું પાણી કાઢી નાંખો છો. એ રીતે કલ્યાણ ભાર્ગ ! મારો કાર્યક્રમ નિરાળો છે. તમે એની આડે ન આવશો. આપણે આપણી પ્રવૃત્તિ એક જાહેર સભા બોલાવીને જ ઉપાડીએ. ”

“ પરિણામે કાર્ય કરવાને બદલે તમે મુશ્કેલીઓ જ ઊભી કરશો. આ દિવસોમાં ભાષણોની કાને પડી છે ? અત્યારે તો કામની જ ખરી કિંમત છે. ” કલ્યાણે શાંતિથી ઉત્તર દીધો.

“ કલ્યાણ ભાર્ગ ! રાજનીતિ પ્રયોગ શાળાના કામકાજ જેવી નથી. પ્રયોગ શાળામાં જ તમે વર્ષો સુધી પરિશ્રમ લઈ પ્રયોગો કર્યા કરો ને તમારી શોધો જગત સમક્ષ રજૂ કરી તેમને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દો. દશ જ વચનોમાં તમે આખા માનવ જાતને ન્યાસ કરી દો. પણ રાજનૈતિક પ્રાણી માટે તો પ્રયોગ શાળા બહાર છે. મહેલો મહેલો એની પ્રયોગ શાળા છે. શબ્દો જ ભાવના જગાડશે. એના જાદુઈ પ્રવાહથી જ યુગાંમેને બંધન મુક્ત કરશે. આ પ્રવાહને કર્તવ્યની ધૂંસરીમાં જોડવાનો

પ્રસંગ આવશે ત્યારે આપોઆપ પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ જશે. વિદ્યુત રેખા પછી મેઘ નાદ ગાજશે. એ બંને જોડિયાં સંતાન છે. કલ્યાણ ભાઈ! આપણા જિલ્લાના આ સરોવરને હયમચાવી નાખવા એક જાહેર સભા ભરવાની ખાસ અગત્ય છે માટે તમે ના ન પાડશો. આ વિશાળ મેદાનમાં જ આપણે સભા બોલાવીશું. જુઓ, એ ધન્ય ધરીની આજ વર્ષો થયાં તે શાંતિથી વાટ જોઈ રહ્યું છે. અહીંથી જ આપણે યુદ્ધનો શબ્દ નાદ ફૂંકીશું. :: જગત જાગશે તે આપણી દૃઢ કદમ નિહાળશે. ”

“ તમારી સભા માટે જાહેરાત શી રીતે કરશો ? ” કલ્યાણે પ્રશ્ન કર્યો, “ દુંદુભિ વગડાવીને ? ”

“ દુંદુભિ !!! કલ્યાણ ભાઈ! દુંદુભિની પુરાણી વાત તમને ક્યાંથી સાંભળી આવી ? કેમ વળી ? આપણે વર્તમાન પત્રોમાં તાર કરી દઈશું. પત્રકારો મોટાં મોટાં મથાળાં છાપી તેના પર અગ્ર લેખો લખશે. ”

“ હવે મને સમજાયું. રણજીત ! તમારે સભા કેમ ભરવી છે તેનું રહસ્ય હવે મને સમજાયું. તમારા રાજનામાને તમે મહત્વ આપતા હશો. એ આત્મ ત્યાગ માટે તમારે અગ્ર લેખ લખાવવો હશે. ” રાજેશ્વરીએ ભંડો ફાડી નાંખ્યો. રણજીત છેડાયો. પરંતુ તેણે શબ્દોનો કાંઈ ધાણુ ન વાળ્યો.

“ રાજેશ્વરિ ! તું બહે મજાક કર. મારો સ્વદેશ પ્રેમ તને જિજ્ઞસે જણાય છે, નહિ ? બાકી ગ્રામ જનતાની કલ્પના ઉત્તેજવા ને આમજનોમાં દેશ ભક્તિની ધૂન જગાવવા સભા જેવું એક પણ બળવાન સાધન નથી, એમ મારું તો માનવું છે. દયાતા

હૈયામાં તે ઘૈર્ય સંચાર કરે છે. સામુદાયિક મનોદશા જીવનનું નવું જ દ્રશ્ય પરખાવે છે. આપણા જેવી વિશાળ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ સમસ્ત દેશને જગાડવા મથી રહી છે. એ પ્રસંગે શબ્દો તો વેગથી પ્રસરતી જ્યોતિ સમાન છે. રાજેશ્વરિ ! વચન ને કર્મ એક જ છે. જે જોડિયાં ભાંડુ છે. પણ અપર માતાનાં એ સંતાન નથી જ. પણ એ તો આદર્શની વાત. તું તો એવી કાંઈક કલ્પના કરે છે. જીવનની એ જૂડી ફિલસૂફી છે.”

દરેક જણ રણજીતને અધીરતાથી સાંભળી રહ્યું. સર્વેના મૌનથી રણજીત વધારે ઉત્તેજિત થયો. ગરમ લોખંડ પર ઘા કરવા તત્પર બન્યો. “કલ્યાણ ભાઈ ! સભા તો બોલાવવી જ છે. આ સુંદર મેદાનમાં જ એ માનવ મેળો જામશે. હું તારથી વર્તમાન પત્રોને ખચર આપીશ. મોટાં મોટાં મથાળાંથી છાપાં શોભી બેઠશે. અરાઢમી સદીનું આ પુરાણું ગામડું હિંદના નવજીવનથી ધમધમી રહેશે. કલ્યાણ ભાઈ ! મારા સ્વપ્નમાં શ્રદ્ધા ન પડતી હોય તો રાજેશ્વરીનો અભિપ્રાય લો. એ મારા વિચારને સંમત જ છે. અણીની પળે મને એનામાં શ્રદ્ધા છે.”

“કલ્યાણ ભાઈ !” રાજેશ્વરી ગંભીર સ્વરે વચમાં જ બોલી બેઠી, “તમારો નિર્ણય મને અમાન્ય નથી પરંતુ રણજીતની વાત પણ છેક નાખી દેવા જેવી તો નથી જ. રણજીતમાં થયેલો મહાન પલટો જાહેર કરવા એક સભા તો મળવા જ દો. એની જન્મભૂમિને જાણુવા દો કે એણે ગુલામીને લાત મારી છે. એની વેંગવતી વાગ્ધારા એના દેશ બંધુઓને ઝીલવા દો. એનાં વેણુનાં જાદુ સૌને માણુવા દો. રણજીતને એના કાંડ પૂર કરી લેવા દો. પછી એ કામે લાગી જશે. કયો વક્તા પોતાના દેશ બંધુઓને સંદેશો પાઠવ્યા વિના જેલમાં જવાનું પસંદ કરે ? કલ્યાણ ભાઈ ! મનુષ્ય સ્વભાવને આભના તારા ઉતારવાનું જ કહેશે.”

“ રણુજીત ! પણ તારી બેન જ આ ચોજનાની વિરુદ્ધ છે. એ તો શાંત કાર્યને જ સાચો દાખલો ગણે છે. વચનોથી મનુષ્યો આડે ચીલે ચઢી જાય છે એમ તે માને છે. ” કલ્યાણે બીજી વાત રજૂ કરી, “ એનાં વચનોનો પણ વિચાર કરી લે. ”

“ કલ્યાણ ભાઈ ! મારો બેન માટે મને ચોધું માન નથી. પરંતુ જગતનું એને શું ભાન છે ? ઉચ્ચ રાજનીતિના કાવા દાવા એ બિચારી શું સમજે ? એની પ્રેરણા ગજબ છે. એમાં મને શંકા નથી. એની દીર્ઘ દષ્ટિ માટે મને માન છે. આદર્શોમાં વિહરતું એનું ભોળું દિલ આવી નજીવી વિગતોની સત્ય પરિસ્થિતિ પણ પારખી શકશે નહિ. એ પારખવાની એને જરૂર પણ શી છે ? ચોમાસાનાં વાદળો સરોવરમાં તાગ્ન પાણીની ભરતી કરે છે પરંતુ તેથી સરોવરની તળેટીને કશી જ અસર થતી નથી. વાદળો તો વિશાળ અંધાર પટમાં રમ્યા જ કરે છે. ઊંચામાં ઊંચા અગાધ વિસ્તારમાંથી વર્ષાનાં વારિ બિંદુ વર્ષે છે ને કુબેરની સંપત્તિ માનવ જગતમાં વેરે છે. એ બિંદુઓ ઝરણાં સરજાવે છે. વિશાળ સરોવરો પણ એ બિંદુઓથી જ સરજાય છે. ”

રણુજીતનો રૂપેરી ઘંટડી સ્વર એનું મીઠું સંગીત પૂરું કરે તે પહેલાં જ સરસ્વતી બોલી ઊઠી, “ રણુજીતની વક્તૃત્વ કલા મારામાં નથી. બાળકો છિપોલીઓ વેરે છે તેમ રણુજીત અલંકારો વેરી શકે છે. સાગર જળમાં એથી ઊર્મિ ન પણ આવે. રમત એ રમત. ભણે રણુજીતને એ વક્તૃત્વ કલા અજમાવવાની છેલ્લી તક લેવા દો. મેં આજ સુધી એને બોલતાં સાંભળ્યો નથી. સાચા દેશ ભક્ત પેઠે એ જંગલમાં જાય તે પહેલાં એને એક વાર સાંભળી લેવા દો. બાકી મને તો માત્ર એક જ બીક લાગે છે. પોલીસ કે નવા કલેક્ટર કદાચ એ સહા મળવા જ નહિ દે. ”

“ ખરું કહ્યું, સરસ્વતી ! ” કહ્યાણુ આશ્ચર્યથી એની દીર્ઘ દષ્ટિની કદર કરતો બોલી બેઠો, “ મને પણ એ જ ભય છે. ખરેખર ! તને પ્રભુ જ બોલાવે છે. ”

“ બોટી વાત. ” રણજીતને એ વાત પાલવી નહિ, “ બિલકુલ અસંભવિત. ” તેનાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું, “ મિસ્ટર લેન્સ મારી સાથે એવી રમત રમે જ નહિ. હજી ગર્ભ કાલે તો હું કમીશ્વરનો જમણો હાથ હતો. મારી જગાએ આવનાર મારી એવી ટેકડી ન જ થવા દે. મારાં વચનો પુરવાર કરવા ને મારી શક્તિ અજમાવી જોવા પણ આપણે સભા ભરવી જ જોઈએ. ”

મૂળજીભાઈને પણ આ વાતમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જોખમાતી લાગી. “ ના. એમ તે બને ? ” તે પણ પોતાનું લાંબુ મૌન તોડી બોલી બેઠો, “ નવા કલેક્ટર સાહેબ જાણે છે કે હું પણ તમારા પક્ષમાં બળ્યો છું. એ લોકો સભા ભરવામાં તો હરકત કરશે જ નહિ. સભા વિખેરી નાખવાની તો વાત જ નથી. એને માટે હું ખાત્રી આપું. સભા ભરવા દો. શું થાય છે તે જોઈએ તો ખરા. આખો તાલુકો આ મેદાનમાં એકઠો ન મળે તો કહેજો. કહ્યાણુ ભાઈનાં વચનો એ જ મારે તો હવે કાયદો છે. ”

“ કમ ખરું ને ? ” મૂળજીભાઈ ઓચિંતા સરસ્વતી તરફ વળ્યા, “ બેન ! તમારાં વચનો તો દેવ વાણી જેવાં છે. ” તે બહુ જ પૂજ્ય ભાવથી કહેવા લાગ્યા. પંખિણીનું સૌંદર્ય સજી કિશોરી સરસ્વતીની પડખે બેસી જ રહી. એનાં ચમકતાં નયનોને મૂળજીભાઈની, બાજ દષ્ટિ મળી. મૂળજીભાઈએ ઉતરતી ઓટની દશા અનુભવી. ભરતીનું તમામ જોમ ઓચિંતું ઓસરી ગયું

હોય એમ એ દીલા થઈ ગયા. શ્રીમાન મૂળજીભાઈના વચનોમાં સહૃદયતા હતી. કુળ દેવતાની પૂજા કરવા જનણે કાઈ સાચો યાત્રી આવે ત્યારે ન હોય તેમ એ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા હતા.

છેવટે સભા ભરવાનું નક્કી થયું. “ શુક્રવારે સાંજે ચાન વાગે. ” મૂળજીભાઈ તો ‘હર્ષથી’ ગાજી ઊઠ્યા. “ આજ મેદાનમાં આખો ય તાલુકો ભેગો ન થાય તો મને કહેજો. મારા માણસો આખી યે સભાની વ્યવસ્થા રાખશે. હું ને મારા માણસો આજથી જ તમારી સેવામાં હાજર છીએ. ”

એટલામાં રણજીતે વર્તમાન પત્રો માટે એક તાર ચિતરી કાઢ્યો. શાંતિનું કાર્ય કરતાં રણજીતમાં હાથીનું જોમ આવ્યું વચન તે વચન ને કર્મ તે કર્મ.

૨

બોરસદના મુસાફરી બંગલામાં એ જ સમયે આ નાટકનો બીજો જ પ્રવેશ ભજવાઈ રહ્યો હતો ત્યાં નવા કલેક્ટર સાહેબનો મુકામ હતો. નાનકડું એ સુંદર ગામ સૂકા પ્રદેશમાં વસ્યું છે. મહીસાગરના ક્ષીણરૂપ પ્રદેશની પેંદાશ પર તે નભે છે. ત્યાંની આખોડવા પણ સમશીતોણુ હોઈ માફકસરની છે.

ક્ષીણરૂપતા, વસ્તી, સંપત્તિ, સુધારો ને પ્રાચીનતામાં ખેડા જીલ્લો ગુજરાતમાં એકલો છે. એના કલેક્ટર પુરાતન કાલના રાજા રજવાડાની સાલ્યખી ભોગવે છે. ગુજરાતના સણંદી નોકરો એ જગા માટે પડા પડી કરે છે.

મિસ્ટર લેન્સ ત્રેવીસ ત્રેવીસ વર્ષની કપરી નોકરી બજાવી એ પદવીએ પહોંચ્યા હતા. એ કાર્યમાં માનતા. વચનમાં નહિ. માનસિક ને નૈતિક સત્તાઓ કલેક્ટર તરીકે બહુ જ છિછરી

પડી ગઇ હતી એમ એ સમજતા. કેઈ ભૂલના ભોગે એમણે જીવનની આ કેડી પસંદ કરી ને સામ્રાજ્યના એક અદના સેવક બની તેમણે આત્મસંતોષથી પોતાનું જીવન ગુગ્ગર્યું હતું. નહિ તો ઈજીપ્તના લોર્ડ કોમર કે મોરોક્કોના માર્શલ લીઓટી યા હિંદના કર્ઝન જેવી એ પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી શકત. આમ વહેલી પસંદગીના પ્રતાપે પોતાની સીડીના ઊંચા પગથિયે ચઢી મિસ્ટર લેન્સને સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. એ ઊંચે પગથિયે પણ લાંબો ગાળો રહેવાથી મદતવાકાંક્ષા ને ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સહાનુભૂતિની ઉચ્ચ ભાવના પણ નષ્ટ થાય છે. મિસ્ટર લેન્સને પણ આત્મસંતોષ નહોતો.

એ ને હસ્તક મુકાયલી પ્રજનનું દિત સચવાય તેનો મિસ્ટર લેન્સમાં ઊંચો ખ્યાલ હતો. એમની મહાન સેવા સમિતિની સૂઝી ભાવનાઓમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો એ પરિપાક હતો. સ્વભાવથી જ તેઓ ગરીબોની દાઝ જાણતા. નહેરોના બાંધકામ પ્રત્યે એમને ખૂબ જ સદ્ભાવ હતો. ભૌતિક શાસ્ત્રીના વિદ્યાર્થી તરીકે માનવ પગલીઓ પેઠે જલ બિંદુડાં પણ વળાંકવાળો માર્ગ પસંદ કરે છે એવું તે સારી રીતે સમજતા. સત્તાધીશ માનસનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ પૂરી રીતે પિછાનતા. જલ બિંદુ કે માનવ એની સ્વછંદી પ્રવૃત્તિને સંયમમાં રાખવી જ જોઈએ. ગમે તે ઉપાયે એને નિયમિત બનાવવી જોઈએ, એમ તે માનતા.

સ્વાતંત્ર્યની ઘેલછાનો પવન એમની હકુમત વાળા પ્રદેશમાં તોફાની સ્વરૂપ ધારણ કરી કુંકારી રહ્યો હતો ને એથી એમના જીલ્લાની શાંતિને ખલેલ પહોંચશે એવું તેમણે પ્રથમ સાંભળ્યું ત્યારના તાકીદનાં જલદ પગલાં લેવાનો એમણે નિર્ધાર કરી જ મૂક્યો હતો. જિલ્લાના ત્રણ મુખ્ય અધિકારીઓની ખાનગી પરિષદ એમણે તાજડતોખ બોલાવી હતી. ડિસ્ટ્રીક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ

ઑફ પોલીસ, એમનો મુખ્ય સલાહકાર આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને પોતે ભેગા મળી એ કાયડો ઉકેલવા મથામણ કરવા ધાયું હતું.

“ મિસ્ટર લેન્સ ! તમે તમારી આંતરિક બલાધને રાજનીતિજ્ઞતાને ભારે અન્યાય કરો છો. આપણા જિલ્લાની રાજીંદી શાંતિ મને જેન જેન પ્રકારેન ચળે તેમ નથી. એમ મને તો લાગે છે મહાત્મા ગાંધીજી સાગરમતી છોડી બેરસદ આવી થાણુ નાંખે તો ય એવું બને તેમ નથી. આ જિલ્લામાં તો હું જન્મ્યો છું ને આટલાં વર્ષ જીવ્યો છું. મારા લોકોના સ્વભાવને હું ઘણીજ સારી રીતે પિછાનું છું. કાંઈ પણ ઉપાયે એ સંગ્રામ ખેડવા તૈયાર ન જ થાય ! મને તેમની નાડીની બરાબર પારખ છે. આ પળે જરા ય બેખમ નથી. મિસ્ટર લેન્સ ! મારાં જિલ્લામાં બીક રાખવાનું કશું જ કારણ નથી. તમે અત્યાચાર ગુજારો ને ઘેટાંનાં વર બની જાય તો કાંઈ કહેવાય નહિ. તમારે એ લોકોને છેડવા જ નહિ. પાછા વળી સામા થાય એવો પ્રસંગ જ લાવવો નહિ. મારા જિલ્લામાંથી તો અસલના વખતમાં કેવા કેવા રાજનીતિજ્ઞો ને આગેવાનો પાક્યા છે. અત્યારે તો માત્ર વહીલોના ગુમાસ્તા ખત લખનારા, કેન્વાસીંગ એજન્ટો ને નામુ લખનારા જ જડે છે.

“ કાંઈ વખતે ચપળ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર પણ ફૂટી નીકળે છે.”

આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર મિસ્ટ નાયકે એ અબિનંદનનો સાબાર કર્યો. “ બરાબર છે. મિસ્ટર લેન્સ ” તેમણે હર્ષથી ઉમેર્યું. “ કઠાણાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપશે જ નહિ. રણજીત થોડાંક ભાષણો મારશે ને પછી આપેલો જુવાળ આપોઆપ શમી જશે. આખી દુનિયામાં કઠાણા જુદી જ તરેહનું છે. પુરાતન જર્જરિત, મીઠાથી ખવાઈ ગયેલાં, એનાં ખડેરો છે. કરચલાં પણ આ ભૂમિમાં આખાદી મેળવી શકતાં નથી.

“ પરંતુ મિસ્ટર નાયક ! મને કલ્યાણનો ભય છે. તમે જ મને એની બીક પેસાડી છે. તમે એને વધારે સારી રીતે પિછાનો છો. તમારા કહેવાથી જ મેં અત્યાર સુધી એને છોડ્યો નથી. બાકી આપણા મિત્ર મિસ્ટર મૂળજીભાઈ તો ક્યારના ય એમને ઝડપી લેવાનું દબાણ કરી રહ્યા હતા. ”

“ હા. કલ્યાણ ભાઈને હું ધણી જ સારી રીતે ઓળખું છું. તે સાધુ પુરુષ છે. સહૃદયી કાર્ય કર્તા છે. એમના સ્પર્શે અહીં તહીં થોડાંક ગામડાં નવચેતન પામશે. પરંતુ વિશાળ માનવતાને વિશાળ પાયા પર હિલચાલ ચલાવવા પ્રેરવાની એમનામાં શક્તિ નથી. એમને જાહેરાત પસંદ નથી. જાહેરાત વિના રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક, એક પણ કામ આગળ ધપી જ શકતું નથી. અર્વાચીન કાલમાં જાહેરાત વિના કોઈ મહાત્મા પણ જનદુર્ઘ ચમત્કાર ચલાવવા શક્તિમાન નથી. ”

“ પરંતુ હવે :ણજીતે પણ કલ્યાણ સાથે હાથ મિલાવ્યા છે એટલે ઘડાકા માટે જ બધો સરંજામ તૈયાર થઈ ગયો લેખાય. તમારી વિચાર સરણી પ્રમાણે જ એવી કલ્પના કરવી ખોટી નથી. એમને એકઠા થતા આપણે રોકવા જ જોઈએ. કેમ નહિ ? મિસ્ટર નાયક ! ”

“ એમની બધી જ ધમાલ હું સમજી ચૂક્યો છું. એમની સાથે મેં આકસકડમાં ત્રણ ત્રણ વર્ષો ગાળ્યાં છે. રાજેશ્વરી બાઈને પણ હું બરાબર પિછાનું છું. લોકોને આકર્ષવાની એ ગજબ શક્તિ ધરાવે છે. રણજીતે રાજનામું આપ્યું એટલે હવે મારી અમદાવાદ બદલી બંધ જ રહી માનું છું. ”

“ કેમ ? અમદાવાદનું કામકાજ તમને માફક નથી કે શું ? ”

“તોકરી છે એટલે ગમે ત્યાં જવું પડે. બાકી આ સત્યાગ્રહના પવનમાં અમદાવાદ જવું આપણને બિલકુલ પસંદ નથી. આપની ચે!જના જ ખોટી છે. નૂન હિંદ સર્જવતા નવીન સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમનાં બળોને તમે બરાબર પિછાન્યાં જ નથી. મમતાથી જ તમને ઘણા મિત્રો મળશે ને લાંબે ગાળે તમને લાભ થશે. મેકડોનલ્ડ કે એથી ચે સારો વાઈસરોય હિંદમાં મોકલી આપવામાં આવશે. પ્રાંતે પ્રાંતમાં એકે એક ‘મેક’ પૂરો પાડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધની મડાગાંઠ એવી તો મજબૂત બનશે કે ન પૂછા વાત. હિંદી પ્રજા હાલ તુરત તો પતી જ જશે. મેકડોનલ્ડ એક ચાલાક સ્કોટ છે. હોં!”

“મિસ્ટર નાયક! તમે જાતે ‘મેક’ને ઓળખો છો, નહિ?”

“હા. હા. ઘણી જ સારી રીતે. અમે બધા જ ‘મેક’ને પિછાનીએ છીએ. છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં રણજીતે તો એમને માટે તન તોડીને મહેનત કરી હતી. સહાનુભૂતિના ગોળ ગોળ શબ્દો વાપરતાં રણજીતને પણ સુંદર આવડે છે. પરંતુ કલ્યાણ ‘મેક’ને બરાબર પારખી ગયો છે. એનામાં એને જરાય વિશ્વાસ બેસતો નથી. કામદારો સત્તામાં આવશે ત્યારે કામદારોનું હિત ‘મેક’ને હાથે બિલકુલ સચવાશે નહિ. એ પોતાના ભાવનાશીલ વ્યક્તિત્વને વધુ પડતું મહત્વ આપે છે. માનવતાની વિરાટ હિલચાલ ઉપાડી હોય એવા સર્જનાત્મક ગાળામાં તે વિરોધ પક્ષમાં રહી ઘણું જ સખત કામ કરી શકે છે. પરંતુ સત્તા પર આવ્યા પછી એ પોતાના પક્ષને વિજય માર્ગે દોરી જવા શક્તિમાન નથી. વચનો કર્મમાં ફેરવવા માટે તો કોઈ અલૌકિક શક્તિની જરૂર છે. અંતરના અવાજનું કે સિદ્ધાંતનું યા એવું જ કોઈ બળતું બહાનું કાઢી અણીની પળે તે ફરી બેસશે.”

“ મિસ્ટર નાયક ! હવે આ સામ્રાજ્યના પ્રશ્નો આપણે આપણા વડા પ્રધાન માટે જ રહેવા દેઈએ તો ઠીક. અત્યારે તો મને મારા પ્રાંતની જ પડી છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે કલ્યાણ, રણજીત ને રાજેશ્વરી કઠાણામાં એક થયાં એ હકીકત જ મને ખૂંચે છે. એવાં માણસો કરચલાના સમ્રાટો સરજી શકે. તમારા જ્ઞાની મસ્તકનો હું સાધારણ રીતે વિશ્વાસ રાખું છું. પરંતુ આ પછે તો તમે તેમની ભેગી અસરનો પાંચરો ખ્યાલ કરતા જ નથી. જિલ્લાની શાંતિનો ભંગ ન થાય તે માટે આપણે તાબડતોબ પગલાં ભરવાં જોઈએ. યુવાન મૂળજીભાઈને આપણે જીતી લેવો જોઈએ. જો એ સામા પક્ષમાં ભળ્યો તો ભારે થશે. એના તાલુકામાં આંખો મીંચીને એને અનુસરનારા ઘણા છે. એના સેવકો દૈત્યો સમોવડા છે. એમના શેઠને આંગળી અરકાડવામાં આવે તો તેઓ અગ્નિમાં ઝંપલાવતાં પણ ડરે એવા નથી. ”

“ પરિસ્થિતિ તો વિકટ છે જ. મિસ્ટર લેન્સ ! આપના અભિપ્રાય સાથે હું મળતો જ છું. પરંતુ એમના પક્ષમાં ભળવાથી મિસ્ટર મૂળજીભાઈને કશો જ ફાયદો થવાનો નથી. ઉલટું એમની સુંદર જાગીર એ ગુમાવી બેસશે. મને તો એમનો જરા ય ભય લાગતો નથી. એમનામાં દેશભિમાન જેવું કશું છે જ ક્યાં ? લોકલ બોર્ડની ચૂંટણીમાં પણ એ પોતાની ગાડી માટે સારા રસ્તા બનાવી શકાય તેથી જ આટલો રસ લે છે. એમની વાતો આકાશના તારા ઉતારવા જેવી જ હોય છે. મિસ્ટર લેન્સ ! માનવસ્વભાવ હું સમજું છું તે મુજબ એ માણસ તદ્દન સલામત છે. ”

“ પરંતુ મિસ્ટર નાયક ! તમે તમારાં જ વચનો ભૂલી ગયા જણાઓ છો. પેલાં ત્રણ જણ પાસે મનુષ્યો ઉપર જાદુ ચલાવવાની અલૌકિક શક્તિ છે. સરકારી હવાલ પણ આપણને એ જ ચેતવણી આપે છે. ”

“ ખરી વાત. માટે જ હું કહું છું કે અત્યાચારની વાતો હમણું રહેવા દો. એમનો જાદુ ચલાવવા એમને તક આપો. રણજીત સકંજમાં આવ્યો કે એની શક્તિઓ અમોઘ બની જવાની. ભાવનાશીલ વક્તૃત્વ પર તે એવું તો પ્રભુત્વ ધરાવે છે કે તેની વાગ્ધારા હૈયામાં સોંસરી ઉતરી જાય છે. ચોક્કસ બાતમી મેળવીએ પછી વાત. આપણા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો શો અભિપ્રાય છે. ”

“ તમે શું કહો છો ? સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ! ” કલેક્ટરે પૂછ્યું.

“ હું તો સીધી સાદી જ વાત કરીશ. બળવો અટકે તે માટે તાબડોતોબ પગલાં નહિ લેવાય તો જિલ્લાની શાંતિ જાળવવાની જવાબદારી હું માથે નથી રાખવાનો. આખી ચે દુકડીના જમીન લેવા જોઈએ. ઓછામાં ઓછા ત્રણ મહિના તેમને જેલમાં પૂરી દેવા જોઈએ. નવા વિચિત્ર વિચારો ફેલાવીને ગામડાંના લોકોને બહેકાવતાં એમને અટકાવવા જ જોઈએ. મેં તો એક વર્ષ પહેલાં કહ્યું હતું કે કલ્યાણુની તમામ પ્રવૃત્તિઓ બંધ પાડી દો. ”

“ છેલ્લા શા સમાચાર છે ? ”

“ દશ મિનિટમાં જ આપણને સમાચાર મળશે. ” કાઠના આગમનની વાટ જોઈ રહ્યો હોય તેમ નજર ખેંચી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ઉત્તર દીધો.

દશ મિનિટ પૂરી થાય તે પહેલાં જ એક માણસ તારનો સંદેશો લઈ દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

“ મારી ભવિષ્ય વાણી પેઠે જ સર્વ બન્યા કરે છે. જુઓ, આ છેલ્લા સમાચાર. “ દાવાનળ પ્રગટવાની તૈયારી છે. મિસ્ટર મૂળજીભાઈ પણ ચળવળમાં ચોક્કસ લગી ગયા છે. શુક્રવારે

સાંજે ચાર વાગે એક વિરાટ સભા બોલાવવામાં આવી છે. મુલેહના ભાંગની ખાત્રી છે. સભાખંધી ફરમાવવી જ જોઈએ. જસૂસ પૂનાજીની વફાદારી માટે પણ શંકા છે. એ પણ એમનામાં ભળી ગયેલો જણાય છે. તે ક્યા પક્ષમાં છે તે સ્પષ્ટ સમજાવું નથી એટલું તો ચોક્કસ જ. ”

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ક્ષણ ભર થંભ્યા. એમના કપોલ પ્રદેશે બાજેલાં પ્રસ્વેદ બિંદુઓ લૂછ્યાં. “મારા ચાલાક સેવકે મને આ સમાચાર પહોંચાડ્યા છે. મારું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ છે. સાહેબ ! જો મિસ્ટર મૂળજીભાઈ એમના પક્ષમાં ગયા હશે તો અહીંની પોલીસ એક પણ ગોળીયાર નહિ કરે. આપણે ખાસ લશ્કર બોલાવવું પડશે. એક મજબૂત ટુકડી આપણે હમણાં જ રવાના કરવી જોઈએ. એમના હાથમાંથી કિલ્લો કબજે લેવો જોઈએ. કિલ્લો ખાલી કરવા તારથી ફરમાવવું જોઈએ. ” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કડક ને સ્પષ્ટ વક્તા હતો.

“ મને તમારી વાત મંજૂર છે. આવી અગત્યની બાબતમાં વિલાંબ જોખમકારક છે. તમારા ગુજરાતીઓમાં એક કહેવત છે. મિસ્ટર નાયક ! હૂબવા માંડ્યા પછી તરણું ઝાલ્યે શું ? સમયસરનો એક જ ટાંકો નવની ગરજ સારે છે. માટે પાકા પોલીસ બંદોબસ્ત કરવા હું હુકમ આપું છું. પરંતુ કોઈ પણ ઉતાવળું પગલું ન ભરશો. શુક્રવારે સવારે હું પણ આંકલાવમાં પડાવ નાંખીને શું બને છે તે જાતે જ નિહાળીશ. ”

એવામાં બીજો સીપાઈ તારનો સંદેશો લઈ દોડતો આવ્યો. ‘ સભાની પુષ્કળ જાહેરાત કરવામાં આવી છે. આખા પ્રદેશમાં ઉત્સાહનાં પૂર ઉમટ્યાં છે. રણજીત ને રાજેશ્વરી અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યાં છે. વર્તમાન પત્રોમાં તારથી સંદેશ

ગયા છે. રૂટરને પણ ખાસ સંદેશો મોકલ્યો છે. પરદેશોમાં પણ સમાચાર પહેંચાડ્યા છે. રણજીત ને રાજેશ્વરી એ તમામ હિલચાલનાં આત્મા છે. શુક્રવારે ધાંધલ થશે એમાં શક નથી.’

મિસ્ટર લેન્સ મુઝાયા. ગંભીર વિચારમાં પડ્યા. જમણી જાંઘ પર હથેલી પછાડવા લાગ્યા. જાણે મગજમાં કાંઈ પ્રકાશ પડે છે ! નિર્ણયની લાઈન દોરી નાંખાય છે ? કોમર કે કરઝન કરતાં પણ એ વધુ વિશ્વ વિખ્યાત બની જશે કે શું ? મિસ્ટર નાયક ને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને તેમણે ઓચિંતી રજા આપી. પોતાના દિવાનખાનામાં ગયા. ઊંડા વિચારમાં ઉતરી પડ્યા. ઉન્માદી જિલ્લાના મહાન પ્રશ્નને સ્પષ્ટતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ત્રેવીસ ત્રેવીસ વર્ષની તેમની લહેરની નોકરીમાં પહેલી જ વાર આવો ડટાકટીનો મામલો ઊભો થયો હતો.

દીમચું

૧

વહેલા પેરોડનો સમય હતો. પ્રભાત વાયુ સૂકો ને તાઝી ભર્યો હતો. પૂર્વાકાશમાં ઝળહળું ઝડપથી અદૃશ્ય થઈ રહ્યું હતું. સવારનો ચમકતો સિતારો શુક્ર, ઊગતા સૂર્યની પ્રસરતી ન્યોતિ આગળ ફિક્કાશ પટ્ટી રહ્યો હતો. વાર પણ શુક્ર હતો. સર્જનાત્મક કાર્યક્રમની શરૂઆત માટેનો એ પવિત્ર દિવસ હતો. રવિ કિરણના જુવાળમાં ઝળકતો ઉદાસ ભર્યો અવસર હતો.

સામાન્ય રીતે ઉઘાડામાં સુનાર વહેલા ઊઠે છે. કલ્યાણને તો વહેલા ઊઠવાની ટેવ જ હતી. સવારના વ્યાયામથી પણ તેણે પરવારી લીધું હતું. મહી સાગરના મુખ આગળની રેતીમાં તે ધડીક વિશ્રાંતિ લઈ રહ્યો હતો. બાળ હૃદયે એકાંતનાં જાદુ અનુભવી રહ્યો હતો. ચોમેર શાંતિનું સામ્રાજ્ય પથરાયું હતું. દૂર દૂરના જલધિ તરંગો પણ શાંતિ અનુભવતા.

અબાણુતાં કલ્યાણની આંગળી રેતી ખોતરી રહી હતી. વધારે રેતી ખોતરાતાં પાણી ઉપર ઝમી આવ્યું. રેતીના

કલ્યાણમાંથી પ્રવાહી જીવનને મુક્ત કરતાં કલ્યાણને આનંદ આવ્યો. પાતાલમાં પૂરાર્ધ રહેલાં જલ સીકરોના મુક્તિ દાતાનો એ ઉદ્ધાસ હતોઃ જાણે હિંદ માટે તે સ્વરાજ્ય મેળવી આવ્યો હોય એવો તેને અનુભવ થયો.

કલ્યાણ યોગ ચિંતનમાં તક્ષીન બની ગયો હતો. જીવન માત્ર સરખાં છે, એવું કાંઈક તે વિચારતો હતો. એવામાં રેતી ઉછાળતું એક મોટું મોજું એના પગે આવી અથડાયું. સમુદ્ર ને પૃથ્વીનો વિરોધભાસ એ વિચારી રહ્યો. “જમીન પર પાણી કેદ ભોગવે ને સમુદ્રમાં જમીન કેદ થાય છે. નજરે પડે છે તે સત્ય નથી. સત્ય તો કાંઈ જુદું જ છેઃ અનેરું છે. ઉચ્ચ કક્ષાએ વિરાજે છે. જીવનનો એ તો એક ફાયડો છે. જ્ઞાન પામ્યા પછીનાં કર્મની જ ખરી કિંમત છે. તેથી જ ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુગમ બને છે. અમ્મલ્યા સિંધુ તરંગોમાં એથી મનુષ્ય નૌકા સલામત રહે છે.

કલ્યાણ હજી એ વિચારમાં જ હતો. આજુ બાજુ પડેલી ઊપોલીઓ વીણતો. પોતાની વિચાર સરણીના કાંઈક બેદી અક્ષરો એના ઉપર નખ વડે લખતો ને એક પછી એક આગળ વધતી ભરતીમાં નાંખતો.

થોડી જ વારમાં સૂર્યનો જ્વલંત પ્રકાશ ચોમેર ફરી વળ્યો. પરોઢની શાંતિ પણ અભંગ ન રહી. પ્રભાત સૂર્યનાં કીર્તિ ગાન ગાતાં સમુદ્ર તરંગો વેગવતી ભરતીથી કિનારા તરફ ધસી રહ્યાં. સમુદ્ર ને સરિતાનાં જલ એક થયાં. ચોમેર જલ જલ બંબાકાર થઈ રહ્યું. નદીના મુખ આગળ પડેલા એક લાકડાના ઢીમચા પર કલ્યાણ પ્રથમ બેઠો હતો. એ ઢીમચું પાસેના ગાદ જંગલમાંથી જ ત્યાં ધસડાઈ આવ્યું હતું. એના પરની છાલ ઊખડી ગઈ હતી.

એના છેડા ધસાર્ધ ગયા હતા. સરિતા તટે એ પોતાનું રહ્યું સહ્યું અસ્તિત્વ પૂરું કરી રહ્યું હતું. કાઈ સુતારની ફરસી એનાં ઘાટ ધડી ઠેકાણે પાડે ત્હોય એને ના નહોતી. નહિ તો કદાચ સિંધુ તરંગે તણાઈ, એને હજી એ વસમા પ્રવાસો આદરવા પડે તેમ હતું.

ભરતીનું જોમ ધીમે ધીમે વધતું ગયું. કિનારાનો વધારે ને વધારે ભાગ પાણીમાં અદૃશ્ય થતો ગયો. પદ બ્રષ્ટ રાજવી પેઠે પેટું દીમયું વિરાજી રહ્યું હતું. ત્યાં પણ ભરતીનાં પાણી પહોંચશે એમ લાગ્યું. થોડી જ ક્ષણમાં એ દીમયાને પણ સાગર સમ્રાટને શરણે થવું પડશે. ફોણ ઉછાળતાં ને ઘૂંઘવાટ કરતાં મોજાં આગળ ને આગળ વધી રહ્યાં.

કલ્યાણને પણ એ દીમયા પરથી નાદ્રુટકે ઊઠવું પડ્યું. નહિ તો એ અનિચ્છા છતાં ય નહવાઈ જત. તે જરાક દૂર ગયો. સાગરનું વિજય પ્રસ્થાન નિહાળી રહ્યો. ઊંચાં ઊંચાં ઉછળી રહેલાં મોજાં અનેક જલ સીકરોમાં વેરાઈ જતાં. પાણીના એક મોટા ધસારાએ પેલા દીમયાના પાતળા છેડાને સ્થાન બ્રષ્ટ કર્યો. એ નાનકડા રાક્ષસને જરાક ઢંઢોળી પાણીમાં માથા જોળ નવરાવી દીધો. પરંતુ એ થોડા સળવળાટથી તો એ દીમયું ભીની જમીનમાં જરાક વધારે ખૂપ્યું. એવામાં બીજું એક મોજું આવ્યું. બીજી વાર એની આળસ ખંખેરવા પ્રયત્ન થયો. છતાં એક રાક્ષસી ધડ મુજબ તે અડગ રહ્યું.

“ભરતીનાં પાણી ઉછળી એને જરા ઊંચું કરે તે વખતે જ હું સહજ ધક્કો મારું તો ?” વસ્તુ સ્થિતિ વિચારતાં જ કલ્યાણના દિલમાં પ્રશ્ન થયો.

કલ્યાણની ઇચ્છા પાર પડતાં એક ક્ષણનો ય વિલંબ થયો નહિ. બીજું વિશાળ મોજું જરા વધારે વેગથી ધસી

આવ્યું. પલળવાની દરકાર ક્યાં વિના યોગ્ય પળે કલ્યાણે એને સહજ ધોકેલ્યું. ઢીમચાનો ભારે ભાગ પ્રવાહ તરફ વળી ગયો. સ્વયંવરમાં ધસતા પુરાતન કાળના ઘોડેસ્વાર રાજકુમાર પેઠે તે ફટકા મારી રહ્યું. એવામાં એક ત્રીજું બળવાન મોજું ધસી આવ્યું. તેથી એ રાજકુમાર પણ ઉદ્ધાસ ભર્યો મધ્ય પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો. પ્રભાત સૂર્યના શીળા પ્રકાશમાં તે સરિતાના વક્ષઃસ્થળ પર મસ્તી ભર્યું વિરાજી રહ્યું.

કલ્યાણ આશ્ચર્ય વિમૂઢ બની બિભો. એ ઢીમચાની રાજસી હિલચાલ નિહાળી રહ્યો. થોડો જ પળ પહેલાં જગતમાં એ ખૂબ જ ભારે ને સલામત વસ્તુ જણાતી હતી. દૂર દૂર તણાતા એ ઢીમચા પરથી કલ્યાણની નજર ખસી નહિ. અત્યારે એ રાજ નૌકાની લહેરથી પ્રવાસ આદરી રહ્યું હતું. ઉજાગતા જલધિ જલમાં ઊંચા નીચા થતાં એનો દેખાવ મનોરંજક હતો. જીવનની કાંઈ મહાન ફિલસૂફી કલ્યાણને પ્રત્યક્ષ થઈ. રેતીમાં બિભો બિભો તે સરિતા મુખ આગળનું એ અજ્ઞ દૃશ્ય નિહાળતો ફરીથી ધ્યાન મગ્ન બની ગયો.

મુગાં, ગરીબ, દુઃખી, અનાથ ને જડ રાષ્ટ્ર પ્રગ્ન જનો! આ ઢીમચા જેવાં નથી? પહેલી નજરે એ તદ્દન નિષ્પ્રાણ ને ગતિ હીન નથી જણાતાં? પ્રગતિની કાંઈ ધન્ય ઘડી આવે, રાષ્ટ્રીયત્વના જુવાળનો એને સ્પર્શ થાય, ત્યાં સુધી તે આ ઢીમચા પેઠે એકના એક સ્થાને નથી પડી રહેતાં? ને પછી? ભરતીનો જુવાળ આવતાં જ તે સતેજ બની જાય છે. એ ઊર્મિ તરંગો અજ્ઞ રીતે રાજસી ગતિએ નથી વિરાજતાં? કાંઈ રાજ નૌકા પેઠે આટઆટલાં વર્ષો સુધી તે યોગ્ય પળની વાટ જોઈ પડી રહ્યાં નહિ હોય?

એ જ પળે રણજીત ને રાજેશ્વરી, સરસ્વતી, કિશોરી ને મૂળજીભાઈ બાળકો પેઠે ત્યાં દોડતાં આવ્યાં. કોઈ પુરોહિત ધાર્મિક પ્રવચન માટે ઊભો હોય તેમ કહ્યાણુ ત્યાં ઊભો હતો. પ્રેક્ષકો ઉભરાવાની જાણે તે વાટ જોઈ રહ્યો હતો.

૨

“તમે પેલા દીમચાને ધકેલી દીધું ? કહ્યાણુ ભાઈ !” સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી નિશ્ચિંત દિલે સરસ્વતીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“સરસ્વતી ! પણ એની તને શી રીતે ખબર પડી ? કોઈ દૂપા સ્થાને લપાઈ તું મારી પ્રવૃત્તિ જોઈ રહી હતી કે શું ?” આશ્ચર્ય ભરી નજરે કહ્યાણુ બોલી ઊઠ્યો.

“નહીના આટલા વિશાળ પટમાં હું ક્યાં દૂપાઉં ? પણ કહ્યાણુ ભાઈ ! તમારી આતુર દષ્ટિ એ દીમચા પર જડાઈ રહી છે, તે ઉપરથી કોઈ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ એમ કળી શકે. આ જડ દીમચું પણ તમને કોઈ પાક પઢાવે છે કે શું ? જીવનના કોઈ અગમ્ય ખૂણામાં તમને ઘસડી જાય છે ?” ખાત્રી ભર્યું સ્મિત વેરી સરસ્વતીએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો. “રાજેશ્વરિ !” કહ્યાણુ ઉત્તર દે તે પહેલાં જ સરસ્વતીએ રાજેશ્વરીને કહેવા માંડ્યું, “મારી ધારણા સાચી જ છે. કહ્યાણુ ભાઈ આવી નિશ્ચેતન ચીજો જોઈને પણ કોઈ અગમ્ય ભેદો ઉઢેલે છે. આવી વસ્તુઓ ને આવા આકસ્મિક બનાવો દ્વારા એમનો અંતરનો અવાજ ઉઘડે છે. પ્રેરણાશાળી માનસો બધાં આવાં જ હોય છે. એમને તો આખા વિશ્વમાં રહસ્ય પરખાય છે. તરતું તણખલું પણ એમને કોઈ ઊંડું સત્ય સમજાવી જાય છે. પરિણામે તેઓ સામ્રાજ્યો સર્જે છે કે સંહારે છે. શાસ્ત્રો સમજે તે વાંચે. પછી તે બાળક હોય

કે વૃદ્ધ. એવા જ્ઞાનીને તો ઝાકળ ખિંદુડે કે ધાસની પત્તીમાંથી
યે જ્ઞાન સાંપડે છે. ”

“ હવે બહુ થયું. સરસ્વતી ! આમ મને છેક છાપરે
ચઢાવવાની બિલકુલ જ જરૂર નથી. મારી વિચિત્રતાએને તારી
અલંકારિક ભાષાથી દૈવી પદે ચઢાવી ન દે. પરંતુ રાજેશ્વરી કે
રણુજીત જેવાનાં માનસ જે એક વિચાર સરણીએ કામ નથી
કરતાં તેમને તો આવી દૈવી તેજ રેખાને પૂજ્ય ભાવે નમવું જ
પડે છે. ”

“ ના. ના. કલ્યાણ ભાઈ ! ” રાજેશ્વરીએ ભક્તિ ભાવે વચમાં
ઝૂકાવ્યું, “ સરસ્વતી તો તમને ને પોતાને ગંભીરાઈથી
ઓળખાવતી હતી. જીવનના ઉચ્ચ તત્ત્વને સમજવા ને તેનું
રહસ્ય ઉઠેલવા તે પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરતી હતી. સરસ્વતીએ ને
તમે જીવનને નવી રીતે જોતાં મને શીખવ્યું છે. ”

“ આમ એક બીજાનાં વખાણ કરવામાં આપણે ઠીમચાનું
રહસ્ય વિસરી ન જઈએ તો સારું. ” સરસ્વતીએ વાત સીધે
ચીલે વાળી, “ કલ્યાણ ભાઈ ! એણે તમને શો સંદેશ આપ્યો ?
કદાચ અત્યારની રાજનીતિને લગતી કાંઈક ફિલસૂફી તમને
સમજાઈ હશે. કદાચ સાંજની સભા માટે પણ કાંઈક વિચાર
આપ્યો હશે. ”

“ ખરી વાત છે, સરસ્વતી ! લાકડાના આ ઠીમચાએ
મને નવો જ પાઠ આપ્યો છે. આજ વહેલા પરાંદે મેં તેને
જોયું. રોજ આપણે તેને જોતા હતા તેમજ, રેતીમાં દટાયલું
ને સલામત. આ જ સવારે જ હું તેના પર બેઠો હતો. ત્યારે
પણ તે જમીન સાથે જડાયલું જ હતું. પૂર્ણ ચંદ્રિકામાં રોમાંચ
અનુભવતાં બિમ્બી તરંગો દૂર દૂર સરિતા પટ પર નાચી રહ્યાં

હતાં થોડી જ વારમાં ભરતીની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે મોજાં આગળ વધવા લાગ્યાં. એક આવ્યું. બીજું આવ્યું. એમ મોજાંના ઝપાટે તે દીમચું હાલી ગિઠ્યું. છતાં નિદ્રા ભંગ થયેલા રાક્ષસની પેઠે તે સહજ ગળાડવા છતાં પૃથ્વી સાથે જડાયલું જ રહ્યું. આખો ય સાગર તરંગોની કુમકે ન આવે ત્યાં સુધી એ તરંગો બળ હીન હતાં એમ મને જણાયું. બાળક પેઠે હું અધીરો બની ગયો. મારા હાથ સેવા માટે ચળવળી રહ્યા. પ્રયત્ન કરી રહેલાં મોજાંને સહજ મનુષ્ય સહાય મારે શા માટે ન આપવી ? થોડો પળે મેં તે દીમચાને સહજ ધક્કો માર્યો તે અત્યારે તમે જુઓ છો તેમ તે સરિતા પટે ઝૂલી રહ્યું છે. મારા ધક્કા વિના પણ તે મોકું વહેલું નદીમાં તણાઈ ચૂક્યું હોત.”

“ એની મને ખાત્રી નથી પડતી. કલ્યાણ ભાઈ ! ” સરસ્વતીએ જુદો અભિપ્રાય દાખવ્યો, “ ચઢતી ભરતી એમ ને એમ ઉતરી જત ને એ દીમચું ત્યાં ને ત્યાં જ સલામત પડી રહેત. મારી કલ્પના પણ તદ્દન અસંભવિત નથી. ”

“ એમ પણ બને. ” કલ્યાણે અનુમતિ દાખવી.

“ પણ એમાંથી તમે શો સાર તારવ્યો ? ” કાયડો ઉકેલવા આતુર બનેલી રાજેશ્વરીએ પૂછ્યું.

“ એટલું ય ન સમજાયું ? રાજેશ્વરિ ! કલ્યાણ ભાઈ માને છે કે એ દીમચું હિંદના પ્રજા જનોનું પ્રતીક છે. નદીના મુખમાં ધસી આવતી તરંગ માલા રાષ્ટ્રીયત્વની ભરતી છે. અત્યારે એવાં મોજાં આપણા દેશમાં નથી ફરી વળ્યાં ? કલ્યાણ ભાઈનો ધીમે ધક્કો એ કાઈ રાષ્ટ્ર સેવકની ચીમકી. ” સરસ્વતીએ આખો ય કાયડો શાંતિથી ઉકેલી નાખ્યો.

“ ને રણુજીતની સાંજની સભા ! એ સમુદ્ર, ઊર્મિ કે ધક્કો ? ” રાજેશ્વરીએ ગંભીર રીતે પોતાની શંકા રજૂ કરી. બધાં હસી પડ્યાં. શ્રીમાન મૂળજીભાઈએ પણ જાણે અજાણે હસવામાં સાથ આપ્યો.

“ મારી સભા માટે કાયડો રજૂ કરી હસીશ નહિ. રાજેશ્વરિ ? મારી સભા ધીમો ધક્કો પણ કહેવાય તેમ ઉજળતો સાગર પણ કળી શકાય. એના પ્રબળ પ્રવાહમાં આવાં દીમચાં તો શું પણ જંગલનાં જંગલ તણાઈ જશે. સમસ્ત પ્રજા એ બાજુ વળશે. જરા વાટ તો જુઓ. મારી સભા કેવી સુંદર સફલતા મેળવે છે તેની તમને પ્રતીતિ થશે. ”

“ રણુજીતનાં વચને મને ગઈ રાતનું સ્વપ્ન યાદ આવે છે. સરસ્વતી ! રણુજીત એ સર્વ જાણે છે. મને નિદ્રા ન આવી તે માટે એને ધૃષ્ટિ આવે છે. પરંતુ આજ સવારે મને જે સ્વપ્ન આવ્યું તેથી તો મારા ટાંટિયા જ નરમ પડી ગયા છે. અત્યારે એ સંભારતાં પણ હું હતાશ બની જઈ છું. ”

“ કલ્યાણ ભાઈ તો બાળકની પેઠે ઊંઘે છે. એમનાં તો નસંકારાં પણ નથી બોલતાં. ” રણુજીતે વાત પૂરી કરી.

“ શ્રીયુત મૂળજીભાઈ પેઠે નહિ ? ” સરસ્વતીએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “ એ તો ઊંચા કુળની ને ઉચ્ચ આદર્શોની નિશાની છે. ” આ વેળા તો મૂળજીભાઈએ પણ મર્મ સમજી હસવામાં ભાગ લીધો.

૩

“ પણ તમારું સ્વપ્ન તો કહો. કલ્યાણ ભાઈ ! ” સરસ્વતીએ આતુરતા ભરી મુઝવણથી કલ્યાણને પ્રશ્ન કર્યો, “ તમને

રણુજીત ભાઈની સભાનું સ્વપ્ન આવ્યું કે ખીજું ? ઘણી યે વાર આવાં સ્વપ્ન ભવિષ્યની આગાહી કરે છે. ”

“ કે પછી સભામાં ધમાલ મચી ને પોલીસે તેને વિખેરી નાંખી ? ” રાજેશ્વરીએ પરાણે હસી પૂર્તિ કરી.

“ કદાચ રણુજીતને પોતાને જ એવું સ્વપ્ન આવ્યું હશે. ” સરસ્વતીએ રણુજીતને શિરપાવ આપ્યો.

“ એમને એવું સ્વપ્ન આવત પણ એ તો આખી રાત ઊંઘ્યા જ નથી. ” રાજેશ્વરીએ ટીંખળ પૂરું કર્યું.

“ એમ કહેા કે વિરોધ કરવા આવનાર જ સાંભળવા મંડી પડ્યા. ” રણુજીતે પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું.

“ હું મારું સ્વપ્ન જ તમારી આગળ રજૂ કરું છું. ” આજના ગંભીર પ્રભાતે વાર્તા પ્રવાહ આમ છેક જ હળવો ન બને એમ ઈચ્છતા કહ્યાણે દૂંકું કર્યું, “ તમે તમારો નિર્ણય આપજો. મારા સ્વપ્નના અનેક અર્થ થાય તેમ છે. કદાચ એક પણ કલ્પના સંપૂર્ણ નહિ હોય. ”

“ સ્વપ્નો તો બધાં જ એવાં હોય. એ જ સ્વપ્નોની ખૂબી. ” ગંભીર વદને રણુજીતે પ્રાથમિક નિરીક્ષણ કર્યું.

“ વહેલા પેરોટે ચારમાં પાંચેક મિનિટ બાકી હતી. ” કહ્યાણે ગંભીર સ્વરે શરૂઆત કરી. દરેક ખૂબ રસ પૂર્વક એમને સાંભળવા લાગ્યા. “ હું સ્વપ્નમય બની ગયો. મારે શરીરે પરસેવાના ઝેમે ઝેમ છૂટી રહ્યા. મારું હૃદય પણ ધડી ભર થડકતું થંભી ગયું. એક રાક્ષસી આકૃતિ આકાશમાં ઝમ્મી રહી હતી. ”

એ રમ્ય નહોતી તેમ બહુ ભયંકર પણ નહોતી. શ્યામ પણ સુંદર વાદળ મનુષ્ય દેહ ધારી પૃથ્વીથી આકાશ સુધી પથરાઈ રહ્યું હતું. બાણે વાગને એક પગલે આકાશ માપી નાખવા તૈયારી કરી. તેના વદન પર મંદ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું. તેના હાથમાં એક લાંબો ટ્રારડો હતો. સરિતા મધ્યે આવેલા પેલા ટાપુ પરથી તે આકૃતિ ધીમે ધીમે આગળ વધી રહી. અસંખ્ય નાગ કન્યાઓ ને પાતાળ વાસીઓ મશાલો સળગાવી, સ્વર્ગથી નીચે ઉતરી આવતો એનો માર્ગ પ્રકાશિત કરતા ને એનો દૈવી વૈભવ પરખાવતાં. ”

“ એ પગે ચાલીને આવતી કે કશા પર સ્વાર થઈને ? ” સરસ્વતીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ સ્વાર થઈને પણ વિચિત્ર રીતે. ”

“ પાડા પર ? ” સરસ્વતીએ ધૂજતા સ્વરે ચિત્ર પૂરું કર્યું.

“ ના. સરસ્વતી ! પાડા નહિ પણ એક ઘણું જ નાનું હીપોપોટેમસ હતું. વર્ષો પહેલાં હું બાળક હતો ત્યારે આફ્રિકામાં મેં એમનાં ટાળેટાળાં જોયેલાં. એ વિચિત્ર પ્રાણી પર સ્વાર થઈ એ રાક્ષસ આકાશ માર્ગે પૃથ્વી પર ઉતરી આવતો જણાયો. તે આગળ ને આગળ વધી રહ્યો. છેક સ્ટેશન સુધી પહોંચ્યો. માર્ગમાં તે પોતાનો ટ્રારડો છૂટથી વીંઝતો હતો. એનો એક છેડો એન્જનના ધુમાડો કાઢતા નાળચાને અડ્યો હતો. ગાડી ઉપડવાની તૈયારી હતી. ઓચિંતી તે રમકડાની પેઠે ગબડી પડી. હું સ્ટેશન માસ્તર હોઉં એવો મને ભાસ થયો. હું એને પગે પડી વિનવી રહ્યો. એને મારી દયા આવી. ટ્રારડો ઊંચો ધરી એણે આખી ગાડીને પાટા પર ચઢાવી દીધી. પછી ગંભીર વદને તે ઉત્તર તરફ ચાલ્યો. રેલ્વેની સામે પાર

નદી કિનારે છેવટનો નિર્ણય કરવા તે એક ક્ષણ ભર ત્યાં થંબ્યો. એક વાર ફરીથી તેણે પોતાનો ઢારડો હવામાં ખાલી વીંઝ્યો. ઝોચિંતી ત્યાં મધુર સુવાસ પ્રસરી રહી. ગુલાબના અત્તરનો જાણે મહાસાગર ન ઉલટ્યો હોય ? હું આશ્ચર્ય ને ઉલ્લાસ ભરી નજરે જોઈ રહ્યો. ”

સ્ફુરેલાં પ્રસ્વેદ ખિંદુઓ કલ્યાણે લૂછ્યાં : ગંભીર સ્વરે તેણે આગળ ચલાવ્યું.

“ આગળ વધી તે નદીમાં પડ્યો. એના નાનકડા વાહનના ઘૂંટણ સુધી પાણી આવ્યું. એટલે પેલું હીચોપોટેમસ માછલીની પેઠે તરવા લાગ્યું. એ રાક્ષસનું મસ્તક આકાશનાં વાહનો જોડે વાતો કરતું. છતાં આખે માર્ગે વેરાતું એનું મધુર હાસ્ય દૂર દૂર રહ્યા છતાં પણ પારખી શકાતું. કાઈ કાઈ વાર તે કાંઈક જોલતો પણ જણાતો. એમ તે નદીના મુખ સુધી પહોંચ્યો. હમણાં જ મેં ધકેલી મૂક્યું તે લાકડાના ઢીમચા ઉપર તે ઘડીક વિરામ લેતો જણાયો. એના ભારે એ રેતીમાં ઊંડું ખૂંપી જતું લાગ્યું. પછી એક જ કૂદકે એના વાહને સાગરના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારી. સવારમાં શાંત ઊર્મિ તરંગો ચોમેર ગિરિ માળા સમોવડાં ઉછળ્યાં. કિલ્લાની બરાબર સામે સમુદ્રમાં બરાબર એક ફ્લોંગ દૂર ઉન્નત મસ્તકે તે રાક્ષસ ઊભો રહ્યો. હું ઊંઘી રહ્યો હતો. મારા તરફ તેણે ધિક્કારની એક વંધક નજર નાંખી. ઢારડો ઉચકી ચોમેર વીંઝ્યો. મેઘ ગર્જના થઈ. મારા હૃદય પર ગજબ પ્રહાર થયો. એકાએક હું ઝબકી ઊઠ્યો. એ બધું જ ભયંકર સ્વપ્ન હતું એની મને પ્રતીતિ થઈ. મારા જીવન ભરમાં આવું ભયાનક દશ્ય સ્વપ્નમાં પણ કદી મેં જોયું નથી. એકદમ મેં શય્યાનો ત્યાગ કર્યો. તમે બધાં ઘસઘસાટ ઊંઘી રહ્યાં હતાં. હું બહાર

મેદાનમાં દોડ્યો. પૂર્ણ ચંદ્ર સોળે કળાએ પ્રકાશી રહ્યો હતો. એની અમિ વૃષ્ટિથી મારા હતાશ દિવમાં કાંઈક શાંતિ વળી.

“મને તો ગજબ સંકટની આગાહી થાય છે. કલ્યાણ ભાઈ! શાંતિ અંગ કરતાં સરસ્વતીએ નિર્ણય આપ્યો, “રણજીત! આજની સભા મેળવવી રહેવા દો.”

“એમ બને જ નહિ. સરસ્વતી! એક ભયાનક સ્વપ્નથી ડરી જઈ આપણે એવું મુર્ખાઈ ભર્યું પગલું ભરવા પ્રેરાઈએ તો આપણી જનની લાજ. એમ તો આપણાથી કાંઈ જ કામ થઈ શકે નહિ. રણજીતનું ધારવું ખોટું નથી. આ પ્રદેશ નિર્જન છે. આટલે દૂર ચોળેલી સભા તરફ સત્તાધીશો ધ્યાન પણ નહિ આપે. સભાનું કામકાજ શાંતિથી ખતમ થશે એમ મને તો લાગે છે. રાષ્ટ્રના જીવનમાં આજની સભા તો સાગરમાં એક બિંદુ સમાન છે. પરંતુ આપણે ડાઘ ખાસ યોજના ઘડી કાઢવી જ જોઈએ. આપણે આપણો કાર્યક્રમ નક્કી કરી નાખવો જોઈએ.”

“પંચ વર્ષીય કે દશ વર્ષીય યોજના.” રાજેશ્વરીએ પૂરું કર્યું.

“રાજેશ્વરીના વિચારો હું બાણું છું. તેના વિચારો મારા જેવા જ છે. પરંતુ તમારો શો વિચાર છે? રણજીત! આજની સભા પછી કાલથી શું?”

“કલ્યાણ ભાઈ ખરું કહે છે. ભવિષ્યની યોજના આપણે અત્યારે જ ઘડી કાઢવી જોઈએ. સર્વ કાગમાં ટકી રહે એવું નૂતન હિંદ આપણે રચવું જ જોઈએ. ગરીબો અને ભૂમિ મરતાં દરોડા પ્રજા જનો મારે જ આપણી યોજના હોવા જોઈએ. સંપૂર્ણતા સાધવાની એ પંચ વર્ષીય કે દશ વર્ષીય યોજના હોવી

જોઈએ. ચાલો, આપણે પેલી રેતીમાં જોસીએ. ” નવીન કાર્યની મહત્તા ઉકેલતાં રણજીતે ખુલાસો કર્યો.

રેતીના એ ઢગ પર સમૂહ ઝરાણાં ફૂટી નીકળ્યાં હતાં. એની લીલી ટશરે નીલ વર્ણા ધ્વજ સમોવડી સમીર લહેરો ફરકી રહી હતી.

૪

“ પણ રણજીત ! સ્વરાજ્યનાં મૂલ્ય શાં ? ” બધાં એક ચિત્ત બની સાંઝળાવા બેઠાં એટલે કલ્યાણે ભાઈએ વાત છેડી. “ પાંગોસ કરોડની વસ્તીમાંના એકે એક જણને પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિઓનો વિકાસ સાધવાની તક ન મળે એવા સ્વરાજ્યની કિંમત શી ? આપણે તો એવા સ્વરાજ્ય માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેને પરિણામે દરેકના શ્રેષ્ઠ તત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય. પરમેશ્વરની અનંત વિવિધતાને પૂરતી તક મળે. દરેક વ્યક્તિનું આંતર તેમ જ બાહ્ય જીવન સુધારવા પ્રયત્ન થઈ શકે. દરેકને પોતાની યોગ્યતા મુજબ કુદરત ફળ આપે. સાદા ને પવિત્ર જીવનની દરેક દરેક માગણી પાર પડે. ત્યારે જ ભારત વર્ષની આ પવિત્ર ભૂમિ સત્ય રીતે સર્વાંશે પવિત્ર લેખાય. અત્યારે તો એ નામની જ પુણ્ય ભૂમિ તરીકે ગવાય છે. ”

“ ખરી વાત છે. કલ્યાણ ભાઈ ! પરંતુ એ મુક્તા ફલની વાડી આપણું મેળવાએ, મહારાષ્ટ્રે ને તે માટે અગ્નિદાન આપીએ. ”

“ ઠીક કહ્યું, રણજીત ! ” આંસુ ભર્યાં વદને રાજેશ્વરી બોલી બીઠી, “ લાંડનમાં પણ તમે આજ વાતનું રોજ સમર્થન કરતા હતા. હિંદનો પ્રજા હિંદના ગરીબોનો જ છે. યુગાંતરોથી એમને બાણી જોઈને ગરીબાઈમાં સડતા રહેવા દેવામાં આવ્યા છે.

કૃપાળુ પ્રભુએ વિશાળ સમૂહ બળ હિંદને આપ્યું છે. પરંતુ પાનખરનાં પાનાં પેઠે તે સમૂહ બળને નાહક વેડફી મારવામાં આવે છે. એને પૂરતી તક ને પ્રેરણા મળવાં જોઈએ. ગજબ માનસ શક્તિનો ત્રાસ થતો એકદમ અટકી જવો જોઈએ.”

“ત્યાં સુધી હિંદ જંપીને બેસશે જ નહિ. આપણા ધાર્મિક કે જાતિય મત મતાંતરે આપણા જીવનને જડ બનાવી રહ્યા છે. એટલું જ નથી. પણ મેઢ વધારતા થોડાક શાહુકારો જ એમના પરિશ્રમનું ફળ ભોગવે છે. જે હાથ ક્ષેત્રોમાં કાઢવ કીચડ ચૂંથે છે તેને માથે નાહક અનંત મજૂરી જ ઠોકાવે છે. પાકનાં સુવર્ણાં ધન ધાન્ય તો માત્ર તેમના શાહુકારોની સંપત્તિ જ સમૃદ્ધ કરે છે. હજારો એકર કાળો જમીનમાં ઉગેલો કપાસ ચૂંટવામાં જે હાથ લોહિયાળ બની જાય છે તેમને પોતાના ગુલામી અવતારની શરમ ઢાંકવાને લૂગડાનો એક કકડો પણ મળતો નથી. ઘર આગળ ભૂખમરાથી ટળવળતાં છોકરાંનો ઉભરતાં આંસુ વાળાં નયનો લૂછવાનું ચીથરું પણ તેમની પાસે હોતું નથી. બીજાને માટે પરસેવો પાડવાની આ પ્રથાથી કલ્યાણ ભાઈ! છેક પુરાતન કાળથી ખેડૂત સહન કરતો આવ્યો છે. આપણા પુણ્ય પૂરની કડવાશ ઉભરી રહી છે. આપણે આંતરિક તેમ જ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી બેઠા છીએ.”

રાજેશ્વરીનાં નયનમાં સહાનુભૂતિનાં વણખોલ્યાં વચ્ચનો ઉચ્ચારાતાં રણજીતે બોલ્યાં.

“રણજીત! તારી વાત તદ્દન સાચી છે. આપણા હિમાલયનાં શૃંગો પેઠે આપણે અવાર નવાર મહા પુરુષો પ્રગટાવીએ છીએ.” રણજીતના કલ્પના તરંગે રંગાઈ રાજેશ્વરીએ પોતાની વાત રજૂ કરી, “પરંતુ એકંદરે તો આપણે અજ્ઞાન રૂપમાં જ સળડિયે

છીએ. નજીકના ભવિષ્યમાં આપણો ઉદ્ધાર જાણીતો જ નથી.”

“આપણામાં ઉત્સાહ નથી. પ્રવૃત્તિ ભર્યું જીવન ને સહકાર ભરી ધગશ નથી. આપણું સમાજ જીવન ઉત્સાહ ભર્યું થાય ને આપણો વ્યક્તિગત વિકાસ સધાય એવા સદગુણો આપણે ફળવ્યા નથી. આ દુઃખી દેશમાં ટૂંકો ને યુવાનો વચ્ચે વિરોધનું વિશાળ અંતર છે. માતૃભૂમિની પૂજા માટે માળા તૈયાર કરવા પુષ્પને ગૂંથનાર દોરીનો જ અભાવ છે.”

“જરી વાત છે, કલ્યાણ ભાઈ!” રણજીત ઉત્સાહ ભેર બોલી બેઠ્યો, “હું તમારા મતને મળતો જ છું. કર્મ કીર્તિ આગળ શબ્દ ખ્યાતિ કાંઈ જ વિસાતમાં નથી. નિઃસ્વાર્થ ભાવે આપણે કામ કર્યો જ જવું જોઈએ. તો જ આપણે ગુમાવેલું સ્વમાન સંપાદન કરી શકીશું. આ જીવન કાળે પ્રજ્ઞમાં ચેતન આવ્યું છે. એ ચેતન ઝરાનો આપણે સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવા જોઈએ.”

“હા, રણજીત! આપણું સ્વરાજ્ય એ રીતે જ રચાવું જોઈએ.” ઉત્સાહ ભેર કલ્યાણે સહાનુભૂતિ દર્શાવી, “આપણે દલાલો સર્જવા નથી ગાગતા. કરોડોના જીવનથી રમત રમે એવા આગેવાનોની પણ આપણને જરૂર નથી.”

“એટલે કલ્યાણ ભાઈ! લોક તંત્ર એમ સહેલાઈથી મળી જશે એમ તમને લાગે છે?”

“ચોક્કસ મળશે. એ દૃષ્ટિએ સહેલાઈથી મળશે. રાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય સમુદ્રની ભરતી જેવું છે. એક વાર જુવાળ આવ્યો કે કિનારાના ગમે તેવા બંધ એની આગળ ટકી શકવાના નથી. એ પ્રલય પૂર કાઢનાં ય રોક્યાં રોકાવાનાં નથી.”

“ પરંતુ કલ્યાણ ભાઈ! અસંતોષના આ પૂરમાંથી એ ચેતના પ્રગટશે એમ તમે માનો છો ? ”

“ આવી શંકા જ શા માટે ? રણજીત ! ઉછળતાં તરંગોને હૃદય કંપ નિહાળો ને સાગરના પેટાળની શાંતિ તપાસો. આ ભરતી આવે છે તે જ સ્વરાજ્ય છે. ”

“ પરંતુ પવન સાનુકૂળ હોય તો જ. ”

“ સાનુકૂળ જ છે. માત્ર આપણા આગેવાનોએ તૈયાર રહેવાની જરૂર છે. આપણા મેનાધ્યક્ષોએ સાવધ રહેવું જોઈએ. માર્ગમાં આવતા શિલા ખડોથી બચી સફર સફળ કરવા આપણા સુકાનીઓએ સાવધાન થવું જોઈએ. રણજીત ! આ પ્રશ્ન અજોડ છે. તત્ત્વમાં, કદમાં ને બીજી અનેક રીતે અદ્વિતીય છે. આપણો દેશ ભરત ખંડ તરીકે ઓળખાય છે. એવા મોટા પ્રદેશને આપણે એક કરવા મથીએ છીએ. આખા યુરોપનાં જુદાં જુદાં મહા રાજ્યો એક બને એ પ્રશ્ન જોટલો વિકટ છે તેટલો જ હિંદનો પ્રશ્ન ગહન છે. વિવિધ કામોનાં ઝરણાં દ્વારા જે કાંઈ જુદે જુદે સ્થળે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે સર્વ ભેગું મળીને જ એક વિશાળ પ્રવાહ પ્રગટાવશે. દરેક વ્યક્તિ એક બીજાના જીવન ને આનંદમાં રસ લેતાં થશે. પરંતુ ભારતવર્ષના આ એક ચક્રી સામ્રાજ્યનાં શમળાં સાચાં પાટકા રાજનીતિને પણ સમુદ્ર મૂર્તિ બનવું પડશે. ”

“ સમુદ્ર મૂર્તિ બનવું જોટલું શું ? કલ્યાણ ભાઈ ! એ તો કાવ્યનો અલંકાર થયો. એમાં તો અનેક અર્થો શમાવી શકાય. ”

“ સાદામાં સાદો અર્થ કરીએ તો ઉચ્ચ દિશા તરફનો.

પલટો. તાર્ત્વિક ફેરફાર. અત્યારે આપણી રાજનીતિ લાકડા જેવી જડ છે. આપણી પ્રગતિના હેતુઓને આધ્યાત્મિક બનાવવા જોઈએ. શ્રીમંતને વધુ શ્રીમંત બનાવતી ને ગરીબોને ગરીબાઈની ગર્તામાં ધોકેલતી આપણી પુરાણી પ્રથાને તોડી પાડવી પડશે. આપણે મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવી પડશે. રાષ્ટ્રની શક્તિને નવે જ ચીકે વાળવી પડશે. જેથી દરેક વૃક્ષ ને છોડને સરખું પોષણ મળે, દરેકને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે કુદરતના આશીર્વાદનો લાભ મળે; દરેક મથા યોગ્ય રીતે પ્રકુલ્લે ને પાંગરે. ”

“ કહ્યાણુ ભાઈ! તમે પણ રણજીત પેટે બોલવા લાગ્યા. આ તે પેલા સ્વપ્નનું પરિણામ કે રણજીતની વાગ્ધારાની અસર? બોલાવણી શબ્દો જેવું જ આ બધું સુરમ્ય ભાસે છે. પરંતુ એ બધું કરણીમાં કેવી રીતે ઉતારશો? ” પાંખાળા શબ્દોની કહપના વચ્ચે રાજેશ્વરીએ અવહારુ પથરો મૂક્યો.

“ જો હું ખરાબર સમજ્યો હોઉં તો કહ્યાણુ ભાઈની વાત દાખલો આપી રપટ કરું. નાનાં મોટાં હજારો ચક્રો ફરે છે. દરેક પોતપોતાના સામર્થ્યદારા શક્તિ પેદા કરે છે. એ શક્તિને એક કેન્દ્રે એકઠી કરવા ચામડાનો પટો વાપરવામાં આવે છે. એને પરિણામે સુંદર વણાટકામ થાય છે. રાજનીતિ એટલે એ ત્રિવિધ બળોને એકત્રિત કરનાર પટો. સામાજિક જીવનની સુંદર રચના એ ગૂંથે છે. ”

“ રણજીત તો નાહક ગૂંચવણ વિભી કરે છે. ” રાજેશ્વરીના મનનું સમાધાન થયું નહિ.

પરંતુ કહ્યાણુ એની કુમકે આગ્રે, “ રણજીત ખરું કહે છે. રાજેશ્વરી! હું પણ એ જ કહેવા માગું છું. રાજનીતિ

ફક્ત શક્તિ વાહક મધ્યસ્થ સાધન છે. કાર્મ પણ કારખાનાનો પટો જ એટલો નકામો પડે છે તેમ રાજનીતિ પણ એકલી નકામી છે. પરંતુ વ્યવહારુ જીવનમાં રાજનીતિ જડ નથી: પ્રવૃત્તિમય છે. તત્ત્વ ને પ્રેરણા વાળા સંજીવ મનુષ્યો ઘોડાંક હોય છે. એ લોકો સમસ્ત દેશ માટે જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં વેડફી મારે છે. જ્યાં ખાસ જરૂર છે ત્યાં એ સંજીવની શક્તિને પહોંચવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી. ”

“ તો પછી તમે એક સંપૂર્ણ યોજના કેમ ઘડી શકતા નથી? આપણે તુરંત જ એનો અમલ કરીએ. રણજીતની આજની સલા પતી જન્ય કે કાલ સવારથી એ યોજનાની શરૂઆત કરીએ. ” રાજેશ્વરીએ સહૃદયતા દાખવી.

“ આદર્શ નીતિની યોજના ઘડી શકવી એ તો જગતમાં સહેલામાં સહેલી ચીજ છે. છેક પ્લેટોના વખતથી ઘણા ય તત્ત્વ ચિંતકોએ એ દિશામાં હાથ લગાવ્યો છે પરંતુ એવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા તમારી પાસે યોગ્ય માણસો નોંધાયે. તેમની મારફતે આપણા આદર્શો આપણે વ્યવહારમાં ઉતારીએ. એટલે સુધી કે એ આદર્શો જ આપણું જીવન બની જાય. એવા સંન્યાસીઓનો આપણે એક સંઘ ઊભો કરવો નોંધાયે. એમને મન દયા, સેવા ભાવના ને નિઃસ્વાર્થપણું કેવળ નૈસર્ગિક જ હોવાં નોંધાયે. પુષ્પ પરાગ પમરે તેમ એમનાં ફૂલો એમેર પમરી રહેવાં નોંધાયે. પોતાના ગામને નવજીવન અર્પવા તેમણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો નોંધાયે. લોકોને પ્રથમ આરોગ્ય ભર્યું જીવન જીવતાં શીખવવું નોંધાયે. ”

“ કલ્યાણ બાઈ પેટે. ” સરસ્વતીએ સત્ય ઉચ્ચાર્યું.

“ તમે તો કલ્યાણ બાઈ! જાણે સ્વરાજ્ય મળી ગયું હોય

એવી જ વાતો કરો છો. જાણે તમારા હાથની હથેળી પર સ્વરાજ્ય રમતું ન હોય ! ” રાજેશ્વરીને શંકા થઈ.

“ ત્યારે સ્વરાજ્ય ક્યાં છે ? રાજેશ્વરી ! સ્વરાજ્ય આપણાથી દૂર નથી. આપણી પાસે જ છે. આપણા અંતરમાં જ સ્વરાજ્ય વિરાજે છે. ”

“ આ તો શાબ્દિક ફિલસૂફીની મોહક વાર્તા થઈ. ”

“ નહિ. હિંસાને સમાવનાર, હિંસા પર વિજય મેળવનાર જગતભરમાં એક જ મહા શક્તિ છે તે તે અહિંસા. પાણી જ અગ્નિને શાંત પાડી શકે. શાંતિ જ યુદ્ધ નિવારી શકે. યુદ્ધથી યુદ્ધ કદી જ શમે નહિ. એથી તો હિંસાનો રોષ ઊભરે જડ થાય. ઊંડો ને ઊંડો ઉતરે. શરીરને વાગેલો નળવો કાંટો પણ હિંસાથી ઊંડો જ જાય. ”

“ ત્યારે તો કલ્યાણ લાઈ ! તમારા કંઠેના મુગ્ધ જીવનનું દષ્ટિ ગિંદ્ર મૂળથી જ પત્તટાઈ જવું જોઈએ. તો જ તમારાં શમણાં સાચાં પડે. દરેક જાણમાં એવી જ ભાવના પ્રગટવી જોઈએ કે એના પાડોશીમાં ને એના પોતાનામાં કાંઈ જ ફેર નથી. આત્માનો એ આત્મીય છે. આત્મપ્રેમ ને વિશ્વ પ્રેમ એક જ છે. ” રાજુજીને વિચાર કરી પોતાની સમજણ સ્પષ્ટ કરી, “ આજ બગ્ગે લગ્નર વર્ષો થયાં દરેક ધર્મ એનું એ જ શીખવી રહ્યો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ તો એ ભાવનાનો સૌથી વધારે પ્રચાર કર્યો છે. પરંતુ એનો અમલ ઓછામાં ઓછો થયો છે. તેથી જ પરિણામ આવું શુષ્ક આવ્યું છે. તેથી જ પશ્ચિમ અત્યારે તિરસ્કાર ને તકરારના વંટોળમાં ફસાઈ ગયું છે. ”

“ આપણા દેશની સૌથી સારી સેવા તો એક આદર્શ

ગામડું બિહું કરી, તેને ખરેખર આદર્શ બનાવી બચવી શકાય.” અત્યાર સુધી સરસ્વતી શાંતિથી વાર્તાવાપ સાંભળી રહી હતી તે બોલી, “આપણા દેશમાં સંન્યાસી સંધ તો છે જ. એટલે બીજી વાત કરવાને બદલે પાંચ વર્ષ એ જ કાર્યમાં લાગી જઈએ તો કેવું? કલ્યાણ ભાઈ! એક ગામડાને સંપૂર્ણ જીવન જીવતું કરી નાખીએ. એવી એક પાંચ વર્ષાવિ યોજના તમે વિચારી કાઢો. એવું જ એક વૃક્ષ નવપલ્લવિત થાય તો એવાં અનેક સરખાવતાં વાર નહિ લાગે. એને માટે બેઠતી વાટ બેવાનું પણ કપરું નહિ લાગે. આજની સમા તો ભરાશે ને વિખરાશે. અંધ પલ્લિકાના રાતા પુષ્પની પેઠે સાંજના પાંચ વાગે એ ખીલશે ને છ વાગે કરમાશે.”

સરસ્વતીના સ્વરમાં જ્યોતિ રેખા ચમકતી. વિચિત્ર વિષાદ છાયા પણ એને ઘેરી વળતી જણાતી. મૂળજીભાઈ મૂંગા મૂંગા સાંભળતા હતા. તેમને પણ આ વાતની જ લગની લાગી.

“તો કલ્યાણ ભાઈ! મારા ગામથી જ શરૂઆત કરો. આજથી એ તમારું જ છે એમ સમજો.” મૂળજીભાઈ મુખીએ પોતાનું સમસ્ત કલ્યાણ ને સરસ્વતીને ચરણે ધર્યું.

“મૂળજીભાઈ! પરમેશ્વર તમારું ભકું કરો. અર્વાચીન હિંદમાં તમારો આત્મત્યાગ અનેરો છે. ચાલો, આપણે એક યોજના બંધી કાઢીએ. વિજ્ઞાનની દરેક વિશેષતાઓ, ક્ષિત્તચૂર્ણના પ્રત્યેક વિચારો, ધર્મના દરેક આશીર્વાદો ને કલા ને સાહિત્યનો રસથાળ ત્યાં પ્રગટાવીએ. મનુષ્યના દેવ બનાવીએ. એક એક કુટિરવાસી એ ભાવના સમજે. દરેક જણ એ ભાવના સમજે. દરેક વ્યક્તિ એ આદર્શ સ્વપ્ન જીવનમાં ઉતારે ને એના બ્યવહારુ આનંદ લૂટે. સાચા લોક તંત્રમાં હિંદનું દરેક ગામડું સ્વતંત્ર,

સ્વાયત્ત ને સંપૂર્ણ હશે. પુષ્પનો પરાગ વહેતો દરેક પરમાણુ સ્વતઃ સંપૂર્ણ હોય છે તેમ. જગતની અતુલ સંપત્તિ એમાં જ સમાઈ જશે. ”

“ અત્યારની વિચિત્ર પરિસ્થિતિને ઉવેખી આપણે આવું આદર્શ ગામડું ન સર્જી શકીએ? કલ્યાણ લાઈ! ” રાજેશ્વરીએ દિલની વાત જાહેર કરી.

“ જરૂર સર્જીવીએ. રાજેશ્વરી! આપણે એ જ પ્રયત્ન કરી જોવાનો છે. ઉચ્ચ વિચારો ધરાવતા સેવક સંઘની માત્ર આપણને જરૂર છે. એમાંની એક એક વ્યક્તિ પવિત્ર ને નિસ્વાર્થી હોવી જોઈએ. દરેકને શારીરિક ને માનસિક સંયમ જાળવતાં આવડવો જોઈએ. સરખી માળાના જાણે મજબૂત અંકડાડા. ત્યારે જ આપણે અત્યારની પરિસ્થિતિને ઉવેખી શકીએ. ત્યારે જ આપણાં બંધનો નરમ પડે ને આપણે આત્મીય ને સાર્વજનિક સુક્ષ્મતા પાંથે પરવરીએ. ત્યારે જ અપવિત્રતા પર મંડાવલા ખોટા દમામે ખરી પડે. એ આદર્શ કાર્ય માટે આપણે એવો તો સેવા સંઘ જમાવવો પડશે કે તેનો એક પણ સભ્ય દલાલ બની શિર સાટે પણ પોતાનો અમૂલ્ય વારસો વેડફી મારે નહિ. ”

“ કલ્યાણ લાઈ! તમે તો અંતિમ આદર્શની વાત કરવા લાગ્યા. એ પરિસ્થિતિમાં તો કામને બીજા માટે તંત્ર સાચવવું પણ નહિ પડે. સર્વ રાજતંત્રો નિર્થક લાગશે. ”

“ એમ જ રાજેશ્વરિ! દરેક પ્રવૃત્તિનો મૂળ પાયો એ જ છે કે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત બને. જીવનનું અંતિમ ધ્યેય પણ મોક્ષ છે. એ જ મનુષ્ય માત્રનું આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર. એ

સિવાય આપણી સામાજિક, રાજકિય, આર્થિક વગેરે તમામ પ્રવૃત્તિઓ વેડફાઈ જતી જણાશે, નુકસાન કર્તા નીવડશે; દરણી કે વાણીમાં રસ રહેશે નહિ: જીવનમાં કસ જણાશે નહિ.”

“ ખરી વાત. કલ્યાણ ભાઈ ! ” સરસ્વતી બોલી. રણજીત ને રાજેશ્વરીએ સંમતિ દાખવી. કલ્યાણ આંગળીથી જમીન ખોતરી રહ્યો.

“ રાજેશ્વરી ! દરેક પવિત્ર ને ઉમદા કાર્ય માટે એક જ માર્ગ છે. આ રથને એક વાર તેં જ એ વાત ઉચ્ચારી હતી. આપણું ધ્યેય બ્રહ્મચર્યથી જ પાર પડશે. જીતેન્દ્રિય ને પવિત્ર થયા વગર માનસિક લાયકાત મેળવાતી નથી. ત્યાં સુધી કાર્ષ પણ મહદ્ કાર્ય ઉપાડવું ઉચિત નથી. આ જીતેન્દ્રિયપણથી ને મનુષ્ય શક્તિનો દેવી પ્રકાશ પ્રાપ્તવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. બુદ્ધિવાદનાં ફળ તો એની આગળ બાળકના રમકડાં સમોવડાં લેખાશે. ધ્યેય સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે સોગંદ લઈએ. રણજીત ને રાજેશ્વરી ! સરસ્વતી તો એથી પર છે. એને કાર્ષ જ કહેવાની જરૂર નથી. મૂળજીભાઈ ને કિશોરિ ! તમારાં જીવન પણ મને એક જણાય છે. પણ ધ્યેય સિદ્ધિ સુધી એ એકતા જગતને જણાવવા અધીરાં ન થશો. પ્રભુ તમારે પડખે છે. આપણે આપણું કર્તવ્ય અવતવીએ. ફળની ચિંતા સર્જનહારને જ સોંપીએ. ”

એક ક્ષણ ભર અજાણ શાંતિ પથરાઈ. આખું ય ટુંદ ગંભીર વિચારમાં દટાઈ ગયું.

ઝોટ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. સમુદ્રનાં પાણી ઉતરતાં થયાં હતાં. પેલું રાજસી હીમચું પણ કિનારા તરફ ખેંચાઈ આવ્યું હતું. નાનકડા સમુદ્ર તરંગો તેને આમ તેમ ડોલાવી રહ્યાં હતાં.

પૂનાજી દરિયા કિનારે દોડતો આવ્યો. દૂરથી પણ સમજાતું હતું કે કોઈ ગંભીર બીના હોવી જોઈએ. ભારે રેતી પર તેને આમ દોડતો આવતો જોઈ કોઈ પણ એમ કહી શકે.

૫

“ સાહેબ ! સાહેબ ! ત્રણસો હથિયારબંધ ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા છે. આપણી વસ્તુઓને બચાવી કિલ્લા બહાર ફેંકી દેવામાં આવી છે. અત્યારે એ તાપમાં શેકાય છે. આપણી સભા પર એ લોકો પ્રતિબંધ મૂકશે એમ સંભળાય છે. ”

“ બીજું કંઈ ? પૂનાજી ! ” કલ્યાણે પૂછ્યું. અમદાવાદ સ્ટેશને થઈ કલાસની ટિકિટ બારી આગળ જે અનુભવ થયો હતો તેવી જ ભાવના રણજીતે અત્યારે પણ અનુભવી.

“ જિલ્લાના ગામે ગામથી લગ્નરો માણસો આવી ચૂક્યાં છે. આપણા મુખીનાં માણસો પણ સુંદર સરંજામ સજી આવી ગયા છે. પાંચસોની એ દુકડી શુદ્ધ ખાદીમાં સજ્જ થઈ છે. નંદુ ને કરણે તેમની સરદારી લીધી છે. ”

“ મને તો આ સર્વમાં ભય દેખાય છે. શાંત કામકાજ જેવું કશું જ નહિ. રણજીત ! ” સરસ્વતી દખાવલા સ્વરે બોલી.

“ હું બધું જ સંભાળી લઈશ. પોલીસની પાઘડીઓની મને પરવા નથી. સરસ્વતી ! તું એની ચિંતા ન કરીશ. ખૂબ જ શાંતિથી હું આખી ય ઘટના પાર ઉતારીશ. પોલીસને પણ દરિયા કિનારાની હવા ખાવાનો શોખ થયો હશે. મેં તક આપી તેથી તેઓ મારો આભાર માનશે. ”

મુખી છેડાઈ પડ્યા. પરંતુ કલ્યાણે તેમને શાંત પાડ્યા. ભારે હૈયે આખી ચે દુકડી તુરત જ છૂટી પડી. દરેકના વદન પર ચિંતા રેખાઓ સ્પષ્ટ હતી.

કલ્યાણે ચોમેર જોયું. દરિયા તરફ પણ એની દષ્ટિ ધડીક થંભી. ધોન ધખતા સૂર્યના પ્રકાશમાં જલધિ તરંગો ચમકી રહ્યાં હતાં. પેલા લાકડાના ભારે હીમચાતે કિનારા નજીક આસાનીથી તરતું જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. ઊર્મિ તરંગો પ્રમાણે તે ચઢતું ને ઉતરતું હતુંઃ જાણે રણજીતની સભામાં કાઈ પણ હિસાબે હાજરી આપવાનો એણે નિર્ણય ન કર્યો હોય.

આણીની પળ

૧

કિલ્લાના દરવાજે એક પહેરેગીર ખુલ્લી બેઝોનેટ સાથે પહેરો ભરતો હતો. અનેક વર્ષોના વંધવ્ય પછી એ પુરાતન વલંદાની ઢાઠીનો જાણે ફરી લગ્ન દિવસ ડિગ્યો હતો.

કિલ્લાના દિવાનખાનામાં ડિસ્ટ્રીક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ એક વિરામાસન પર પડ્યા હતા. આણંદથી ખાડાખવાવાળા સાઠ માઈલના રેતાળ રસ્તામાં ફોર્ડના ખટારામાં ચાલુ મુસાફરી કરવાથી એ થાળીને લાથ ખની ગયા હતા. બીજા ઉપ્યુટીઓ, પ્રોન્સેક્ટરો ને ચારે તાલુકાના સર્ગઈન્સપેક્ટરો એની ચોમેર શ્વાસ રોકી ઊભા હતા. લાગ ફાગ્યે ધીમી ધીમી ગુમપુસ કરી રહ્યા હતા.

ખાન બહાદુર અમીર મીયાં સાહેબ પણ પોતાની રૂપેરી દાઢી ને બાજ જોવા વહન મંડળ સાથે ત્યાં ખડા હતા. ઔરંગજેબના સમયમાં જીંજીરાના ઘેરામાં મધ્ય એશિયાના એક વીર સરદારે ખૂબ જ પરાક્રમ દાખવેલું ને જાગીર મેળવેલી. તેના એ સીધા વારસ હતા.

રાવ બહાદુર મઝમુદાર પણ ત્યાં હતા. એમનાં નિર્દોષ

બ્રાહ્મણત્વ દાખવતાં અંગોપાંગો પોલીસ શિસ્તથી ને ગ્રીવાની પ્રખર ગરમીથી સહજ શામળાં પડ્યાં હતાં. સરકારનું લુણ હલાલ કરવા તે પ્રતિપણે તૈયાર બિલા હતા. હુકમ થતાં ગમે તેવો શ્રમ બિઠાવતાં પાછી પાની કરે તેમ નહોતા.

રાવ સાહેબ રતનલાલ દેસાઈ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. તે યુવાન હતા. લક્ષ્મીનંદન હોઈ ચમકદાર આંખો ધરાવતા. એમની સુંદર વળાંક લેતી મૂઝ મહીસાગર કિનારે વગર મહેનતે કિનારો ભેદતી બિર્મી માળાને બાળતી દરે પેઠે વગર પરિશ્રમે ખીલી બીડી હતી. રાવ સાહેબ નોકર શાહીનો ઉમદા પરિપાક હતા. સામાન્ય સિપાઈ તરોડે એ પોલીસની નોકરીમાં દાખલ થયા હતા. પરંતુ નવા બંધારણની ચૂંટણીમાં એમના બનેલી વિકાસ ખાતાના પ્રધાન બન્યા, એટલે એ ફાવી ગયા હતા. વિશાળ રાજ માર્ગને પડખે રોપેલા આમ્ર તરુ પેઠે એ સાદા સિપાઈમાંથી એકદમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બની શક્યા હતા ને ગયા નવા વર્ષના દિવસે જ એમને રાવ સાહેબનો ઈન્કાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો.

ખાન બહાદુર અમીર મીયાં સાહેબ પોતાના કુળ ઉપર જ મુસ્તાફ હતા. જીજીરાના ઘેરામાં એમના સાહસિક વડવાએ ચિર સ્મરણીય પરાક્રમ દાખવેલું. તેનું પુણ્ય પરવરવાને હજી ઘણી થે વાર છે એમ તે માનતા. વળી મુસ્લીમ હોવાનો એમને ઘણો જ લાભ હતો. પ્રભાત સૂર્ય પેઠે એમનો કૃમિક ઉદય ચોક્કસ હતો. હવે પછી ખાલી પડતી જગામાં એ ડી. એસ. પી. બની જશે, એવી ચોક્કસ વકી હતી.

મઝમુદાર જેવા બ્રાહ્મણની તો દરેક જીવન કેડીમાં જરૂર પડવાની જ. એમણે પોતાના માલિકા માટે એવી તો સુંદર

સેવાઓ બખ્ખવેલી કે એ નિસરણીને છેલ્લે પગથિયે પડી રહે એવો સંભવ જ નહોતો. સરકાર એટલી બેપરવા રહી શકે જ નહિ.

૨

“ શું ધારો છો ? ખાન બહાદુર સાહેબ ? પેલા મુખીએ આખો તાલુકો સર કર્યો જણાય છે. મુરખ છે મુરખ. આટલાં માણસો ભેગાં કરવાની જરૂર જ ક્યાં હતી ? રણજીતને ગુજરાતી બોલતાં જ ક્યાં આવડે છે ? મને ખબર મળી છે તે પ્રમાણે એ અંગ્રેજીમાં જ ભાષણ મારવાનો છે. આ ટોળામાંથી કેટલા અંગ્રેજી સમજશે ? બાર માણસો સમજે તો ય નસીબ. ” ડી. એસ. પી. એ પોતાની લૂલી છૂટથી હલાવી. હમણાં જ સુંદર નાસ્તો લઈ એ પરવાર્યા હતા. બોરસદ તાલુકો સુંદર ફેરી માટે વિખ્યાત છે.

“ એ તો બધો દેખાવ છે દેખાવ. સાહેબ ! એમનું કશું થે વળવાનું નથી. આપણે આ સભાની પરવા જ કરવી જોઈતી નહોતી, ખાસ કરીને આપે તો છેક આણંદથી આવી કપરી મુસાફરી કરવાની કાંઈ જ જરૂર નહોતી. હું એકલો જ બધું નભાવી લેત. અરે ! મારી વાત ક્યાં ? આપણો હેડ કોન્સ્ટેબલ ત્રિભુવન કહે છે કે અર્ધો ડઝન સિપાઈઓ પડખે રાખીને પોતે જ આખો ય પ્રસંગ પાર પાડત. ” ખાન બહાદુરે ભાગ્યા તૂટ્યા અંગ્રેજીમાં સુંદર રજુઆત કરી ને એમના વ્યવહારિક દષ્ટિબિંદુની ડી. એસ. પી. પર સારી છાપ પડી હોય તેમ જણાયું.

“ હું ખાન બહાદુર સાહેબના મતને મળતો થઈ શકતો નથી. ”

જિલ્લાની આગેવાની માટેના હરિફ સામે રાવ બહાદુર મઝમુદારે પડકાર કર્યો, “ હું તો સાહેબ ! આ તાલુકામાં જ ઉછર્યો છું. આ જંગલી લોકોને હું બરાબર ઓળખું છું. જૂના વખતમાં પણ એમનો ત્રાસ ઓછો નહોતો. મુખી આમ ગામડિયા જેવો લાગે છે પણ એને છાપરે ચઢાવવામાં આવે તો બહુ જ જબરો માણસ છે. આ જંગલી લોકો પર એની ધાક પણ જબરી છે. એનું વચન એ જ કાયદો છે. ગયા અઠવાડિયામાં જ તેમણે વીસ હજાર ખાંડી અનાજ એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં લૂંટ્યું હતું. એમની પોતાની જ વખાર તોડી પાડી હતી. આપે આ બધી તૈયારી કરી તે ઘણું જ સારું કર્યું છે. ગોરા લશ્કરની પણ જરૂર તો હતી જ. ”

“ હું પણ મિશ્ટર મઝમુદાર ! તમારા મતને મળતો થાઉં છું. ખાન બહાદુર ! રાવ બહાદુર આ પ્રદેશના જૂના જોગી છે, હોં ! ” ડી. એસ. પી. એ રાવ બહાદુરને જરાક ચઢાવ્યા ને પછી ખડખડાટ હસી પડ્યા.

રાવ સાહેબ રતનલાલ દેસાઈ આ અણીની પણ ખાસ પરાક્રમ દાખવી શક્યા નહિ. એમનું સ્થાનિક જ્ઞાન ઝાઝું નહોતું. એમનું ભાષા જ્ઞાન પણ અધુરું હતું. પણ કુદરત દરેક ઉણપને પહોંચી વળે છે. પેલીસનો બધો જ રોષ ફાલતી એમણે ડાળા કાઢ્યા. મૂંઝવેવળ દીધો ને પોતે હિંમતનાં ખાં ન હોય તેમ આંકડા ચડાવી ખોખારો ખાધો. જીવન સંગ્રામમાં એ સ્વપરાક્રમે જ ઝમ્મતા. એમનાં ચક્ષુમાંથી અંગાર ઝળ્યાં. જાણે એ પ્રત્યાનંદ આપ્યા ય કડાણા બંદરનો એક ક્ષણમાં જ વિનાશ થઈ જશે.

“ છતાંય ખાન બહાદુર ! ” ડી. એસ. પી. એ પોતાના છેવટના હુકમો છાંડવા માંડ્યા, “ આપણે જોઈતી તમામ તૈયારીઓ

રાખી છે, એટલે મામલો કામ્રૂમાં રહે એટલું જ આપણે જોવાનું છે. કાંઈ અણધાર્યું ન બને એટલે ગંગા નાહ્યા. મઝમુદાર સાહેબ કહે છે કે આ માણસો જંગલી ને જડ જેવા છે. મુખીને વિચારાને તો હું ઘણી જ સારી રીતે ઓળખું છું. આ ઝંઝડામાં એ ક્યાંથી ફસાયો એ જ મને તો સમજાતું નથી. એકસો સુવાલીસમી કલમ પ્રમાણે સલાખધીના હુકમો તો છોડ્યા છે જ. વળી આ વિભાગના મેજિસ્ટ્રેટ પણ અર્ધા કલાકમાં અહીં આવી પહોંચશે જ. આજ સવારે જ તમે ભૂલ કરી. તમે આવ્યા કે તુરત જ આ બધાં ટોળાંને વિખેરી નાંખવું હતું. બેરાં છોકરાં તમારો ઘાંટો સાંભળતાં જ રવાના થઈ ગયા. હવે ઉલટી આપણી મુશ્કેલી વધી. ટોળું પણ ઘણું મોટું થઈ ગયું.”

“આજ સવારે જ મેં એવી સૂચના ખાન બહાદુરને કરી હતી.” મિસ્ટર મઝમુદારે મમરો મૂક્યો.

ખાન બહાદુર કરડી નજરે એના તરફ જોઈ રહ્યા.

“ચાલો. આપણે જઇએ. ગામના દરવાજે પોલીસની એક ટુકડી ગોઠવી દો. વધારે માણસેને આવતાં જ રોકો. કોલાહલ વધે નહિ તે માટે ચાંચતા ઈલાજો લેવા જ જોઇએ. ખાન બહાદુર ! હું તો થાકીને લોથ થઈ ગયો છું. મારે જરા આરામ લેવાની જરૂર છે. સસા પાંચ વાગે છે. એ સસા મળશે જ નહિ એમ હું તો માનું છું. રણજીત હુકમેનો અનાદર નહિ જ કરે. આપણને કાયદેસર પગલાં લેવાની એ ફરજ નહિ જ પાડે.”

“હીક સાહેબ ! વિગત વાર ચોકસાઈ રાખીયું. તમે આરામ કરો. આપને ખુબ જ અથડામણ થયેલી છે.” રાવ બહાદુર

મઝમુદારે માખણિયા શબ્દોમાં કહેવા માંડ્યું. એ પણ ખાન બહાદુરની ઐર્ષ્યમાં જ હતા. ડી. એસ. પી. તરીકે તક મળે તો કામચલાઉ કામગિરી બજાવવાના ઉમેદવાર હતા.

ખાન બહાદુરે ડી. એસ. પી. નું જ અનુકરણ કર્યું ને જરા આડા થવા વિદાય લીધી. એમણે પણ જરા ઠીક ઠીક નાસ્તો લીધો હતો. એનું ઘેન ચદ્યા વિના રહ્યું નહિ.

બિચારા મઝમુદાર ! આખો ય ભાર એમના પર આવી પડ્યો. ખાન બહાદુર ડેપ્યુટી હતા છતાં ય પોતે જ જાતે ડેપ્યુટી ન હોય એમ બધી ચે જવાબદારી જાણે પોતાના પર આવી પડી ન હોય તેમ એમણે માની લીધું. પરંતુ એમણે એ જવાબદારીને વધાવી લીધી તેથી એ પોતાની ઉચ્ચ વ્યવસ્થા શક્તિનો પરચો આપી શકશે એમ તેમને લાગ્યું. શક્ય ને અશક્ય તમામ સંભાવનાઓનો તેમણે વિચાર કરી લીધો. દરેક પ્રસંગે કેમ કામ લેવું તેનો વિચાર કરી રાખ્યો.

સભાના ભાષણ માટે વાટ જોતા આજસુ ટોળામાં એમની હિલચાલથી રોષ વધતો જ ગયો. નંદુ, મકન ને કાભાઈ; ઇન્સપેક્ટર, કાલુ ને ઇન્સપેક્ટર: પોતપોતાનો સપાટો બતાવવા તલસી રહ્યા. એક જૂના મકાનમાં પડેલાં રોડાં પર તેમની નજર ઠરી રહી. આજ વર્ષો થયાં એ ઇંટોના ટુકડા ત્યાં અણુવપરાયલા પડ્યા હતા.

“ પૂનાજી ! આપણી આ સીધી સાદી ગામડિયા સભા માટે આટલું મોટું પોલીસનું ધાકું શું કામ આવ્યું છે ? ચમકતી બેચોનેટો ને ભરેલી બંદૂકો સાથે ત્રણસો પોલીસોની અહીં જરૂર શી પડી છે ? આ બધું ધાંધલ શા માટે ? તું તો શહેરમાં રહેલો છે એટલે આ બધી વાતો સમજી શકે. ખાલી ધમકી છે કે બીજું કંઈ ? આપણા બધા ઉપર કંઈ આફત

તો નહિ આવી પડે ને ? રણજીત આપણને ચાલુ બનાવેની માહિતી આપે એમાં સરકારના બાપનું શું બળ છે ? ” કિશોરીએ ખૂબ જ નિર્દોષતાથી ને રમતિયાળ રીતે પૂનાજીને પૂછ્યું.

પરંતુ પૂનાજીનું દિલ ઘણું જ અસ્થિર બન્યું હતું. તે આખો દિવસ આમ તેમ ભટક્યો હતો. અત્યારે તે ખૂબ જ થાકી ગયો હતો.

“ કિશોરિ ! તારી બીક ખોટી નથી. મને પણ કાંઈ નવા જૂની થશે જ એમ લાગે છે. મુખીના બધા જ માણસો આકળા છે. એમના શરીરને જરા પણ આંગળી અડકાડવામાં આવી કે આ ત્રણસો સીપાઈએને પણ આ ટોળું કાબૂમાં રાખવું ભારે પડી જશે. નંદુ, મકન ને કાભાઈ જેવાએને રોડાં ફેંકતાં કાણ અટકાવશે ? કઠાણાનાં ખંડિયેર મકાનોમાં એવાં શસ્ત્રોની કાંઈ જ ખોટા નથી. પછી શું પરિણામ આવશે તેની તને ખબર નથી. કિશોરિ ! આ પોલીસો ગોળીબાર કરશે. રોડાંનો જવાબ ગોળીથી મળશે ને મહીસાગર રક્ત ધારાથી ઉભરાશે. ”

કિશોરિ એ કદપના તરંગે કંપી બિડી : જાણે એકાદ ક્ષણમાં તે બેભાન થઈ જશે એમ લાગ્યું.

“ પૂનાજી ! આપણા મિત્રો ને વડીલો માથે પણ આફત આવી પડશે એમ તમે ધારો છો ? ”

“ હા. કિશોરિ ! મને એવો પાકો વહેમ છે. ના. મને એની ખાત્રી જ છે. આજ સવારે જે બનાવો બન્યા છે તે તદ્દન અણુધાર્યા બન્યા છે. એક ભયંકર ઘડાકા માટે દારૂ ગોળો ભેગો

થતો જાય છે ને તે પણ ખૂબ જ ઝડપથી. અર્ધા કલાક પછી તો કિશોરિ ! આપણે અહીંથી ક્યાંય જાવ છીએ શકીશું નહિ. જ્યાં આવવાના તમામ રસ્તા પર પહેરો ગોઠવાઈ ગયો છે. તારે માટે પણ મને ધણો જ ભય લાગે છે. કિશોરિ !” પૂનાજી ધીમા સ્વરે બોલ્યો ને ખૂબ જ ત્રાગણી વશ થઈ કિશોરિ સામે નેત્ર રહ્યો.

“મારે માટે શા માટે ? પૂનાજી !” કિશોરિએ સંકાયથી પૂછ્યું. એ અજરાક પ્રમદા હતી. તેણે એનાં નયનની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે વાંચી લીધી.

“હજી પણ તને એ ન સમજાયું ? મારા પારેવા ! હું તને ચાહું છું. ખૂબ ખૂબ ચાહું છું. હું તારા પ્રેમનો પૂજારી બન્યો છું. અરે ! તારી પાછળ હું ઘેરો બન્યો છું. તારી સાથે લગ્ન કરી તને હંમેશા માટે મારી ન બનાવું ત્યાં સુધી મને એન પડનાર નથી. આંકલાવ સ્ટેશને મારી પ્રથમ દૃષ્ટિ તારા પર પડી ત્યારથી એ દૃષ્ટિ મેં કદી એ દૂર કરી નથી. મારું દિલ ધડકી રહ્યું છે : કિશોરિ !”

“કેવું વિચિત્ર ! પૂનાજી ! તમને મારે માટે આવી ભાવના ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? હું તો અનાથ છું : એકલવાયી છું.”

“એટલે જ હું તને વધારે ચાહું છું. તારે માટે દિવાનો બન્યો છું.”

“પૂનાજી ! હજી મારામાં એવા પ્રકારની કોઈ લાગણી જન્મી નથી. સ્હાવાના કે પરણવાના કોડ હજી મને જાગ્યા જ નથી. મારા જેવી ગામડિયાણ છોકરી એ બધામાં શું સમજે ?

આ બધામાં તો મારા મામા જે કરે તે ખરું. પૂનાજી! મને તો તમારા માટે ફક્ત બંધુ ભાવ જ ઉભરાય છે. તમારી હાજરી, તમારાં વચનો મને કાંઈ વિચિત્ર રીતે પણ સાચું સાંત્વન આપે છે.”

“બોલે જા. કિશોરિ! બોલે જા. હું તને ખૂબ જ ચાહું છું. અર્ધા જ કલાકમાં આ મેદાનમાં લોહી રેડાશે. ચોમેર અંધાધુંધી વ્યાપશે. એ સર્વમાંથી છટકી જવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે. કહે, કિશોરિ! એ માર્ગમાં તારે ખાતર હું જરૂર ઝંપલાવીશ. આપણે નાસી છૂટીશું? જે પેલા ખંડિયેરોમાં એક તરાપો પડ્યો છે. આ બધી આંખો એને જોઈ શકે તેમ નથી. આ ઘડીએ આપણે તેનો કબજો લઈ શકીએ તેમ છીએ. આ જોખમ ભર્યા સ્થાનથી આપણે સલામત સ્થળે છટકી જઈએ. દસ માર્ગલ દૂર આવેલા ઘોઘા બંદરે ઉતરી પડીએ. ત્યાંની નાગિયેરીની અનંત છાયામાં અવિરત વિશ્રામ મેળવીએ. સાગર સંગીત સાંભળીએ. કિશોરિ! તું કહે ત્યાં હું આવવા તૈયાર છું. કિશોરિ! હું તારે ચરણે પડું છું.”

કિશોરિ ભયભીત બની ઊભી રહી. તે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકી નહિ.

૪

સદ્ભાગ્યે એમના એ એકાંતમાં વિદ્વન નાખવા મૂળજીભાઈ ફૂટી નીકળ્યા. એ કિશોરીને જ શોધતા હતા : કમળાએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

“પૂનાજી! કિશોરિ! તમે આ એકાંતમાં બેસી કાંઈ કાવતરું રચ્યો છો કે શું? આ સલામત ખૂણામાં શા માટે

ભરાયાં છે ? તું તો પૂનાજી ! શહેરી છે. પોલીસની પાધડીઓથી તું બિલકુલ ડરતો જ નહિ હોય એમ હું તો માનતો હતો. ”

“ના. ના. હું તો એમનાથી બિલકુલ ડરતો જ નથી. કાંઈક અણુધાર્યું બનશે એટલું જ હું કિશોરીને કહેતો હતો. આ પુરાણા કિલ્લામાં આટલા બધા પોલીસો, બેયોનેટો ને બંદૂકો લઈ એકઠા કરવામાં આવે ને એ આળસુ બેસી રહે એ બને જ કેમ ? મુખી સાહેબ ! મારે ફક્ત એક જ પ્રાર્થના કરવાની છે. કૃપા કરી નંદુને આપણાં માણસો કબજે રાખવા કહેજો. રમત રમતમાં પથર ઉછળ્યો તો પોલીસ છેડાઈ પડશે. ”

“પોલીસ છેડાશે ? આ સિપાઈડાંથી હું ગભરાઈ જઈ ? એમ ? ડી. એસ. પી. મારા મિત્ર છે. અનેક વખત એમણે મારા રોટલા ખાધા છે. એ મારી સામે આવી બીભા રહી શકશે જ નહિ. કદાચ એ સામે આવે તો ય પૂનાજી ! હું તારા જેવો ડરપોક નથી. આ રાત્રી પાધડિયો ને ખાખી પોશાકથી હું જરા પણ ડરી જઈ તેમ નથી. મારી આંખના એક જ અણુસારે મારા માણસો એમને સીધા ખાડીમાં ધકેલી દેશે, ખાડીમાં. ”

“મારા સરકાર ! એવું કશું જ કરશો નહિ. પોલીસો હથિયાર બંધ છે. આપણે જરાક માથું ઉચકીએ તો ડી. એસ. પી. ને ખાન બહાદુર બહુ જ કપરા માણસો છે. મઝમુદાર તો પગારના વધારાની જ વાટ જોઈ રહ્યા છે. સારા વખતમાં તમારી મહેમાની ચાખતી વખતે એ બધા આપના મિત્રો બની રહેતા હશે : આવા તોફાનમાં નહિ. મારા સાહેબ ! આ ગરીબ પૂનાજીનું કહેવું જરા ધ્યાનમાં લેજો. આ પૂનાજી નાનો છે પણ એણે દુનિયા બહુ જોઈ છે. પોલીસ જગતને તો એ ખૂબ જ સારી પેઠે પિછાને છે. ”

“પૂનાજી! આપણા મિત્રો જ્યારે રણ સંઘામની વચ્ચે ઊભા છે ત્યાં તું મને ઘણી જ કાયર સલાહ આપી રહ્યો છે.”

પૂનાજી ને કિશોરી એમને વિનવણી કરવા મથી રહ્યાં. એ સુંદર પ્રાર્થના કાલે એમના વદનમાં આશ્ચર્ય જનક સામ્યતા ભાસી. એક જ પ્રકારના બીજમાંથી ઉગેલા એક જ જાતના છોડ પર જાણે એ પુષ્પો ખીલી ઊઠ્યાં ન હોય!

કેટલાક વખતથી મૂળજીભાઈ આ સામ્ય નિહાળી રહ્યા હતા. પરંતુ આ અણીની પળે એ સામ્ય તદ્દન પ્રત્યક્ષ થયું. “તમે બન્ને ભાઈ બેન જેવાં લાગો છો.” મૂળજીભાઈએ હસીને પૂછ્યું. પૂનાજી! તું કહે છે કે તું કલ્યાણનો દૂરનો પિતરાઈ છે. આ તાલુકામાં જ તારું વતન છે. તારા ગામનું નામ?

“મજુસર.”

“મજુસર!” કિશોરી ને મૂળજીભાઈ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા.

“પૂનાજી! તારા બાપનું નામ?” મૂળજીભાઈએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

“પુરુષોત્તમ મુખી.”

“પુરુષોત્તમ મુખી!” ફરી આશ્ચર્ય પથરાયું.

ઉલ્લાસ ભરી આશ્ચર્ય રેખાથી બન્ને વદન મંડળો અંકાર ગયાં : એક સ્વરે બન્ને ગાળી ઊઠ્યાં.

“ત્યારે તો હું તમારી બેન થાઉં, પૂનાજી!” કિશોરી લાગણીવશ બની હર્ષથી છલકાઈ ગઈ.

“હા ! કિશોરિ ! તું પૂનાજીની બહેન છે.” પોતાની આશ્ચર્ય ભરી ને મુખી સફલતાના સાચા સાંત્વનથી મૂળજીભાઈ બોલ્યા, “તને તો હું લાંબા ગાળાથી પિછાનતો હતો. નાનકડી બાલિકા હતી ત્યારે તું તારા મામાને ત્યાં આવી હતી. તારા બાપ પણ અમારા મિત્ર હતા. એમનો દીકરો, એકનો એક દીકરો, અચાનક ગુમ થઈ ગયો તેથી એ ઘણા જ ખિન્ન બની ગયા હતા. પૂનાજી છેક નાનો સાત વર્ષનો બાળક હતો ત્યારે એને કાંઈ ઉપાડી ગયું હતું, એવી જ સર્વત્ર માન્યતા હતી. એ વજ્રપાતથી તારી માતા ને પિતા અવસાન પામ્યાં. આ વિશાળ વિશ્વમાં તું અનાથ બની. નાનકડી સુંદર બાળા તારા મામાને પનારે પડી. પૂનાજી ! તારી બાલ્યાવસ્થાનાં તને કાંઈક સ્મરણો છે ?”

“મુખી સાહેબ ! કેટલીક ભયંકર વસ્તુઓ સ્વપ્નની પેટી બની ગયાનું મને યાદ છે. મારું જીવન એક અદ્ભુત કથા સમોવહું બની ગયું છે. એક કલાક કે એક દિવસમાં એ કહેવાય તેમ નથી. આજની આફતમાં તો મારું દિલ પણ એ કહેવાનું કબૂલ કરશે નહિ. મારી બેન છેવટે મને મળી તેથી આ અણીની પળે મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે. આ વિશાળ વિશ્વમાં મારું એક સગું મારી પડખે છે એ એણું સાંત્વન નથી.”

પૂનાજી એનું ભાષણ પૂરું કરી શક્યો નહિ. એનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. કિશોરીના પારેવા સમોવડા સૌંદર્ય પ્રતિ તે એકા દશે જોઈ રહ્યો. હવે કિશોરીનું વદન મંડળ નિરખતાં તેણે નવો જ ઉદ્ધાસ અનુભવ્યો.

કિશોરી પૂનાજીને પડખે લપાઈ. એના મુખ મંડળ પર આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો.

“આટલું બધું ધાંધલ શાનું છે? બહાર જઈને જો તો. પૂનાજી! કાલાહલ વધતો જણાય છે.”

પૂનાજી એકદમ બહાર ગયો. હવે પોતાની સલામતી માટે એ વધારે આતુર બન્યો હતો.

મૂળજીભાઈએ મન ફાવતા એકાંતનો લાભ ઊઠાવ્યો. કિશોરીના એકલ શરૂ જાહેરો તે શિકાર બન્યો : સ્નેહ ભર્યા સ્વરે હાથ વીંટાળી તે વિનવી રહ્યો. “તને જોઈ છે, કિશોરિ! ત્યારથી મને ચેન પડ્યું નથી. આજે તારે મોઢે જ તારા સ્નેહની મને ખાત્રી આપ. એને લાયક બનવા હું વર્ષો સુધી આનંદથી વાટ જોવા તૈયાર છું. ગિરિ કંદરા કે સરિતા તટે તપ તપવા આતુર છું. દેશને માટે જેલમાં જવા ઉમેદવાર છું. કૃપા કરી ના ન કહીશ. કિશોરિ! તને મેળવવા બનજશે તો ય આ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જંપલાવીશ. પ્રાણુર્પણ કરીશ.”

કિશોરી ફરીથી વિદૂષિ બની. આકાશમાં ખૂબ ઊંચે ઉડીને કાઈ પંખી થંબું હોય એમ એ ઉચ્ચ શૃંગે જડાઈ ઊભી. સમય કે સ્થળનું એને બિલકુલ ભાન રહ્યું નહિ.

પરંતુ બાગની દિવાલ બહાર કાલાહલ વધતો જતો હતો. વિચિત્ર ભય ભર્યા વદને પૂનાજી શ્વાસ ભેર દોડતો આવ્યો. “મુખી સાહેબ! અહીં રહેતું બિલકુલ સલામત નથી. મારાં વચનો સાચાં પડતાં જણાય છે. મને ધારતી હતી તેમ જ બનાવો બની રહ્યા છે. રણજીત, રાજેશ્વરી, કલ્યાણને સરસ્વતીને બચાવવાનું પણ ખૂબ જ અત્યંત ચર્ચા ગયું છે. એ લોકો ટોળાની બરાબર મધ્યમાં છે. આખો ય માનવ સમૂહ આક્રોશ બન્યો છે. જરાક ધર્ષણ થતાં જ ધડાકા થવાનો. મારા વિવિધ જીવનમાં આવાં ઘણાં ય ટોળાં મેં જોયાં છે. પણ આજનો સમુદાય ભયંકર છે. ગ્રામ્ય સંઘર્ષ ગજબ છે. એનો વેગ કાઈ થંભાવી શકે તેમ નથી.”

“ પૂનાજી ! બરાબર વાત કર. શું થયું છે ? ”

“ રણજીત ભાષણ કરશે જ. બધા જ હુકમનો અનાદર કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે. પરિણામ ભયંકર છે. પોલીસ ગોળીબાર કરશે. લાહી ને બેયોનેટથી સભા વિખેરી નાંખશે. આ શહેરી સમુદાય નથી તમારાં જંગલી માણસો. એ બેયોનેટ કે ગોળીબારની પરવા પણ કરશે નહિ. બહારના મેદાનમાં દશ હજાર માણસો એકઠાં મળ્યાં છે. શહેરના દરવાજાની બહાર બીજાં દશ હજાર જમા થયાં છે. એમને અંદર આવતાં પોલીસે અટકાવ્યાં છે. અર્ધા જ કલાકમાં આ સુંદર મેદાનમાં ભયંકર હત્યા કાંડ મંડાશે. લોહીની નદીઓ વહેશે...અને અરે રે ! એ બધાંનું પ્રયોજન ? કશું નહિ. ”

“ હીક. તું શું કહે છે ? પૂનાજી ! આ મુસ્કેલીમાંથી તું શો રસ્તો કાઢે છે ? ”

“ આપણે દરિયા કિનારે છટકી જઈએ. મને તો એ જ રસ્તો દેખાય છે. પેલા સમુદ્ર પટે આવેલા મંદિરના ખંડિયેરામાં એક તરાપો આપણી વાટ જુએ છે. વિલંબ થાય તે પહેલાં આપણે તેના પર ચઢી નાસી છૂટીએ. એક જ કલાકમાં આપણે દશ બાર માઈલનો પંથ કાપી નાખીશું. પવન પણ સાનુકૂળ છે. મુખી સાહેબ ! ચાલો. કિશોરિ ! ચાલ. ”

“ ધિક્કાર છે, પૂનાજી ! તું તો તારા બાપના કુળને લાંછન લગાડી રહ્યો છે. પુરુષોત્તમ મુખી જેવો વીરલો પાક્યો નથી ને પાકશે પણ નહિ. તારા શેઠ ને તારા મિત્રોને આ પળે તારી ધણી જ જરૂર છે. એવી અણીની પળે તને નાસી જવાનું સૂઝે છે ? પૂનાજી ! કલ્યાણ મારો પણ દૂરનો પિતરાઈ છે. આજ જમાના થયાં અમારો સંબંધ તૂટ્યો છે. તેથી જ મારે કરણ

સાથે બેસતી થયેલી. કલ્યાણને પોતાને પણ એની ખબર નથી. પણ આ અણીની પળે હું એવા ખોટા મોભાની પીડામાં નહિ પડું. હું તો આ ચાલ્યો. ડી. એસ. પી. ને જાતે મળું છું. અમે પુરાણા દોસ્તો છીએ. દેશના કારણે આજ જુદા પડીએ તો કાણ જાણે! પરંતુ આ ઘેલા બનતા ટોળાને સાચવવાનો વચલો રસ્તો તો અમે જરૂર શોધી કાઢીશું. મારી ધારણા કરતાં આ સમુદાય ઘણો જ વધી ગયો છે. આપણા દેશમાં દેશ ભક્તિ હજી મરી પરવારી નથી તેનું જ એ પ્રતીક છે. મારે જલદી જવું જ જોઈએ. કિશોરિ? આ કાયરને સમજાવ. પૂનાજી! તારી બેનની સલામતી જાળવજે. રણજીત ને કલ્યાણ પાસે જઈ પહોંચજે ને તેમને સલામત સ્થાને લઈ જજે. નહિ તો અહીં જ બેસી રહેજે. એ જ સારું છે.” મૂળજીભાઈ એકદમ ચાલતા થયા.

“આપનાં પગલાં સંભાળજે. મુખી સાહેબ! આવા આકળા સમુદાયમાં કાંઈ ઉતાવળું પગલું ન ભરી બેસો.” ઝમ્મમતા ભયમાંથી બને તેટલાને બચાવવા તેની ઈચ્છા ન હોય તેમ પૂનાજીએ વિનવણી કરી.

મૂળજીભાઈ દેખાતા બંધ થયા એટલે કિશોરી બોલી બઠી. “પૂનાજી! હું આ સલામત ખૂણામાં મારી જાતને સાચવી શકીશ. મુખીની પાછળ જાઓ. એમની સલામતી સાચવો. આ આકૃતની ઘડીમાં મારા ભાઈ વિના ખીજું કાણ એમનું રક્ષણ કરશે?”

બાદશાહી નિરાંત ને અમીરી આળસે મૂળજીભાઈમાં ઘર કરેલું હોવા છતાં તે યુવાન ને બહાદુર હતા. કઠાણા ને આજુબાજુનો પ્રદેશ તેમના વડવાઓનું વતન હતું. અગિયાર

પેઢીઓથી એમનું કુટુંબ હકુમત ધરાવતું. તેઓ આ દરિયા કાંઠાના પ્રદેશના તાજા વિનાના રાગ્ન હતા. મૂળજીભાઈને પોતાનું ગુમાન ધ્રવાતું લાગ્યું. પોતાના વતનમાં પોલીસની આવી કળલ શી? એમના વડવાઓ લશ્કરી સરદારો હતા. કેટલી ચે દુકડીઓને રણક્ષેત્રમાં ફેરતા. એનું યુવાન લોહી ઉકળી આવ્યું. સ્વમાન ને શેષથી તે હેલે ચઢ્યું.

આવા શેષ ભર્યા માનસથી મૂળજીભાઈએ વિશાળ માનવ સમુદાયમાં પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવા માંડ્યો. ટોળાંનું એક એક માણસ એમને પિછાનતું હતું. એટલે જેમ જેમ તે આગળ વધ્યા તેમ તેમ તેમને માર્ગ મળતો જ ગયો. ગમે તેવો તો ય તે તાલુકાનો જમીનદાર હતો. આગેવાન હતો. મૂળજીભાઈ માત્ર પોતાના મિત્ર ડી. એસ. પી. ને મળવા માગતા હતા. સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં એ જાતે સામે આવી એમને મળ્યા હોત. મેદાનની શાંતિ માટે પોતે જવાબદાર રહેશે એટલી જ પોલીસના વડાને મૂળજીભાઈ ખાત્રી આપવા માગતા હતા. હથિયારગંધ પોલીસ ને આટલી બધી દમદારીની ત્યાં બિલકુલ જરૂર નહોતી. રણજીત અમલદારી હુકમનો અનાદર કરશે તો ય કાંઈ બ્રિટિશ રાજના પાયા નહિ ડોલી જાય.

૬

મૂળજીભાઈ ઊત્તર દરવાજેથી કિલ્લાના પ્રવેશ દ્વાર આગળ પહોંચ્યા. ત્યાં ગોરા લશ્કરે ડાઉન કર્યું હતું. આ પ્રદેશના તેઓ છેક જ અગ્નણ હતા. એ લોકો મૂળજીભાઈને ઓળખતા નહોતા. એમનો અમીરી ધસારો એમને બિલકુલ પરવડ્યો નહિ એમની ઉઘાડી બેચોંનેટોની એમને દરકાર નહોતી. એમને તે બિલકુલ રૂચ્યું નહિ. મૂળજીભાઈએ સ્વાખ ભેર જણાવ્યું, “ હું ડી.

એસ. પી. ને મળવા માગું છું.” નીચો દરવાજો. ઓળંગવા તે હિંમતથી આગળ વધ્યા. એક સોલજર બીજા કરતાં જરા વધારે ચાંપલો હતો. તેણે પોતાની લાડીથી એમને પીઠ પર ગોદો માર્યો. “ દૂર લડો ” તે ગાળ્યો, “ આગળ વધશો તો આ બેચાંનેટ તમારા શરીરમાં ઉતરી જશે. અત્યારે ટાઈડી એસ. પી. ને મળી શકશે નહિ. આ કિલ્લામાં પેસી પણ શકશે નહિ. ” દીધેલી દાટી અમલમાં મૂક્યા તેણે તૈયારી પણ કરી લીધી.

નંદુ, મકન ને કાભાઈ; ઈશ્વર કાલુ ને ઇદરજી; ગોવિંદ પરસોતમ ને નાથુજી; આદિતરામ ને કરણુ: સર્વે નિમકલલાત્ર સેવકો હતા. ગયા અઠવાડિયામાં જ વીસ હજાર ખાંડી અનાજ લૂંટી માતબર બન્યા હતા. પોતપોતાની દુકડીઓ સાથે તેઓ થોડાક અંતરે ઊઝા હતા. પોતાના મુખીનું અપમાન થતું તેમણે બેચું. એ જ ક્ષણે ધવાયલા વાત્ર પેડે તેઓ ઉઠળ્યા. પહેરો ભરતા છ એ સિપાઈઓને જેર કર્યા. નાથુ, આદિતરામ ને કરણુ મુખી સાહેબને દૂર સત્રામત સ્થાને લઈ ગયા.

ત્યાં તો પોલીસની રીસોટીઓ ગાજી રહી. ડી. એસ. પી. ને ખાન બલદુરની શાંત નિદ્રામાં બલેત્ર પડી. ધૂંધવાયલા ટોળાએ રોડાંથી શરૂઆત કરી. ઇંટોના દુકડાઓની તો એ ખંડિયેર નગરમાં ખોટ જ નહોતી.

ખેડાના વિચારશીલ ડેપુટી કલેક્ટર બળવો શમાવવા પૂરતી તૈયારી કરી આવેલા હતા. તેમણે સમગ્ર સમુદાયને સુસેહનો ભંગ ન કરવા એનવણી આપી બે મિનિટમાં જ વિખરાઈ જવા સૂચના કરી. નહિ તો સહા વિખેરી નાખવા ને ટોળાને દૂર કરવા ગોળીમાર કરવામાં આવશે તેવી ધમકી આપી. ગંભીર સ્વરે તેમણે બેરથી પડકાર કર્યો. પરંતુ સામેના વડના જૂથમાં

જ એનો પડછંદ પડ્યો. ફરીથી બે મિનિટમાં વિખરાઈ જવા સૂચના આપી.

વહેલા પરોઢથી ધીમે ધીમે એકઠો મળેલો દશ હજાર કરતાં ય વધારે સંખ્યા બલ ધરાવતો માનવ સમુદાય ગોળીબારની બીકે પણ બે મિનિટમાં વિખરાઈ શકે જ કેવી રીતે ? વળી બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ બંધ કરી મૂક્યો હતો. પૂર્વમાં સમુદ્ર ગાજતો. દક્ષિણે મજબૂત દિવાલો ને ઉત્તર પશ્ચિમે ગામના મકાનોનો ગંજ ખડકાયલો હતો. બહાર જવાના મુખ્ય રસ્તા પર પણ પોલીસ ગોઠવાઈ હતી. પરંતુ ડેપુટી કલેક્ટરને તો પોતાની તાત્કાલિક ફરજનો જ માત્ર ખ્યાલ હતો.

લાઠી ચાર્જ થયો. કડિયાળી ડાંગોએ એક, બે ને ત્રણ વાર, બન્યો તેટલો સીતમ ગુળર્યો. પરંતુ નિષ્ફળ ગયો. પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. એક વાર, બે વાર ને ત્રણ વાર. મૃત્યુ પહેલાંના લગ્ન કાળે જેમ સંદેહ કીડિયારું ઊભરાય તેમ ગોળીઓ હવામાં ઊડી રહી. ભયંકર આક્રંદ સૂરો આકાશ ગળવી રહ્યા. સદ્‌ભાગ્યે કિલ્લાની દિવાલો ખૂબ જ ઊંચી હતી. મેદાનની બીજી બાજુએ બગીચો હતો. ત્યાં સુધી હવામાં જ પ્રવાસ આદરી ગોળીઓએ વિરામ લેવા માંડ્યો. પોલીસના ગોળીબારથી પાકતાં દાડમ ને આમ્ર ફેલો જ બેઢાયાં. કેળનાં કેળાં તૂટી પડ્યાં.

પૂનાજીને પગમાં ગોળી વાગી છતાં ગંભીર ને શાંત દિલે કલ્યાણ ન્યાં ઊભો હતો ત્યાં એ પહોંચી ગયો. હજી ગોળીઓ છૂટતી જ હતી. રણુજીત ને રાજેશ્વરી, કલ્યાણ ને સરસ્વતી અજબ સમય સૂચકતા વાપરી શાંતિથી પોતાને સ્થાને અડગ ઊભાં હતાં.

ઓચિંતી કલ્યાણે હૃદયના ઊંડાણમાંથી એક તીવ્ર ચીસ નાખી. તે જમીન પર ઢળી પડ્યો. તેનો જમણો હાથ છાતી પર મૂકી ખૂબ દબાવી રહ્યો. એક ગોળી એના હૈયા સરસી ખૂંપી

ગઈ હતી. સ્વપ્નના રાક્ષસે જે સ્થળે કારડો ફટકાર્યો હતો ત્યાં જ એ ગોળીએ માર્ગ ક્યો હતો. કલ્યાણના માયાળુ હૃદયે મૃત્યુની પળે પ્રાણ ઘાતક ગોળીને પણ સ્થાન આપ્યું. એ ગોળી જીવનનો અંત આણે છે એ ખરું, પરંતુ એવા મૃત્યુને તો એ શહીદના અમર જીવનમાં પલટાવી નાંખે છે.

“ કલ્યાણ ! કલ્યાણ ભાઈ ! ” દશ હજાર માનવ સ્વરો એકી સાથે પોકારી ઊઠ્યા. સમુદ્ર તરંગો પણ દરુણ રોષમાં ગાજી રહ્યાં. સમુદ્ર પટે નાચતું પેલું હીમચું પણ નમ્ર પ્રાર્થના કરતું આકાશ તરફ જરાક ઊંચળું.

“ મારું જીવન પૂરું થયું. રાજેશ્વરિ ! આ ગોળી જીવ લેણ છે. આજે સવારે જ મારો અંત મને નજીક ભાસ્યો હતો. સ્વપ્ન પછી પૂર્ણ ચંદ્રે મારા હુલાયલા દિલને શાંતિ અર્પી ત્યારે જ મને એની આગાહી થઈ હતી. ત્યારે જ ચંદ્ર ચમકારે મને આકાશ પંથે પરવરવા આમંત્રણ દીધું હતું. હું નહિ બચું. રાજેશ્વરિ ! પરંતુ તમે બધાં આપણી યોજના પાર પાડશો તો મારું જીવન એળે ગયેલું નહિ લેખાય. આપણા દેશની સ્વાતંત્ર્ય વેદી પર તમારા પ્રેમને જીવનનું બલિદાન આપજો. આ કચરાયલી આમ જનતાના ઉદ્ધાર માટે તમારા જીવનનું હીર રેડજો. એમને ધર નથી. ખાવાનું નથી. જમાનાની ભૂખ એમનું લોહી ચૂસી રહી છે.”

કલ્યાણ એક ક્ષણ ભર થંભ્યો. એના વદન પર શાંતિ ચમકાર થયો. “ હા. રાજેશ્વરિ ! ” તેણે અધુરી વાત પૂરી કરી, “ તું રણજીતને જ પરણજો. એનો આત્મા અનુપમ છે. આપણી સીઝાતી જન્મભૂમિના ઉદ્ધાર માટે જ એનો અવતાર થયો છે. મૂળજીભાઈ ! તમારા પર જ સર્વસ્વનો આધાર છે. તમારું

જીવન ને લક્ષ્મી ગરીબોના ઉદ્ધાર માટે ખર્ચાને. દિશારી તમારી દિવાલડો બનશે એ રીધી સાદી મીઠી બાળાને પરજીવે. પૂનાજી ! તું પણ હવે પુણ્ય પંથે ચલ્યો છે. જીવન ભર એ માર્ગ સાચવજે. ” કલ્યાણે ધીમેથી પૂનાજીનો ખભો ધામડ્યો. પૂનાજીએ પૂજ્ય બાવે એમની ચરણ જ માથે ચઢાવી.

“ સરસ્વતી ! હું શાંતિથી મરું છું. ” કલ્યાણ મહા પ્રયાસે સરસ્વતી તરફ વળ્યો. “ હું સુખથી મૃત્યુ પામું છું. ” તે ધીમા સ્વરે બોલ્યો, “ તારા હાથમાં દેશનું સુકાન સત્તાગત ને ચોક્કસ છે. તને કોઈ નમાવી શકે તેમ નથી. ગોળીખારથી પણ તું કંઈ તેવી નથી. તારા ચિંત્રાને સન્માર્ગે દોરજે. જે હાંચી કક્ષાએ તું વિરાજે છે એ ઉન્નત જીવન જીવતાં એમને શીખવજે. તારી પ્રાર્થનાઓમાં મને યાદ કરજે. ” આવતા અંતનો વજ્રપાત કલ્યાણે ગમ્મગ્મ વૈરથી વધાવ્યો.

“ કલ્યાણ બાઈ ! અમને બધાંને આશીર્વાદ આપો. પ્રભુની ઇચ્છા જ તમને લઈ લેવાની છે તે આમારો કોઈ પણ ઇલાજ નથી. દેશનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવીશું નહિ ત્યાં સુધી હિંદુ લોકના કોઈ પણ પ્રકારના આનંદોનો અમે વિચાર કર્યો. પણ કરીશું નહિ. સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી હજી સુખ પણ અમારે દરમ છે. ” સંગીતની મુખ્ય કંઠિકા પેડે સર્વે એક સામટાં બોલી બેઠ્યાં.

કલ્યાણ મૂર્છાવશ થવા લાગ્યો. “ હું જાણું છું, રાજેશ્વરિ ! ” બબડ્યો “ પરંતુ મારા આત્માને શાંતિ વળી છે. મને તૃષ્ણા લાગી છે. રાજેશ્વરિ ! જરા પાણી. સરસ્વતી ! પાણી ! — ” કલ્યાણે અનંત મહા સાગરને એની દૃષ્ટિ સમીપ ઉપરિચિત થતા

જોયો. એ અનંત જલનિધિ પર એનાં ચક્ષુ ફરી રહ્યાં. મૃત્યુની અંતિમ પળે એક જ મીઠા બિંદુ માટે એનો આત્મા તલસી રહ્યો.

કિનારે આવેલા મીઠા પાણીના ફૂવા તરફ રાજેશ્વરી ને સરસ્વતી એકી સાથે દોડ્યાં. પૂનાજી પાળુ લંઘાતા પળે પાછળ ગયો. એ પાછાં ફરે ત્યાર પહેલાં તે કલ્યાણનો પુણ્યાત્મા સ્વર્ગે સંચર્યો.

“ અરે રે ! પાણી આવે તે પહેલાં જ એ તલસતો જીવ વિદાય થયો. ” રાજેશ્વરી કંકળી ઊઠી.

“ દેશનું સ્વાતંત્ર્ય આવે તે પહેલાં જ સ્વરાજ્ય માટે તલસતો એ પુણ્યાત્મા વિલીન થયો. ” સરસ્વતી અસ્તાગ્રહે નમતા સૂર્યને સંબોધી રહી.

“ આપણા સોગંદ આપણે ન ભૂલીએ. એની ઇચ્છા અમલમાં મૂકીએ. એથી સ્વર્ગમાં પણ એની તૃષ્ણા છિપશે. આપણા પૃથ્વી પરના પ્રમાણિક કર્તવ્યથી એનો અમર આત્મા શાંતિ પામશે. ” કર્તવ્ય શીલ મનુષ્ય માફક ગંભીર નિશ્ચયાત્મક સ્વરે રણજીતે દિશા સૂચન કર્યું.

“ કલ્યાણ ભાઈ એક સાચા રાષ્ટ્ર સેવક તરીકે અવસાન પામ્યા છે. પેલા નાગિમેરીના બગીચામાં તલાવના કિનારે જ્યાં પેલું દારૂનું પીકું હતું ત્યાં જ એમની સમાધિ ચણાવીશું. સેવા સંઘ માટે ત્યાં એક આશ્રમ સ્થાપીશું. અસંખ્ય ગરીબોના આશીર્વાદ મેળવવા આમોદ્ધાર માટે એમની નવીન યોજના અમલમાં મૂકીશું. ત્યાં જ કલ્યાણ ભાઈ શહીદ દેશ ભક્તનું અમર જીવન જીવશે. ” રાજેશ્વરીએ નિર્ગુણ આખ્યો. સરસ્વતીએ અનુમતિ દાખવી. રણજીતે જયનાદ કર્યો. “ કલ્યાણનો જય. ”

સૌએ તે વધાવી લીધો.

કલ્યાણ ભાઈની જય

ચંદે માતરમ્ ।

ઉપસંહાર

૧

એક મહિનો વીતી ગયો.

કોંગ્રેસ હાઉસમાં ઉપલે માળે એક નાનકડી ઓરડી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી હતી. ત્યાં 'સ્વરાજ્ય' પત્રના તંત્રીની ખાસ બેઠક હતી. મુકુન્દી ગેલીઓના લાંબા થોકડા ચોમેર પડ્યા હતા. છાપેલી કાપડીઓના ગંજ ખડકેલા હતા. ચાલુ મેટરનાં પાનાં પણ સમીર લહરીએ ઉડી રહ્યાં હતાં: આવતા જતાને આવકાર આપતા.

બહારના રાજમાર્ગ પરની ધમાલ પત્રકારના શાંત વિચાર પ્રવાહમાં ખલેલ નાંખતી. અત્યાર નવાર મુલાકાત લેનાર પણ ચાલુ ગતિમાં અંતરાય રૂપ બનતા. પરંતુ તંત્રીની કલમ વળુથંભી આગળ ધમ્મે જ જતી હતી.

ટેબલ પર ડઝનેક છોલેલી પેન્સીલો પડી હતી. તે સિવાય ત્યાં વૈભવના બીજા કોઈ જાતના સરંજામની ઝાંખી થતી નહોતી. સ્થળે સ્થળે શાહી, હોદ્દરો તે પેન્સીલો જ નજરે પડતી. સુવર્ણ બંધનો ક્યાંય નજરે ચઢતાં નહિ. માત્ર દેશની હાકલ થતાં દેશ સેવાના

યજ્ઞની વેદી પર અસંખ્ય યુવાનોએ પોતાના આશાવંતા જીવનનું, જીવન કેડીઓનું, બલિદાન આપ્યું હતું. તેમની મજબૂત બંધુ ભાવના ને ઉદારતાનું જ સ્થળે સ્થળે દિગ્દર્શન થતું હતું. ઉપતંત્રીએ ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું. તેના હાથમાં છેલ્લો તાર હતો. એનું વદન ગંભીર બની ગયું હતું. કઠાણાના ખખર પત્રીએ છેલ્લા સમાચાર પાઠવ્યા હતા. તંત્રીએ શાંતિથી સંવળું લખાણ વાંચ્યું. “ભલે !” અમિત સ્વરે તે બોલ્યા, “છાપો. પહેલે પાને હોં ! હું પણ એક ખાસ નોંધ લખી કાઢું છું. રણજીત માટે એ આવશ્યક છે.”

સાંજના વધારામાં આખો વ પત્ર મોટાં મથાળાં તળે છપાયેલો પ્રગટ થયો.

“મી. નાયક. એમ. એ. આઈ. સી. એસ. બોરસદ તાલુકાના કિતુરના કેસો માટે ખાસ નીમાયલા મેજિસ્ટ્રેટ ગઈ કાલે સાંજના છ વાગે બાણીતા કઠાણા કેસનો ફેંસલો આપ્યો હતો. બધા જ તહોમતદારોને તકસીરવાર ઠરાવી સગ્ન ફરમાવવામાં આવી છે.

રણજીતકુમાર એમ. એ. આઈ. સી. એક વર્ષ : સખત મજૂરી : કેદ.

એસ. બાર. એટ. લો.

મુંબઈનાં રાજેશ્વરી બાઈ.....છ મહિના : સાદી જેલ.

સરસ્વતી.....છ મહિના : સાદી જેલ.

કિશોરી.....છ મહિના : આસન કેદ.

પૂનાજી.....એક વર્ષ જેલ : સખત મજૂરી સાથે.

મુખી મૂળજીભાઈ.....એક વર્ષ સખત મજૂરી સાથે કેદ.

નંદુ મકન ને કાભાઈ, ઈશ્વર કાલુ ને ઇંદરજી, ગોવિંદ,

પુરુષોત્તમ ને નાયુજી, આદિતરામને કરણ: તેમ જ બીજા બોતેર તહોમતદારોને બે વર્ષની સખત મજૂરી સાથે સખ ફરમાવવામાં આવી છે.

મૂળજીભાઈ મુખીનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી પાર્વતી બાઈ એમના કુત્સીન કુટુંબ ને એકના એક કુલદિપક પર આવી પડેલી આકૃતનો વજ્રવાત સહન ન કરી શકવાથી એકાએક અવસાન પામ્યાં છે.”

x

x

x

‘સ્વરાજ્ય’નો ખાસ ખગરપત્રી કાળુ હતો : આંકલાવના સ્ટેશન માસ્તર સુંદરલાલ સિવાય બીજું કાળુ એ સ્થાન સંભાળે : તે દિવસે સુંદરલાલ પણ પેલા તોફાની ટોળામાં હતા જ. હંમેશના એ ભાગ્યશાળી. એટલે એ અણીની ખેંચ પણ સફલાગ્યે એમને ચારી આપી હતી. ગાળીબાર ને ફરિયાદ બંનેમાંથી એ આગાહ છટકી ગયા. કઠાણાની આડો અવળી ગલી કુંચીઓએ એમને સલામત રાખ્યા. ગપોલિયું કરનારનું અનંત જીવન એમને અશ્યું. છેક શાળાથી યુવાનીમાં એ પ્રવેશ્યા ને રખડેલ યુવાનીમાંથી તે સાધુ બન્યા તથા સાધુમાંથી સિદ્ધલર ને છેવટે સ્ટેશન માસ્તર બન્યા: એ એમનું જીવન. સ્ટેશન માસ્તરની ફજજ બખવતાં એકસો ચુવાલીસમી કલમનો ભંગ કરી એ દેશ ભક્ત બન્યા. ત્યાંથી છટકી સ્વતંત્ર પત્રકારની પદવીએ પહોંચ્યા. લક્ષ્મી અંતિમ પણ સુધીનું કેવું અજબ ને વિવિધ જીવન !! સ્નેહ ને આશામાં નિષ્ફળ નીવડેલો એ વીર પરિપાક હતો. અખંડ આપત્તિ સહન કરી નીવડેલો એ જીવ અનાયાસે આગેવાન બન્યો.

સંયમી દેવી શક્તિઃ ગજળ ગુવન તાણુખોઃ એક આણુમાં ને તારલામાં એક સરખો જ હોય છે ને ? છેક નીચી દક્ષાએ એ વીરત્વ ગપોલિયા વેડા ને પ્રેમલા વેડામાં પરિણામે છે. ઉત્તમ દક્ષાએ રાજનીતિ કે દેશભક્તિ, સંગીત કે કાવ્ય, દ્વિવસુદ્ધી કે ધર્મને વધાવી લે છે. અદૃશ્ય પરમાણુ અને ચમકતા તારક સાથે એકતા સંધાવનાર આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને આ અન્યત્ર જગતમાં અજળ શહીદ બની જાય છે.

—: આજ લેખકનાં બહાર પડેલાં પ્રકાશનો :—

નાટકો:—

નાગાનંદ
પ્રતિજ્ઞા
રામ્મની રાણી

નવલિકા:—

પુષ્પાંજલિ
ધ્રુવશિખા
અંગાર
ભડકા

બાળકો માટે:—

ગુલછડી

નવલકથા:—

લક્ષ્મીનાં બંધન

અગમ્ય નાદ

ગુન્હેગાર

કલ્યાણને માર્ગે

જીવન ઇતિહાસ:—

જંગીજ્ઞાન

કમાલ

—: નારીવર્ગનું સંસ્કારિ સચિત્ર માસિક :—

- ☒ કે જેને સમસ્ત ગુજરાતની
- ☒ કન્યાઓએ હૈયે ચોંધ્યું છે
- ☒ સમસ્ત નારી વર્ગે સન્માન્યું છે.

તમારા
ઘરમાં
હોવું જ
જોઈએ.

તે
વું
એ
ક
જ
અ
જો
ડ

—: સિવાજીભ:—

દેશમાં

રૂ. ૪-૦-૦

પરદેશમાં

રૂ. ૬-૦-૦

તમે ગ્રાહક
છો ?

‘પદ્મિની’

૩૦નું વર્ષ
ચાલે છે.

ગુ હ વ ર્મી

અં ય મા યા

સોઈમીન પ્રિ. અમદાવાદ.

